



ВЫНАХОДСТВА БУКВАРА У БЕЛАРУСІ



**БЪКВАРЬ
ИЗЪКЪ
СЛАВЕНСКАГО**

Чтѣніа и писаніа оучитиса хо-
тащимъ , въ полезное хо-
божденіе .

Тѣпома издааѣса во оцентахъ
СТРАНА ЖИВОНАЧАНЫА ТРЦЕ
Чина Стѣго Вайла
СЛАВНАГО .

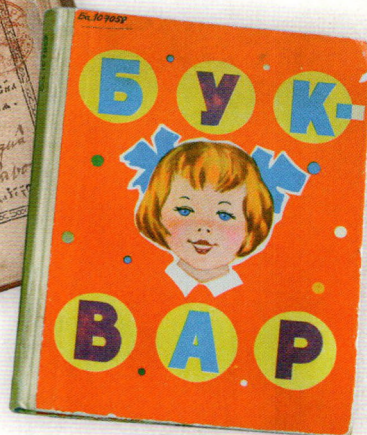


Въ Бѣланѣ въ Типографіи Б. А. С.
096 5492

*Manuscript
No 104 S. Jani
20. Dnia
11304-1005*

*Joannis Roman
Confess 12*

Joannis Roman



КУКВАРЬ ЯЗЫКА ГЛАВЕНИКА

Писаній чтеніа оучити сѧ
хотѧщимъ, въ полезное рѣко
воженіе,

Трудлюбіе ІНОКСѢВЪ въ Ко
новѣи Виленикомъ Православіа
Восточнаго при храмѣ Свѣ
тѣа Сѣго Аѣа.

Страстєвѣицѣхъ изпрѣтанъ,
и напечатанъ.

Вѣсто Рѣз Поплоти Іѣа Хѣа Сѣа
Бжѣ: а Хѣи. Мѣа Іюкѣа Дѣа.
въ Евю;



Мѣго живота Едина на дѣа Іѣа Хѣа.



А. А. Суша

ВЫНАХОДСТВА БУКВАРА Ў БЕЛАРУСІ

Мінск
«Беларусь»
2021

УДК [002.2+655.11](476)(091)
ББК 76.103(4Бел)
С90

Серыя заснавана ў 2015 годзе

Для сярэдняга і старэйшага школьнага ўзросту

*У кнізе выкарыстаны ілюстрацыі М. Плавінскага;
малюнкі Б. Альмгрэна, Ф. Баўма, А. Бондара, Д. Бунеевай, А. Макбрайда,
Р. Плавінскага, М. Сцяпанавай, А. Фёдарова; фотаздымкі Г. Касоўскага, Д. Лася,
С. Лютых, М. Сцяпанавай; карта С. Цемушава*

Суша, А. А.
С90 Вынаходства Буквара ў Беларусі / А. А. Суша. — Мінск : Беларусь, 2021. —
168 с. : іл. — (Беларуская дзіцячая энцыклапедыя).

ISBN 978-985-01-1476-1.

Кніга прысвечана гісторыі з'яўлення Буквара на беларускіх землях. Буквар — гэта не толькі першая кніга для навучання грамаце, але і выхавальнік вышэйшых агульна-началавечых каштоўнасцей, прадаўжальнік шматвяковых адукацыйных традыцый. Праз яго юнае пакаленне атрымлівае асноўныя веды аб сваёй Бацькаўшчыне, сваім народзе і яго культуры. Гісторыя беларускага Буквара налічвае больш за чатыры стагоддзі. Менавіта нашы продкі стварылі першы ў свеце Буквар і адыгралі важную ролю ў станаўленні сусветнай адукацыйнай прасторы. Беларускі Буквар аказаў істотны ўплыў на з'яўленне Буквароў у многіх краінах свету і пакінуў свой след у сусветнай букварыстыцы і кніжнай культуры.

УДК [002.2+655.11](476)(091)
ББК 76.103(4Бел)

ISBN 978-985-01-1476-1

© Суша А. А., 2021
© Рэспубліканскае
ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецтва «Беларусь», 2021

ПРАДМОВА

Буквар — гэта не толькі першая кніга для навучання грамаце, але і выхавацель вышэйшых агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей. Праз яго малады чалавек набывае здольнасці да чытання, а таксама, што не менш важна, атрымлівае галоўныя веды пра Айчыну, свой народ і яго культуру. У гэтай кнізе ў вельмі сканцэнтраванай, але даступнай кожнаму форме захоўваюцца галоўныя сімвалы народа, адметнасці нацыянальнай культуры, здабыткі і дасягненні дзяржавы. Праз Буквар мы атрымліваем галоўныя арыенціры, якія ў пэўнай ступені вызначаюць усё далейшае жыццё, — грамадзянскія, рэлігійныя, эстэтычныя і інш.

З Буквара сёння пачынаецца школьнае навучанне. Гэтак было і з нашымі бацькамі, і з бацькамі нашых бацькоў, і з іх бацькамі. Здаецца, так было заўжды. У наш час мала хто ўяўляе сваё жыццё без Буквара. Але ўсё мае свой пачатак. Быў пачатак і ў Буквара.

Сапраўдным гонарам айчыннай кніжнай культуры з'яўляецца той факт, што першая ў свеце кніга, якая мела назву «Буквар», была выпушчана беларускай друкарняй. Гэта адбылося ўжо больш чым 400 гадоў таму! У хуткім часе Буквар стаў самым пашыраным тыпам айчынных падручнікаў, а само гэта слова загучала на многіх мовах у розных краінах свету. Буквар стаў з'явай агульначалавечага значэння.

Хаця Беларусь адыграла выключна важную ролю ў станаўленні Буквара і пашырэнні гэтага выдання ў свеце, сам ён дагэтуль уяўляе сабой амаль неадаследаваны феномен у гісторыі айчыннай культуры.

Аналіз гісторыі Буквара пераканаўча сведчыць, што беларусы маюць чым ганарыцца. Можна ўпэўнена казаць, што нашы продкі мелі самае непасрэднае дачыненне да з'яўлення гэтай важнай культурнай з'явы. Таму ў наш час Буквар можа лічыцца адным з найважнейшых стваральных і пазітыўных сімвалаў айчыннай культуры, вялікім дасягненнем асветніцкай думкі нашых продкаў. Буквар можна назваць адным з культурных брэндаў Беларусі, сімвалам багацця і велічы айчыннай культуры. А гэта кніга заклікана паслядоўна паказаць найбольш яркія старонкі ў гісторыі станаўлення вядомай кожнаму кнігі — Буквара, беларускага Буквара.



ЯК ВУЧЫЛІСЯ НАШЫ ПРОДКІ ДА БУКВАРА



УЗНІКНЕННЕ ПІСЬМЕНСТВА Ў БЕЛАРУСІ І ПЕРШЫЯ ПРАКТЫКАВАННІ Ў ПІСЬМЕ

Гісторыя навучання налічвае ўжо шмат стагоддзяў. Да ўзнікнення першай кнігі нашы продкі перадавалі адзін аднаму свае веды з вуснаў у вусны. І толькі тое, што захоўвалася ў памяці аднаго чалавека, часткова магло быць перададзена іншаму. Асаблівае значэнне ў выхаванні мелі народны фальклор, язычніцкія абрадавыя традыцыі і рытуалы, якія замацоўвалі ў моладзі сувязь з прыродай, духамі продкаў, павагу да старэйшых.

Пашырэнне пісьменства на беларускіх землях часцей за ўсё звязваюць з прыняццем хрысціянства. Аднак па гістарычных крыніцах вядома, што нашы продкі маглі мець і дахрысціянскае пісьменства.

Пра існаванне літар і лічбаў у славян-язычнікаў піша старажытны аўтар Чарнарызец Храбр у сваім «Сказании о писменех» («Казанні аб літарах»): «Такім чынам, напачатку славяне, калі былі язычнікамі, не мелі літар, але па рысах і рэзах [чыталі і] варажылі». Пад «рысамі» і «рэзамі», верагодна, маецца на ўвазе разнавіднасць старажытнага піктаграфічнага ці рунічнага пісьма. Падобныя сведчанні захаваліся на тэрыторыі, заселенай у старажытнасці славянамі. Пад піктаграфічным пісьмом звычайна разумеюць адну з найбольш старажытных формаў фіксацыі інфармацыі праз спалучэнні прымітыўных малюнкаў, якія перадаюць толькі сэнс выказванняў, без падзелу на словы і тым больш без адлюстравання складу мовы.

Пра раннія, у тым ліку рунічныя, помнікі пісьменства ў Беларусі захаваліся не толькі сведчанні ў гістарычных крыніцах, але маюцца таксама матэрыяльныя доказы. Напрыклад, рунічныя запісы выяўлены ў выніку раскопак у 1978 г. у гарадзішчы Маскавічы Браслаўскага раёна, а таксама ў 1961—1962 гг. у Полацкім Верхнім замку.

Асабліва ўнікальнымі з'яўляюцца раскопкі ў Маскавічах, дзе было знойдзена каля 100 рунічных надпісаў на костках XII—XIII стст. Гэта найбуйнейшая знаходка рунічнага пісьма па-за межамі Скандынавіі. На касцяных прадметах зафіксавана 265 рунічных знакаў старашведскага



*Рунічныя надпісы
на костках, знойдзеных
на гарадзішчы Маскавічы*

алфавіта, а таксама 11 літар кірыліцы. Такое незвычайнае спалучэнне сведчыць пра ўзаемнае пранікненне дзвюх пісьмовых традыцый.

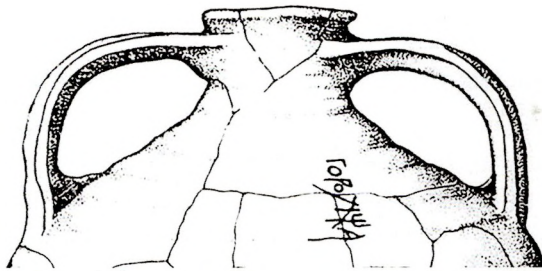
Як сведчыць Чарнарызец Храбр, «ахрысціўшыся, рымскімі і грэчаскімі пісьмёнамі спрабавалі пісаць славянскую мову без ладу». Маецца на ўвазе, што гэтыя алфавіты выкарыстоўваліся без прыстасавання іх да асаблівасцей славянскай мовы. Аднак яны не задавальнялі патрэб славян, што і стала прычынай для вынаходства свайго ўласнага пісьма: «Потым жа Бог Чалавекалюбчы, які кіруе ўсім і не пакідае чалавечага роду без ведаў, але ўсіх прыводзіць да пазнання і выратавання, злітасцівіўся над родам славянскім і паслаў ім святога Канстанціна Філасафа, названага Кірылам, мужа праведнага і сапраўднага. І стварыў ён для іх трыццаць пісьмёнаў (гэта значыць літар. — А.С.) і восем, адны па ўзоры грэчаскіх пісьмёнаў, іншыя ж у адпаведнасці са славянскай мовай».

Такім чынам, само славянскае пісьмо ўспрымалася нашымі продкамі як святы дар, як пісьмо, створанае спецыяльна для запісу хрысціянскага тэксту (у адрозненне ад «язычніцкіх» грэчаскага і лацінскага алфавітаў, створаных у дахрысціянскі перыяд).

З пашырэннем кірылічнага пісьменства магчымасці навучання значна пашырыліся, з'явілася магчымасць мець даступны і зручны падручнік, які можна было выкарыстаць і ў хатніх умовах, і ў першых школах. Самым старажытным помнікам кірылічнага пісьменства



Кірыла і Мяфодзій перакладаюць кнігі (мініяцюра з Радзівілаўскага летапісу)



ГОРОУХША

Гнёздаўскі надпіс
«гороухша» X ст.

*Гнёздаўская гліняная амфара 1-й чвэрці X ст.
з самым старажытным айчынным кірылічным надпісам*

на тэрыторыі племяннога саюзу крывічоў лічыцца надпіс «гороухша» (магчыма, абазначэнне гарчыцы альбо імя ўладальніка) на глінянай амфары 1-й чвэрці X ст. Ён быў знойдзены ў адным з курганоў пад Гнёздавам, што знаходзіцца на шляху з Оршы ў Смаленск. Ёсць і іншыя прыклады. Сам гнёздаўскі надпіс з'яўляецца сведчаннем таго, што яшчэ да хрышчэння Русі на беларускіх землях існавала пісьменства і былі людзі, якія ўмелі чытаць і пісаць. Паказальна, што дадзены запіс мае свецкі характар і не звязаны з пашырэннем хрысціянства.

Ёсць і іншыя прыклады старажытнага пісьменства. Так, падчас раскопак у Ноўгарадзе была адшукана віслая пячатка полацкага князя Ізяслава (памёр у 1001 г.), дзе па-грэчаску напісана яго імя. Падобныя сведчанні толькі падкрэсліваюць, што нашы продкі ўжо больш чым 1000 гадоў практыкуюць навучанне чытанню і пісьму.

ПАЧАТКІ НАВУЧАННЯ І ПЕРШЫЯ ПАДРУЧНІКІ

Як сведчаць гістарычныя крыніцы, многія з нашых продкаў ужо ў XI—XIII стст. былі пісьменнымі і пакінулі нямала таму пацвярджэнняў. Надпісы на кераміцы, вырабах з косці або дрэва, літары і цэлыя тэксты на камянях і сценах храмаў, шматлікія рукапісныя кнігі і эпістальярная спадчына — усё гэта сведчыць пра пашыранасць навыкаў чытання і пісьма на беларускіх землях.

Для падтрымання і пастаяннага павышэння ўзроўню пісьменства неабходна было мець добрую сістэму трансляцыі ведаў і навыкаў між бацькамі і дзецьмі, духоўнымі аўтарытэтамі і маладым пакаленнем. Гэтыя функцыі выконвалі хатнія настаўнікі, школы пры буйных храмах і манастырах.

Навучальны працэс адбываўся ў некалькі этапаў. Спачатку мела месца вывучэнне літар і авалоданне элементарнымі навыкамі пісьма. У далейшым шкаляры павінны былі ўдасканальваць атрыманыя навыкі і пераходзіць да самастойнага пісьма. Надзвычай эфектыўным сродкам у гэтым працэсе лічылася візуальнае ўспрыняцце, нагляднасць. Прасцей кажучы, літары славянскага алфавіта трэба было нейкім чынам запісваць і дэманстраваць.

Першапачаткова нашы продкі для запісу літар алфавіта і навучання пісьму выкарыстоўвалі берасцяныя граматы, касцяныя і драўляныя вырабы, васкоўкі і іншыя сродкі. У якасці прыкладу падобнага запісу літар кірыліцы можна згадаць знойдзеную падчас раскопак у 1937—1938 гг. у Гродне костку з літарамі алфавіта XI—XII стст. Літары на ёй прыведзены не ў алфавітным парадку, але відавочна, што дадзеная костка з'яўляецца адным з вельмі старажытных помнікаў пісьменства, які, магчыма, выкарыстоўваўся для навучання.

Фактычна першым айчынным падручнікам для навучання грамаце можна лічыць самшытавы грэбеньчык XII—XIV стст. з Брэста. На ім можна лёгка бачыць 13 літар кірыліцы: на адным баку — літары А, Б, В, Г, Д, Е, на адваротным — Ж, С, З, И, І, К, Л. Ён быў знойдзены ў 1971 г. мясцовым школьнікам Віцём Пятручыкам падчас раскопак на тэрыторыі старажытнага Брэста.

Як вядома, пачынаючы з 1968 г. на гарадзішчы старажытнага заходнебеларускага горада пачаліся археалагічныя даследаванні, якія праводзіў тураўскі атрад аддзела археалогіі Інстытута гісторыі Акадэміі навук БССР пад кіраўніцтвам Пятра Лысенкі — у будучым



Костка з алфавітам
XI—XII стст.
з раскопак у Гродне

Першая беларуская Азбука — самшытавы грэбень з выразанымі літарамі кірылічнага алфавіта — унікальная знаходка са старажытнага Брэста



*Забудова старажытнага Брэста,
закансерваная ў экспазіцыі Археалагічнага музея*

знакамітага вучонага, прафесара, доктара гістарычных навук. Падчас раскопак, якія працягваліся да 1981 г., навукоўцамі была раскрыта плошча больш за 1800 м². У выніку працы было выяўлена больш за 220 драўляных пабудов XI—XIII стст., тры вулічныя маставыя, частаколы, шматлікія прадметы матэрыяльнай культуры таго часу. Многія пабудовы Брэста захаваліся на 5—9 вянцоў, а некаторыя — на 12, што з’яўляецца выключнай рэдкасцю. І ўсё ж адной з самых каштоўных знаходак у старажытным Брэсце стаў самшытавы грэбень-Буквар. У 2017 г. ён быў унесены ў Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь пад нумарам 121Ж000088. Сёння яго можна пабачыць у экспазіцыі ўнікальнага Археалагічнага музея «Бярэсце» — адзінага ў сваім родзе музея сярэднявечага ўсходнеславянскага горада. Што цікава, рашэнне аб заснаванні музея было прынята Саветам Міністраў БССР менш чым праз год пасля знаходжання незвычайнага грэбеня — 18 студзеня 1972 г. Магчыма, дадзеная знаходка таксама паўплывала на з’яўленне музея, а сёння стала адным з галоўных яго экспанатаў.

У старажытнасці нашы продкі выкарыстоўвалі для запісу азбукі не толькі рухомыя аб’екты. На сценах архітэктурных помнікаў

XI—XII стст. таксама можна пабачыць літары славянскага алфавіта, склады, словы і цэлыя сказы. Найлепшым прыкладам тут могуць паслужыць графіці на сценах і слупах знакамітай Спаса-Праабражэнскай царквы ў Полацку.

Падобныя графіці на сценах храмаў не былі мясцовым «вынаходствам». Як вядома, хрысціяне мелі такую практыку ад самага пачатку. Так, на сценах катакомбаў, у якіх паслядоўнікі Ісуса Хрыста хаваліся ад пераследу рымскімі ўладамі ў першыя стагоддзі, можна знайсці некаторыя надпісы. Графіці былі і на сценах старажытнай царквы Святой Сафіі ў Канстанцінопалі, большасці храмаў старажытнай Русі.

Напісанне рознага кшталту тэкстаў і асобных сімвалаў на сценах старажытных храмаў не было нечым надзвычайным ці дрэнным ва ўспрыманні нашых продкаў. На сценах запісвалі кароткія нататкі, фрагменты малітваў і заклёнаў, просьбы, мудрыя выслоўі і інш. Напрыклад, на ўнутранай паверхні сцен Спаса-Праабражэнскай царквы ў Полацку можна пабачыць больш за сотню прадрапаных надпісаў (графіці) падобнага характару, якія былі выкананы ў старажытны перыяд — у XII—XVII стст. Сярод іх ёсць і тыя, што былі зроблены, відавочна, у адукацыйных мэтах. Найперш гаворка ідзе пра накрэсленыя на сценах храма пералікі славянскіх літар. Напрыклад, на паўночнай сцяне алтара старажытнай царквы (каля пераходу ў ахвярнік) знойдзена графіці прыблізна XIII ст., дзе лёгка чытаецца славянская азбука, не дапісаная да канца.

А Б В Г Д Е Ж С
[К Л] М Н О А А А А А А А А А А А А
А А

Магчыма, гэты пералік літар алфавіта выкарыстоўваўся ў навучальных мэтах. Шматразовае паўтарэнне літары А можа сведчыць пра імкненне навучыцца яе правільнаму напісанню. Калі больш уважліва прааналізаваць літары алфавіта ў двух верхніх радах, то таксама можна заўважыць цікавую асаблівасць. Літары накрэслены роўна, маюць аднолькавую вышыню. Дасягнуць гэтага атрымалася вельмі незвычайным спосабам: перад пачаткам пісьма лёгкімі пункцірнымі штрыхамі былі пазначаны верх і ніз будучых літар. У выніку для літар Б, В, Г, Д гэтыя штрыхі склалі вершаліну, а літара Е выйшла за лінію штрыха, але ён добра бачны ў яе верхняй частцы.



Загалоўныя літары кірыліцы ў алфавітным парадку, графіці ў Спаса-Праабражэнскай царкве ў Полацку

Такім чынам, сцяна храма фактычна была выкарыстана ў якасці старажытных пропісяў, па якіх нехта вучыўся правільна пісаць літары кірылічнага алфавіта. Невялікая вышыня надпісу над зямлёй (72 см ад падлогі) можа сведчыць, што пісаў гэты тэкст хлопчык-служка, які выконваў свае царкоўныя абавязкі пры храме і адначасова вучыўся ў пачатковай школе пры манастыры.

Што цікава, зусім недалёка ад гэтых графіці можна бачыць яшчэ адзін падобны запіс. Ён знаходзіцца ў пераходзе з алтара ў ахвярнік. У гэтым месцы на сцяне прадрапаны вялікія ініцыяльныя літары А, Б, В, Г і Д. Яны маюць значна большы памер: каля 8 см замест 2—3 см у папярэднім выпадку. Да таго ж усе названыя літары накрэслены двайным контурам і запоўнены зігзагападобным арнаментом, а некаторыя з іх аздоблены спіралепадобнымі выявамі.

У дадзеным выпадку складваецца адчуванне, што сцяна храма выкарыстоўвалася ў якасці дошкі для пісьма ці сшытка для развіцця навыкаў каліграфіі. З сучаснага пункту гледжання пісанне падобных тэкстаў на сценах царквы можа падавацца не вельмі прыгожым учынкам. Аднак, пабачыўшы безліч іншых надпісаў на сценах таго ж

храма, можна пераканацца, што гэта выглядала абсалютна прымальным для нашых продкаў: яны пісалі на сценах царквы гэтак жа лёгка, як і на грабянях ці керамічным посудзе. Потым сцены тынкаваліся і фарбаваліся нанова, і з часам на іх з'яўляліся новыя надпісы.

У якасці вельмі арыгінальнага прыкладу алфавітнага запісу трэба згадаць скураныя похвы, знойдзеныя археолагамі ў Пінску. Гэта адзіны ў Беларусі прыклад старажытнага скуранага вырабу з надпісам. Похвы ўяўляюць сабой даволі вялікі прадмет з грубай скуры даўжынёй 18 см. На ім у два рады нанесены літары: А, Б, В (знізу) і Г, Д (зверху). Па характары пісьма можна датаваць яго XIII ст.

Незвычайным для Беларусі трэба прызнаць і выкарыстанне каменю для запісу літар і лічбаў у навучальных мэтах. Са старажытнасці вядомы знакамітыя Барысавы камяні з Полаччыны, на якіх нашы продкі рабілі запісы з малітоўнымі і ахоўнымі зваротамі. Аднак менш вядомым з'яўляецца іншы прыклад. У Полацку археолагамі быў знойдзены невялікі плоскі камень з мяккай пароды (4,5×4,3 см) з кірылічнымі літарамі, якімі запісаны лічбы ад 1 да 10. Паводле меркавання вядомага археолага Георгія Штыхава, гэты камень мог быць запіснай кніжкай вучня.

БЕРАСЦЯНЫЯ ГРАМАТЫ

Вядома, што нашы продкі для запісу розных тэкстаў выкарыстоўвалі берасцяныя граматы — тэксты, запісаныя на бяросце (кары бярозы) у XI—XV стст. Сёння археолагі выяўляюць іх падчас раскопак у многіх гарадах Усходняй Еўропы. Яны паказваюць на пашырэнне пісьменства не толькі сярод феадалаў і духавенства, але і ў шырокім грамадскім ужытку гарадскога насельніцтва.

Бяроства стала адным з найбольш пашыраных матэрыялаў для пісьма ва ўсходнееўрапейскім рэгіёне, дзе не было папірусу, а пергамент меў высокі кошт. Літары надрапвалі на ўнутраным баку бяросты

*Берасцяная грамата
з вучнёўскімі
запісамі з Мсціслава
(знойдзена ў 2014 г.)*





*Віцебская берасцяная грамата
(знойдзена ў 1959 г.) з лістом
«Ад Сцяпана да Няжылы»
(напісаны каля 1280—1300 гг.)
і знойдзеныя ў Брэсце пісалы*

пры дапамозе вострай касцяной або жалезнай палачкі — стыло (пісала). У Беларусі археолагамі выяўлена даволі шмат старажытных пісалаў — у Навагрудку (14), Полацку (не менш 12), Ваўкавыску (12), Мінску (7), Брэсце (7) і інш. Такая колькасць пісалаў тлумачыцца больш шырокім іх выкарыстаннем — не толькі для запісаў на бяросце.

Самі ж берасцяныя граматы з'яўляюцца значна больш рэдкімі знаходкамі на нашых землях. Сёння вядомы толькі тры граматы, выяўленыя на землях сучаснай Беларусі: адна ў Віцебску (канец XIII ст.) і дзве ў Мсціславе (XII—XIII стст.). Апошняя з іх была знойдзена падчас археалагічных раскопак у 2014 г. Яна датуецца XII ст. і, на думку археолага Ігара Марзалюка, з'яўляецца «маленечкім сшытачкам першакласніка» і «мае непасрэднае дачыненне да навучання дзяцей». Справа ў тым, што сімвалы на ім — дзве літары і княжацкі знак у форме трызубца — накрэслены не вельмі ўпэўненай (магчыма, дзіцячай) рукой. Верагодна, гэта аркуш, на якім зафіксаваны дзіцячыя практыкаванні з літарамі.

На вядомых сёння берасцяных граматах зафіксаваны пераважна тэксты прававога і гаспадарчага характару, асабістая перапіска і інш. Тым больш цікавай з'яўляецца мсціслаўская грамата. Некалькі нагадваюць яе граматы XIII ст. наўгародскага юнака Анфіма. Яго рукой былі напісаны 12 грамат і некалькі берасцяных малюнкаў. Маркуючы па гэтых матэрыялах, хлопчыку было каля 6—7 гадоў і ён якраз вучыўся пісаць. Верагодна, ён згубіў адразу ўсе свае вучнёўскія запісы, таму яны і захаваліся да нашых дзён. У трох з яго грамат

мы бачым перапісаны алфавіт, услед за якім знаходзяцца склады: ба ва га да жа за ка... бе ве ге де же зе ке... би ви ги ди жи зи ки... Гэта старажытная форма навучання пісьму літараскладальным шляхам вельмі добра вядома са старажытнасці да XIX ст. Можна меркаваць, што падобная практыка навучання магла быць пашыранай і на беларускіх землях.

ВАСКОЎКІ

Адным з самых важных вынаходстваў у гісторыі адукацыі і пісьменства стала выкарыстанне так званых васковак, якія яшчэ называюць васковымі таблічкамі, ці цэрамі.

Галоўнымі перавагамі васковак былі іх мабільнасць і магчымасць шматразовага выкарыстання, паколькі іх можна было лёгка насіць з сабой і, сціраючы папярэднія надпісы, запісваць кожны раз усё новыя і новыя тэксты. Апошняя асаблівасць зрабіла васкоўкі цудоўным дапаможнікам для навучання грамаце. Па іх аказалася вельмі зручна вучыцца пісьму, пастаянна паўтараючы адны і тыя ж літары, даводзячы навык да дасканаласці. Пры гэтым не было патрэбы траціць дарагія і не ўсім даступныя іншыя матэрыялы, на якіх можна было зрабіць запіс толькі адзін раз, — папірус, пергамент, паперу і інш. У выніку васкоўкі сталі цудоўным дапаможнікам якраз для тых, хто толькі пачынаў вучыцца грамаце, вывучаў напісанне літар і рабіў шмат памылак.

Звычайна васкоўкі (на лаціне *tabula cerata*) мелі прамавугольную форму і, як правіла, былі выраблены з дрэва (але былі таксама і са слановай косці або металу). Яны маглі мець розны памер: ад зусім мініяцюрных да вельмі вялікіх і амаль стацыянарных (да фармату А3). Адзін або абодва бакі



Фрагмент старажытнагрэчаскай вазы з выявай чалавека, які піша сцілусам на васкоўцы (мастак Дурыс, каля 500 г. да н.э.)

гэтых шыльдачак пакрываліся воскам, па якім можна было пісаць тэкст. Каб воск не раставаў і не цёк пры высокіх летніх тэмпературах, да яго нярэдка дадавалі ільняны алей, цвёрды жывёльны тлушч, шкі-пінар або драўняную смалу і інш. Як фарбавальнік для воску часам выкарыстоўвалася вугляродная сажа (у асноўным чорнага колеру) або бярозавы дзёгаць, радзей — іншыя фарбавальнікі. На такім падфарбаваным воску тэкст чытаўся лепш.

Часта васкоўкі ўяўлялі сабой асобныя шыльдачкі, але нярэдка іх злучалі па некалькі — звязвалі скуранымі шнуроўкамі ці мацавалі прыбітымі скуранымі палоскамі, радзей — металічнымі завесамі. У выніку атрымлівалася нешта накшталт складня ці кнігі з дзвюх ці больш дошчачак. Найбольш пашыранымі былі двух- і трохсекцыйныя васкоўкі, якія ўяўлялі сабой дыпціхі і трыпціхі. Па практычных меркаваннях (для аховы надпісаў) дошчачкі звязвалі паміж сабой такім чынам, каб палі з воскам з дзвюх суседніх дошак апынуліся ў сярэдзіне, але не прыціскаліся адно да аднаго.

Для пісьма выкарыстоўваўся адмысловы інструмент — стыло (пісала), якім літары прадрапваліся на паверхні воску. Стыло для васко-вак было завострана з аднаго боку, а з супрацьлеглага канца мела Т-падобнае пашырэнне, або шпатэль, — сплюшчаную і роўную частку, прызначаную для выраўноўвання воску і сцірання папярэдніх запісаў. Стыло звычайна рабілі з косткі (часам — са слановай косці), металу або, радзей, са шкла ці розных парод дрэва.

Дзякуючы даступнасці і зручнасці васкоўкі заставаліся ў выкарыстанні са старажытных часоў да Сярэднявекі, а ў некаторых рэгіёнах свету нават да пачатку XX ст.

Васкоўкі выкарыстоўвалі яшчэ старажытныя грэкі, рымляне і этрускі. Самая ранняя згадка пра іх у крыніцах датуюцца V ст. да нашай эры і належыць грэчаскаму гісторыку Герадоту. Хаця яшчэ знакаміты паэт Гамер пісаў у «Іліядзе» (IX—VIII стст. да н. э.) пра традыцыю пісання на складных дошчачках (дыптыху ці складні), але пры гэтым ён не згадваў матэрыял



паверхні аркуша. У гісторыі з Белерафонтам ён апісвае, як цар Тырынфа Прэт даў Белерафонту дошку-складзень з пасланнем да лікійскага цара Ксанфа.

У антычным свеце васкоўкі выкарыстоўваліся для самых розных мэт: для запісу нататак і заўваг, выканання школьных заданняў, вядзення рахункаў, заключэння дамоў, ліставання і інш. Іх даволі часта знаходзяць падчас археалагічных раскопак. Напрыклад, пры раскопках Пампеяў, пахаваных пад попелам Везувія, знайшлі безліч васковак. У некаторых дамах былі знойдзены цэлыя бібліятэкі з васковак — сотні невялікіх кніжачак, большасць з якіх складалася з некалькіх дошак.

У позняй Антычнасці васкоўкі нярэдка стваралі са слановай косці, пры гэтым прыгожа аздабляючы іх высокамастацкімі разнымі ўзорамі. У часы Сярэдневякоўя васкоўкі таксама выкарыстоўваліся не толькі для навучальных патрэб, але і ў царкоўным ужытку, напрыклад пры запісе імёнаў жывых і памерлых, за якіх замаўлялася служба



У Музеі кнігі Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі ладзяцца практычныя заняткі з дзецьмі па вывучэнні старажытных метадаў пісьма на васкоўках і іншых носьбітах

ў цэрквах. Выявы такіх васковак нярэдка можна бачыць на іконах і ў мініяцюрах старажытных рукапісаў.

У сярэдневяковай Еўропе нават назва найніжэйшага (пачатковага) узроўню адукацыі *tabulistae* паходзіла ад назвы васковак (ад лацінскага *tabula* — шыльдачка, таблічка). Гэта сведчыць пра значнае пашырэнне васковак у школьным ужытку.

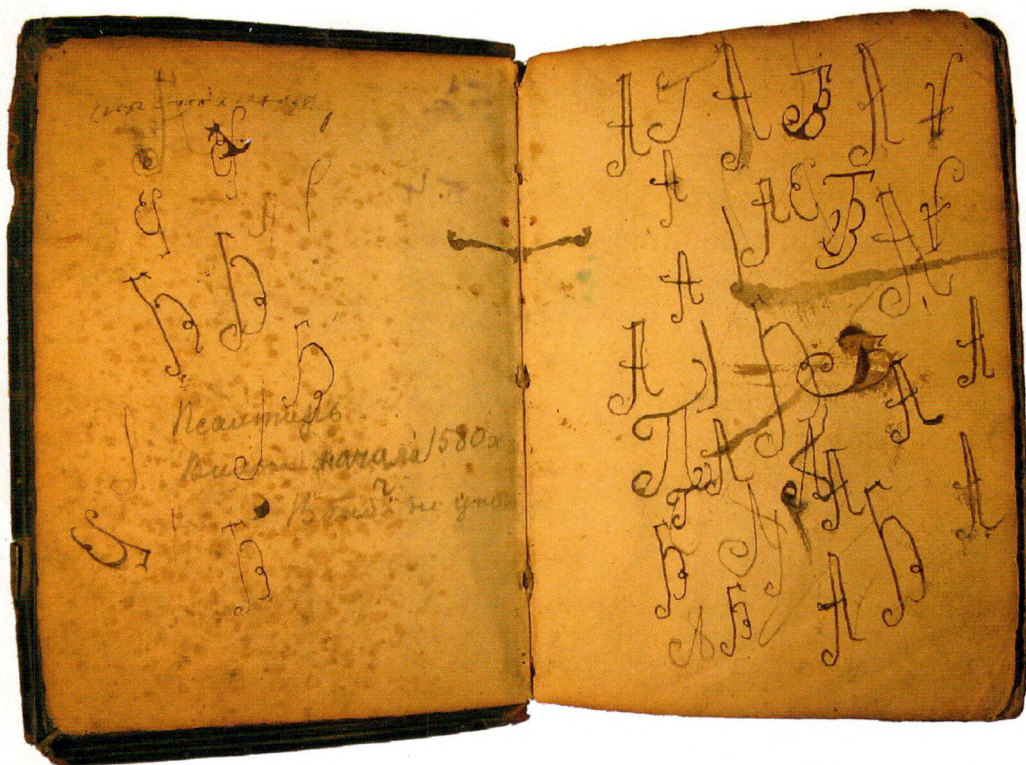
Продкі сучасных беларусаў таксама карысталіся васкоўкамі. Гэта пацвярджаюць археалагічныя раскопкі, у выніку якіх былі зроблены дзве такія знаходкі. Сярод іх трэба назваць васкоўкі са старажытнага Брэста і Мсціслава. Вядома таксама кніга XVII—XVIII стст. з васковымі таблічкамі з-пад Віцебска. Старажытная Брэсцкая цэра захавалася не цалкам, але па ёй можна меркаваць, што яна мела невялікі памер і пры гэтым вялікія бакавыя палі. Магчыма, яна была выраблена для вучнёўскіх запісаў.

Кавалачак воску, прамавугольнага ў сячэнні, быў знойдзены падчас раскопак на Верхнім замку ў Віцебску. Але ў цэлым старажытныя васкоўкі археолагі знаходзяць не часта, што звязана з дрэннай захаванасцю ў глебе іх драўлянай асновы. У той жа час даследчыкамі ў розных гарадах Беларусі знойдзена больш за 50 пісалаў XII—XIII стст., якія значна лепш захоўваюцца ў зямлі. Цікава, што сустракаюцца пісалы розных памераў. У сярэднім іх даўжыня складае 12—13 см, а часам сустракаюцца і каля 8 см у даўжыню. Гэта можа быць патлумачана іх прызначэннем для дзяцей, што вучыліся пісаць.

ПЕРШЫЯ РУКАПІСНЫЯ КНІГІ Ў ДАПАМОГУ ВУЧНЯМ

Першапачаткова рукапісныя кнігі вырабляліся з пергаменту, але гэта было складаным і дарагім вытворчым працэсам. Таму на пергаменце пісаліся пераважна самыя каштоўныя кнігі для патрэб вышэйшых саслоўяў і духавенства. Па рукапісных пергаментных кнігах, безумоўна, таксама вучыліся, але маглі гэта сабе дазволіць толькі нешматлікія прадстаўнікі знаці і манахі, якія якраз і займаліся перапісваннем кніг.

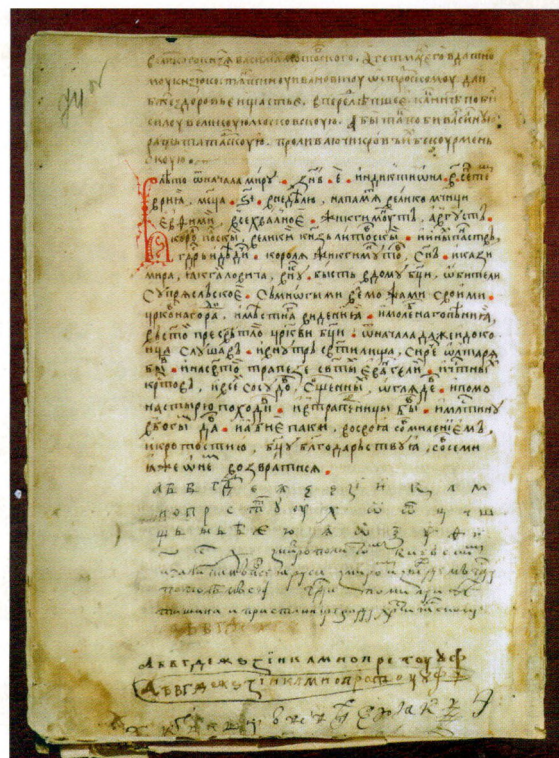
Яркім прыкладам асветніцы старажытнасці з'яўляецца святая Ефрасіння Полацкая. Навучыўшыся ў маладым узросце чытанню па духоўных кнігах, князеўна стала вельмі разумнай, і слава пра яе мудрасць хутка разышлася па ўсіх гарадах. У далейшым яна сама



Чыстыя старонкі кніг нярэдка выкарыстоўвалі
для практыкаванняў у пісьме.
Старонка са старажытнага беларускага Псалтыра

занялася перапісваннем кніг, стварыла новыя школы для навучання грамадце — мужчынскую і жаночую.

У канцы XIV — XV ст. у Беларусі пачалі выкарыстоўваць новы, больш танны матэрыял, даступны для шырокіх слаёў грамадства, — паперу. Гэта істотна пашырыла магчымасці асветы і павялічыла колькасць створаных у тую эпоху помнікаў пісьменства. З таго



Нават старажытныя летапісы і хронікі
выкарыстоўваліся для навучання.

Супрасльскі летапісны звод
пачатку XVI ст. з некалькі разоў
перапісаным алфавітам

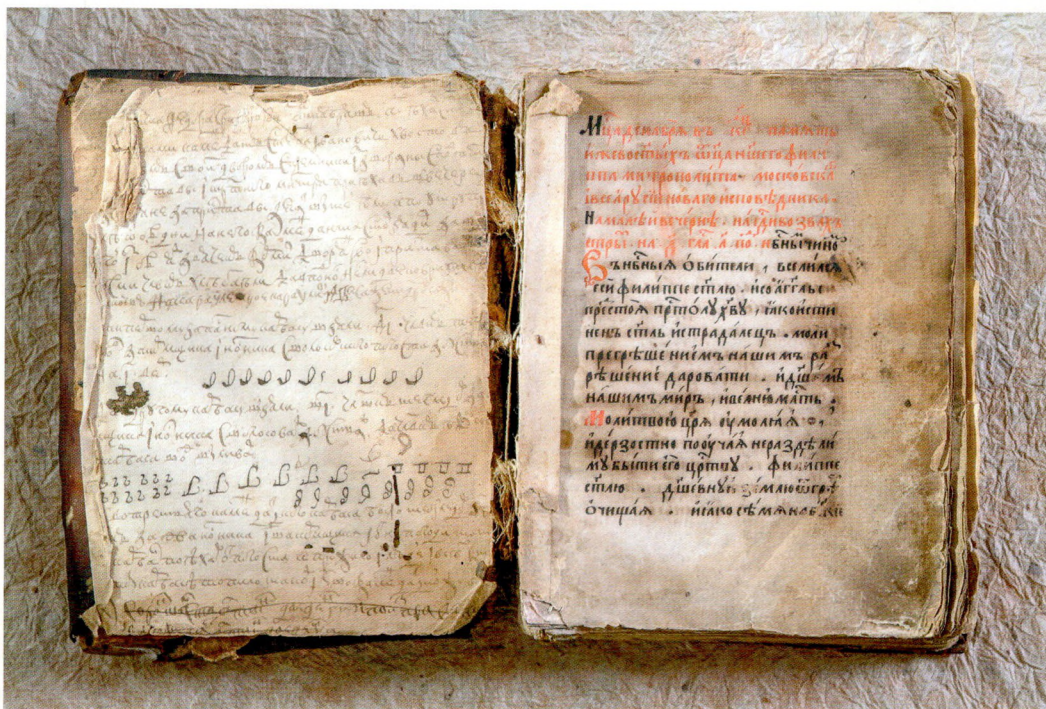
часу кніга стала галоўным дапаможнікам для навучэнцаў. Шкаляры самі перапісвалі сшыткі з практыкаваннямі, карысталіся працамі папярэднікаў, але карысталіся і рукапіснымі кнігамі іншага прызначэння ў якасці падручнікаў. Яны спрабавалі па ўжо знаёмых літарах чытаць тэкст кніг, а на палях нярэдка рабілі запісы вучэбнага характару. На старонках многіх рукапісаў можна бачыць дапіскі накшталт «учебная дьячка Фёдора Родионова».

Шмат на якіх рукапісных кнігах можна бачыць каліграфічныя практыкаванні на палях і свабодных старонках. Прычым такія кнігамі маглі быць і кнігі Бібліі, і богаслужэбная літаратура, і летапісныя крыніцы. Напрыклад, падобныя прыпіскі сустракаюцца ў знакамітым Супрасльскім летапісным зводзе пачатку XVI ст., які ўключае Валынскі кароткі летапіс (сёння захоўваецца ў Расійскім дзяржаўным архіве старажытных актаў). У ім адразу пасля Аповесці пра Аршанскую бітву 1514 г. і Пахвалы князю Канстанціну Астрожскаму можна бачыць некалькі разоў перапісаны рознымі почыркамі кірылічны алфавіт. Відавочна, вольнае месца на старонках рукапісу выкарыстоўвалася для навучання грамаце.

РЭЛІГІЙНЫЯ КНІГІ ДЛЯ ПАТРЭБ АСВЕТЫ

Даследчыкі сведчаць, што да XVI ст. у Еўропе чытаць вучыліся найперш па богаслужэбных і «чэцых» царкоўных кнігах — Часаслове, Псалтыры, Евангеллі, Апостале і іншых рукапісных і друкаваных працах, якія адразу рабіліся падручнікамі не толькі для засваення асноў рэлігіі, але і граматы. З-за выкарыстання для патрэб навучання яны захаваліся да нашага часу найгорш у параўнанні з іншымі кнігамі, паколькі «зачытваліся да дзірак» і выводзіліся з ужытку.

Магчымасць выкарыстання Часасловаў для навучальных патрэб звязана з тым, што ў гэтай кнізе побач з паслядоўнасцю дзеённых службаў змяшчалі яшчэ і месяцаслоў і некаторыя іншыя матэрыялы, пераважна даведачныя, якія маглі быць выкарыстаны для навучання. У сувязі з гэтым Часасловы былі вельмі папулярнымі ў Беларусі. Вядома нямала як рукапісных, так і друкаваных версій гэтай кнігі, якая нярэдка выкарыстоўвалася для навучання грамаце. Рукапісныя Часасловы ствараліся па ўсёй тэрыторыі нашай краіны, а друкаваныя выходзілі вельмі часта — праз кожныя год-два. Аднак з-за іх



*Нярэдка для практыкавання ў пісьме выкарыстоўвалі
любы чысты кавалачак паперы*

актыўнага выкарыстання ў навучальных мэтах захавалася Часасловаў вельмі няшмат.

Трошкі меншымі па аб'ёме, а таму нават больш прыдатнымі для навучання былі Часоўнікі. Яны перапісваліся і выдаваліся як асобна, так і з далучанай да іх Азбукай. У якасці прыкладу можна прывесці выданне Віленскай брацкай друкарні — Часоўнік з Азбукай, выдадзены 6 ліпеня 1596 г. На тытульным аркушы выдання пазначана: «Часовник, в нем же напереди Азбуки к научению детем, хотящим разумети писание». Гэта выданне мела невялікі і зручны фармат у восьмую долю аркуша, што адпавядала пашыранай практыцы выпуску падручнікаў для пачатковага навучання.

Азбука ў гэтым выданні складалася з 37 аркушаў і мела наступны змест: алфавіт у прамым і адваротным парадку (45 літар), алфавітны рад (па вертыкалі); склады з двух і трох літар; «А сия азбука от книги осмочастныя, сиреч грамматикии»; залежны стан, часы дзеясловаў; арфаграфія; прыклады сказаў па алфавіце першых літар; малітвы; Вызнанне веры Першага і Другога Сусветных Сабораў і інш.; цытаты з прыпавесцяў; паданне Чарнарызца Храбра «Како состави с(вя)тый Кирил Философ азбуку»; калафон. У параўнанні з Азбукай сам Часоўнік меў значна большы аб'ём — 104 аркушы.



Часаслоў у куццінскім выданні 1639 г.

Што цікава, у гэтым выданні разам з арыгінальнымі застаўкамі з раслінным фонам, канцоўкамі і іншымі элементамі дэкору былі выкарыстаны застаўкі віленскіх выданняў Ф. Скарыны. Гэта пераканаўча сведчыць пра пераемнасць традыцый беларускага першадрукара і выкарыстанне матэрыялаў яго друкарні на працягу яшчэ каля стагоддзя пасля спынення працы самой друкарні. Як і большасць падручнікаў таго часу, Азбука захавалася ў адзіным асобніку і амаль выпадкова: кніга неўзабаве пасля выдання была куплена ў Маскве доктарам Маркам Рыдлі, які падараваў яе магістру Траецкага каледжа ў Оксфардзе Тамашу Нэвілу. Адпаведна толькі ў гэтай брытанскай калекцыі сёння можна пабачыць унікальную кнігу.

Адной з галоўных кніг, якая найбольш выкарыстоўвалася для навучальных мэт на беларускіх землях, з'яўляецца Псалтыр. Сярод нашых продкаў былі распаўсюджаны тры тыпы Псалтыроў: просты, следаваны і тлумачальны. Усе яны па-свойму ўжываліся для пачатковай адукацыі, чаму вельмі спрыяў маральна-выхаваўчы змест Псалтыра.

Важна таксама, што Псалтыр належыць да найпрыгажэй аздобленых кніг. Шэдэўрамі мастацтва кнігі з'яўляюцца Кіеўскі і Мсціслаўскі Псалтыры, а найпрыгажэй аздобленай часткай першага беларускага зводу Бібліі (Дзесятаглава) з'яўляецца менавіта Псалтыр.

Такая якасць Псалтыра, бяспрэчна, мела вялікае значэнне ў адукацыйным працэсе, спрыяла нагляднасці і заахвочванню да чытання.

З прычыны вялікай запатрабаванасці Псалтыр пастаянна перадаваўся беларускімі друкарнямі XVI—XVIII стст. Толькі ў адным XVI ст. ён выдаваўся не менш як 11 разоў: у 1517, 1522, 1576, 1586, 1591—1592, 1592, 1593, 1594—1595, 1595, 1596, 1600 гг. У далейшым Псалтыр выдавалі таксама праваслаўныя і ўніяцкія друкарні, а пазней — каталіцкія (напрыклад, у 1753, 1764 і 1773 гг.).

Вялікае пашырэнне ў тагачасным беларускім грамадстве мелі зборнікі павучанняў, слоў, пасланняў, казанняў і гутарак шматлікіх хрысціянскіх асветнікаў. У доўгім пераліку можна вылучыць знакамітыя творы Яфрэма Сірына, Іаана Златавуста, Ісака Сірына, аввы Дарафея, а таксама айчынных дзеячаў Кірылы Тураўскага, Кліма Смаляціча і інш. Цікавасць уяўляюць таксама кнігі відавочнага асветніцкага характару «Альфа і Амега», «Дыёптра», «Кветнік», «Брашна духоўнае» і г.д.

ФРАНЦЫСК СКАРЫНА І ЯГО ПАДРУЧНІКІ

З’яўленне першай беларускай друкаванай кнігі ў 1517 г. звязана з імем вядомага палачаніна Францыска Скарыны. Менавіта ён першым ва Усходняй Еўропе пачаў друкаваць кнігі для паспалітага людю, гэта значыць для ўсіх грамадзян. Жыццё Ф. Скарыны — гэта жыццё асветніка, які звязаў сябе з перадачай ведаў пра свет сваім сучаснікам і нашчадкам.

Першапачаткова ён сам мусіў прайсці шлях маральнага і інтэлектуальнага самаўдасканалення праз навучанне ў розных установах Беларусі і замежжа. Пачатковую адукацыю Ф. Скарына атрымаў у буйнейшым духоўным цэнтры тагачаснай Беларусі — родным горадзе Полацку. Гэты горад быў знакаміты сваёй старажытнай незалежнасцю,



гаспадарчай, царкоўнай актыўнасцю, багатай духоўнай спадчынай, велічнымі праваслаўнымі храмамі з іх кніжна-пісьмовымі і мастацкімі традыцыямі, буйнымі бібліятэкамі і архівамі. Здаўна ў Полацку развівалася сістэма навучання моладзі. Менавіта таму тут узгадаваліся многія вядомыя асветнікі, у тым ліку святая Ефрасіння Полацкая, Ф. Скарына і Сімяон Полацкі.

Як мяркуюць даследчыкі, першапачатковую адукацыю Скарына мог атрымаць у Полацкім бернардзінскім манастыры, які дзейнічаў у горадзе з 1498 г. З'яўленне ў старажытным Полацку бернардзінскага манастыра было звязана з пашырэннем каталіцтва на беларускіх землях. Манаскі ордэн бернардзінцаў здолеў найбольш эфектыўна стварыць у старажытным Вялікім Княстве Літоўскім (далей — ВКЛ) сетку манастыроў, якія пачынаючы з XV ст. распачалі адукацыйную і місіянерскую дзейнасць. Менавіта ў Полацкім бернардзінскім манастыры Ф. Скарына мог вывучаць лацінскую мову (у той час яна не вывучалася ў праваслаўных школах Беларусі), бо, як паказала далейшае развіццё падзей, у наступныя гады ён ужо паспяхова карыстаўся гэтай мовай падчас навучання і працы за мяжой. Малаверагодна, што Скарына мог вывучыць гэту складаную мову самастойна ці праз кантакты з заезджымі гандлярамі.

Полацкія бернардзінцы мелі цесныя сувязі з Віленскімі братамі. Гэта магло паспрыяць пераезду Скарыны ў сталіцу ВКЛ — Вільню. Сваю пачатковую адукацыю Скарына, верагодна, пашырыў у Віленскай каталіцкай кафедральнай школе, якая была найбольш вядомай з усіх каталіцкіх школ у беларуска-літоўскай дзяржаве. Тут ён завяршыў сваю школьную вучобу, пасля чаго прыняў рашэнне паступаць ва ўніверсітэт.

У тыя часы многія з выпускнікоў Віленскай кафедральнай школы працягвалі вучобу ў Кракаўскім універсітэце. Менавіта такое рашэнне прыняў і Ф. Скарына. У 1504 г. ён паступіў у Кракаўскі ўніверсітэт, які быў заснаваны яшчэ ў 1364 г., а пасля рэарганізаваны і зноў адкрыты



*Франак Скарыніч у Полацку
(мастак Мікола Кунава)*



Псалтыр 1517 г. — першае выданне Ф. Скарыны, якое пачынаецца прысвячэннем для мэт адукацыі і выхавання

ў 1400 г. Цесныя палітычныя стасункі паміж Польшчай і ВКЛ паспрыялі з'яўленню ў Кракаве студэнтаў з Беларусі, для якіх гэта быў самы блізкі, адносна танны і даступны з усіх універсітэтаў Еўропы. Таму колькасць ва ўніверсітэце студэнтаў родам з ВКЛ у часы Скарыны дасягала 2 %.

Кракаўскі ўніверсітэт знаходзіўся пад кантролем і ўплывам каталіцкай царквы і быў прызваны спрыяць пашырэнню каталіцтва на польскіх, беларускіх, літоўскіх, украінскіх і іншых землях. У той жа час з яго сцен выйшлі шматлікія асветнікі і рэфарматары, якія часам нават супрацьпастаўлялі сябе традыцыйнаму заходняму хрысціянству, як, напрыклад, Сымон Будны.

Ва ўступных дакументах Кракаўскага ўніверсітэта за 1504 г. з'явіліся запіс «Францыск, сын Лукі з Плоцка» (верагодна, памылка, маецца на ўвазе Полацк. — А.С.) і побач — запіс пра выплату ўступнага ўзносу ў 2 грошы. Падчас навучання Ф. Скарына жыў у адной з некалькіх бурсаў (інтэрнатаў), верагодна, у найстарэйшай бурсе ўніверсітэта — «Паўперум». Навучанне патрабавала ад студэнтаў адданасці і настойлівасці. Іх жыццё было даволі суровым і аднастайным, падобным на побыт манахаў — строгая рэгламентацыя заняткаў і працы, кантроль за вучэбным і вольным часам, апека і нагляд за студэнтамі.



*Кніга Прамудрасці Божай
(Прага, 1518), якая ўваходзіла ў лік
так званых вучыцельных кніг Бібліі*

Многія студэнты жылі вельмі бедна, наймаліся на падпрацоўку да магістраў і прафесараў універсітэта.

Ф. Скарына паступіў на пачатковы факультэт універсітэта — факультэт вольных мастацтваў (арціум), альбо філасофскі факультэт. На працягу двух гадоў навучання (мінімальны тэрмін) малады палачанін вывучаў так званыя «сем вольных навук», у лік якіх тады ўваходзілі граматыка, рыторыка, логіка, арыфметыка, геаметрыя, музыка і астраномія. У сваіх пазнейшых выданнях Скарына апісваў гэту сістэму асветы, якая дазваляе атрымаць важнейшыя веды аб навакольным свеце і займець ґрунтоўную адукацыю. Шмат увагі студэнты надавалі таксама вывучэнню філасофіі Арыстоцеля і Платона, твораў антычных аўтараў Цыцэрона і Вергілія, а таксама лацінскай мовы.

Пасля завяршэння курса навучання ў Кракаўскім універсітэце Ф. Скарына выдатна здаў экзамен на ступень бакалаўра арціум. Гэта давала яму права працаваць педагогам і чытаць студэнтам некаторыя курсы.

На гэтым навучанне Ф. Скарыны не скончылася. Ён вырашыў працягнуць сваю адукацыю ў галіне медыцыны. На жаль, сёння дакладна невядома, дзе ён набыў медыцынскія веды, бо ў італьянскім горадзе Падуя, дзе ён абараніў вучоную ступень доктара ў «лекарскіх навук», навучанне ў той час афіцыйна не вялося. Не выключана, што медыцыну ён вывучаў у тым жа Кракаве, дзе ў пачатку XVI ст. ужо дзейнічала медыцынская кафедра. Аднак гэта кафедра ў той час яшчэ не давала права абароны вышэйшай навуковай ступені, за якой Скарына мог скіравацца ў Падую.

Вынаходства Буквара ў Беларусі

Аднак ён мог працягнуць сваё навучанне і непасрэдна ў Падуі, дзе многія з выкладчыкаў часова закрытага ўніверсітэта выкладалі ў хатніх умовах. На карысць гэтай версіі таксама сведчыць цікавасць Скарыны да батанікі і яго пазнейшая праца над стварэннем Каралеўскага саду ў Празе. Справа ў тым, што менавіта ў Падуі ў XVI ст. актыўна развівалася навука пра расліны (батаніка) і ў выніку быў заснаваны адзін з самых старажытных батанічных садоў у Еўропе. Скарына не мог не сачыць за актуальнымі навуковымі тэндэнцыямі падчас знаходжання ў гэтым горадзе. Як бы там ні было, але ў 1512 г. ён бліскуча вытрымаў экзамен на ступень доктара медыцыны ў праслаўленым Падуанскім універсітэце.

Такім чынам, Ф. Скарына прайшоў доўгі шлях навучання ў розных адукацыйных установах перад тым, як вырашыў самастойна заняцца асветай сярод суайчыннікаў.

«Малая падарожная кніжка», якая мела невялікі памер, была зручнай для выкарыстання ў навучанні



Выпускаючы ў Празе (1517—1519), а пасля і ў Вільні (1522—1525) першыя беларускія кнігі, Скарына ставіў перад сабой асветніцкія мэты, спадзяваўся, што яго выданні стануць добрым падручнікам для суайчыннікаў. Так і адбылося. Яго кнігі Святога Пісання знаёмілі адукаваных жыхароў Беларусі і іншы «паспаліты люд» з гісторыяй хрысціянскай веры, яе сутнасцю і канонамі.

Аднак друкаванае слова Скарыны было прызначана не столькі для выкарыстання ў хрысціянскіх храмах падчас набажэнства, колькі для фарміравання сапраўднага грамадзяніна сваёй дзяржавы, адукаванага і добра выхаванага. У творах асветніка можна бачыць, як услаўленне боскіх і царкоўных заветаў спалучалася з разуменнем важнасці свецкіх навук і адукацыі, веданнем айчыннай і сусветнай гісторыі. У спадчыне Скарыны спалучаюцца рэлігійны і свецкі кірункі выхавання чалавека. Яго кнігі знаёмілі беларусаў з духоўнымі дасягненнямі хрысціянскага свету, іншымі народамі і дзяржавамі, іх сужыццём і лёсамі.

Скарына сам неаднаразова падкрэсліваў прызначэнне ўласных выданняў — ён выдаваў падручнікі. Ужо першыя словы самай першай кнігі Скарыны, якой невыпадкова быў Псалтыр, тлумачаць яго асветніцкія мэты: «Всяко писание Богом водъхненное полезно ест ко учению и ко обличению, исправлению, и ко наказанию правды. Да совершен будетъ человек Божий и на всяко дело добро уготован...». Гэтыя словы апостала Паўла як найлепш ілюструюць Скарынава імкненне — «каб быў дасканалы Божы чалавек і да ўсякае добрае справы падрыхтаваны». І далей: «Псалом ест... детем малым початок всякое доброе науки, dorosлым помножение в науце, мужем мощное утверждение».

У Сярэдневякоўі і ў ранні Новы час Псалтыр быў асноўнай кнігай, па якой вучыліся грамаце. Таму пачатак выдавецкай і асветніцкай дзейнасці Ф. Скарыны менавіта з гэтай кнігі быў цалкам абгрунтаваны.

Скарына быў упэўнены, што па кнігах Бібліі можна не толькі навучыцца грамаце, але таксама засвоіць «сем вольных навук», якія складалі ўзор еўрапейскай вучонысці. Урэшце сам пераклад Скарынам кніг Бібліі на блізкую і зразумелую беларускаму насельніцтву мову быў скіраваны на пашырэнне пісьменнасці між яго суайчыннікамі, далучэнне іх да кніжнай навукі, унармаванне і павышэнне статусу царкоўнаславянскай і беларускай моў.

Асветнік бачыў невычарпальныя магчымасці духоўнай асветы людзей у друкаванай кнізе. Праз кнігу ён спадзяваўся данесці да ўсіх сваіх суайчыннікаў багацце чалавечай думкі і найвышэйшыя маральныя прынцыпы, выпрацаваныя чалавечай цывілізацыяй. І Скарына не памыліўся: на некалькі стагоддзяў наперад друкаваная кніга стала (у тым ліку дзякуючы яго працы) важнейшым сродкам выхавання і асветы ў беларускім грамадстве. Менавіта праз друкаваную кнігу ў далейшым распаўсюджваліся ўсе найважнейшыя ідэі і погляды, у кнізе знайшлі сваё адлюстраванне ўсе навуковыя адкрыцці, менавіта на выкладзеных у кнізе звестках выходзіліся і працягваюць выходзіцца ўсё новыя пакаленні беларусаў.

Для лепшага ўспрымання і запамінання тэкставай інфармацыі беларускі асветнік аздобіў свае выданні гравюрамі-ілюстрацыямі, прыгожымі ініцыяламі з выявамі людзей, жывёл, раслін. Гэты падыход да нашых дзён найбольш характэрны менавіта для Буквароў — падручнікаў для самых маленькіх вучняў.

Як вялікі асветнік свайго часу, ён заклікаў да гуманізму, да павышанай цікавасці да чалавечай асобы, скіроўваў сваіх суайчыннікаў да асветы. Менавіта ў гэтым была яго місія як прапаведніка Рэнэсансу на беларускай зямлі. Што важна, сфармуляваныя Ф. Скарынам прынцыпы застаюцца нязменна актуальнымі і ў наш час.

«ЕВАНГЕЛЛЕ ВУЧЫЦЕЛЬНАЕ»

У Ф. Скарыны было шмат пераемнікаў. Пачатая ім работа была працягнута шматлікімі друкарамі XVI ст., якія выдавалі кнігі ў тым ліку і для навучальных патрэб. Пасля вяртання з Масквы Іван Фёдараў і Пётр Мсціславец заснавалі ў Заблудаўе (каля Гродна) друкарню, дзейнасць якой пачалася з выпуску 17 сакавіка 1569 г. «Евангелля вучыцельнага». А праз год у Заблудаўскай друкарні пабачыў свет «Псалтыр з Часаслоўцам», які таксама прызначаўся для мэт навучання і выхавання.

Заблудаўскае «Евангелле вучыцельнае» выйшла ў друкарні, якая была заснавана на сродкі беларускага магната і апекуна праваслаўя гетмана Рыгора Хадкевіча. Таму на адвароце тытульнага аркуша выдання змешчаны яго герб. У прадмове да кнігі адзначана, што мецэнат «изобретох собе в том деле друкарском людей наученых Ивана

Феодоровича Москвитина да Петра Тимофеевича Мстиславца повелел есми им учинивши варстат друкарський, и выдруковати сию книгу Евангелие Учительное». Р. Хадкевіч бачыў у дадзеным выданні найперш кнігу для пашырэння хрысціянскай асветы, для навучання і выхавання. У прадмове да кнігі значылася: «Сего ради аз Григорей Александрович Ходкевич, видех таковое христианское научение в сей книзе, восхотех еже бы Слово Божие размножилось и на учение людям закону греческого ширилось, занеже оскуде сих книг на много различных местех. И не пощадех от Бога дарованными сокровищ на сие дело дати».



Рыгор Хадкевіч

Выданне было надрукавана ў вялікім фармаце (у другую долю аркуша), мела вялікі аб'ём (407 аркушаў), выглядала даволі ўрачыста, як было ўласціва тагачасным рукапісным і друкаваным кнігам Евангелля. Але ў той жа час у заблудаўскім выданні захоўвалася некаторая сціпласць, не было празмернай колькасці гравюр: гравіраваны герб Р. Хадкевіча, тры застаўкі, шэсць канцовак і два



*Заблудаўскае
«Евангелле вучыцельнае»
1569 г.*



«Евангелле вучыцельнае» (Еўе, 1616) у перакладзе на старабеларускую мову М. Сматрыцкага

ініцыялы. У візуальным вобразе выдання вылучаўся тытульны аркуш. Справа ў тым, што ў маскоўскі перыяд дзейнасці друкары ніколі не ўжывалі тытульны аркуш, які быў не вядомы ні ў рукапіснай, ні ў друкарскай традыцыі Маскоўскай дзяржавы (ажно да выданняў Сімяона Полацкага).

«Евангелле вучыцельнае» ўяўляла сабой зборнік «гутарак» з тлумачэннем евангельскіх тэкстаў. Сярод «гутарак» можна знайсці і першае апублікаванае «Слова на Ушэсце» Кірылы Тураўскага.

Вельмі цікавыя назіранні засведчаны ў прадмове пра спрэчкі, на якой мове друкаваць «Евангелле вучыцельнае», — на царкоўнаславянскай, якая ўжываецца ў царкоўным богаслужэнні, ці на народнай, беларускай. З тэксту бачна, што сам гетман схіляўся да другога варыянта: «Помыслил же был... сию книгу выразумения ради простых людей преложити (перакласці. — А.С.) на простую молву». Аднак дарадцы, якіх сабраў мецэнат у той справе, не рэкамендавалі яму перакладаць кнігу на беларускую мову: «Прекладанием з давних пословиц на новые, помылка чинится немалая, яко же и ныне обретається в книгах нового перевода». У выніку «Евангелле вучыцельнае» выйшла на царкоўнаславянскай мове паводле старых рукапісаў.

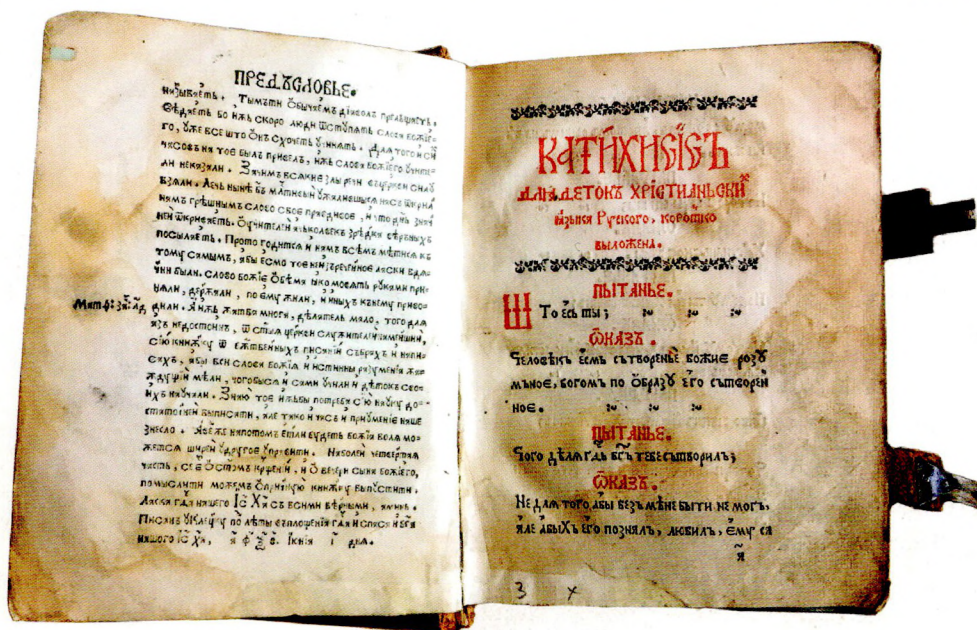
Каля 1580 г. кніга выйшла ў друкарні Васіля Гарабурды ў Вільні, а ў 1595 г. — у друкарні братоў Мамонічаў. Ні ў адным з гэтых выданняў няма згадкі пра аўтара. Толькі ў выданні 1616 г., надрукаваным у друкарні Віленскага брацтва ў Еўі, на тытульным аркушы абазначана, што аўтарам з’яўляецца Калікст Ксантапул, Канстанцінопальскі патрыярх.

Такім чынам, «Евангелле вучыцельнае» стала вельмі пашыраным тыпам выдання ў ВКЛ і за перыяд з 1569 па 1616 г. было выдадзена некалькі тысяч асобнікаў. Для параўнання: у Маскоўскай дзяржаве падобная кніга ўпершыню была выдадзена ў 1652 г., а другі раз — толькі ў 1852 г. Услед за праваслаўнымі «Евангелле вучыцельнае» выдавалі ўніяцкія друкарні Беларусі па замове старавераў у 1790 і 1794 гг.

КАТЭХІЗІС — ПАДРУЧНІК ХРЫСЦІЯНСКАЙ НАВУКІ

У XVI ст. у Еўропе, у тым ліку і на беларускіх землях, адбылося значнае ажыўленне сацыяльных працэсаў, а асабліва — рэлігійнага жыцця. У Беларусі адбывалася імклівае павелічэнне колькасці хрысціянскіх канфесій, актывізавалася дзейнасць прапаведнікаў.

«Катэхізіс» Сымона Буднага (Нясвіж, 1562)



А гэта паўплывала ў сваю чаргу на стварэнне спецыяльных падручнікаў з тлумачэннем веравучэння — Катэхізісаў. Менавіта яны ў многіх краінах сталі найбольш пашыраным тыпам падручніка для пачатковага (нярэдка адзінага) навучання.

Першапачаткова ў Беларусі карысталіся Катэхізісамі, прывезенымі з-за мяжы. Але ў XVI ст. ступень рэлігійнай актыўнасці ўжо патрабавала стварэння ўласных кніг хрысціянскай навукі. Прычым, што незвычайна для большасці краін той эпохі, амаль адначасова ішла праца над стварэннем Катэхізісаў адразу ўсімі хрысціянскімі канфесіямі ў Беларусі.

Адным з першых стаў пратэстанцкі «Катэхізіс» Сымона Буднага 1562 г. Дарэчы, гэта выданне стала першай беларускамоўнай кнігай, выпушчанай на тэрыторыі сучаснай Беларусі, і яркай праявай пратэстантызму ва Усходняй Еўропе. Справа ў тым, што ў XVI ст. Беларусь была ахоплена шырокім рэфармацыйным рухам. Значная частка тагачаснага беларускага грамадства ўключылася ў працэс рэлігійнага і грамадскага абнаўлення. У сярэдзіне XVI ст. Рэфармацыю падтрымалі шматлікія прадстаўнікі беларускай шляхты, а ў некаторых рэгіёнах краіны пратэстантызм прыняла пераважная іх большасць. Адным з найбольш уплывовых апекуноў рэфармацыйнага руху ў Беларусі стаў Мікалай Радзівіл Чорны, брэсцкі стараста, віленскі ваявода і канцлер ВКЛ. Для пашырэння новых ідэй ён спрыяў адкрыццю не толькі пратэстанцкіх збораў, але таксама школ, друкарняў і шпіталяў.

Карыстаючыся падтрымкай Радзівілаў, сваю дзейнасць шырока разгарнуў адзін з найбольш адукаваных і актыўных дзеячаў Рэфармацыі ў ВКЛ — С. Будны (каля 1530—1593). З 1558 г. ён выкладаў хрысціянскую навуку па-беларуску ў рэфармацыйнай школе ў сталічнай Вільні, а з 1560 г. працаваў прапаведнікам у Клецку. Галоўнай заслугай С. Буднага, пра якую сёння ведае амаль кожны беларус, з'яўляецца выданне беларускамоўнага «Катэхізіса».



*Помнік Сымону Буднаму
ў Нясвіжы*

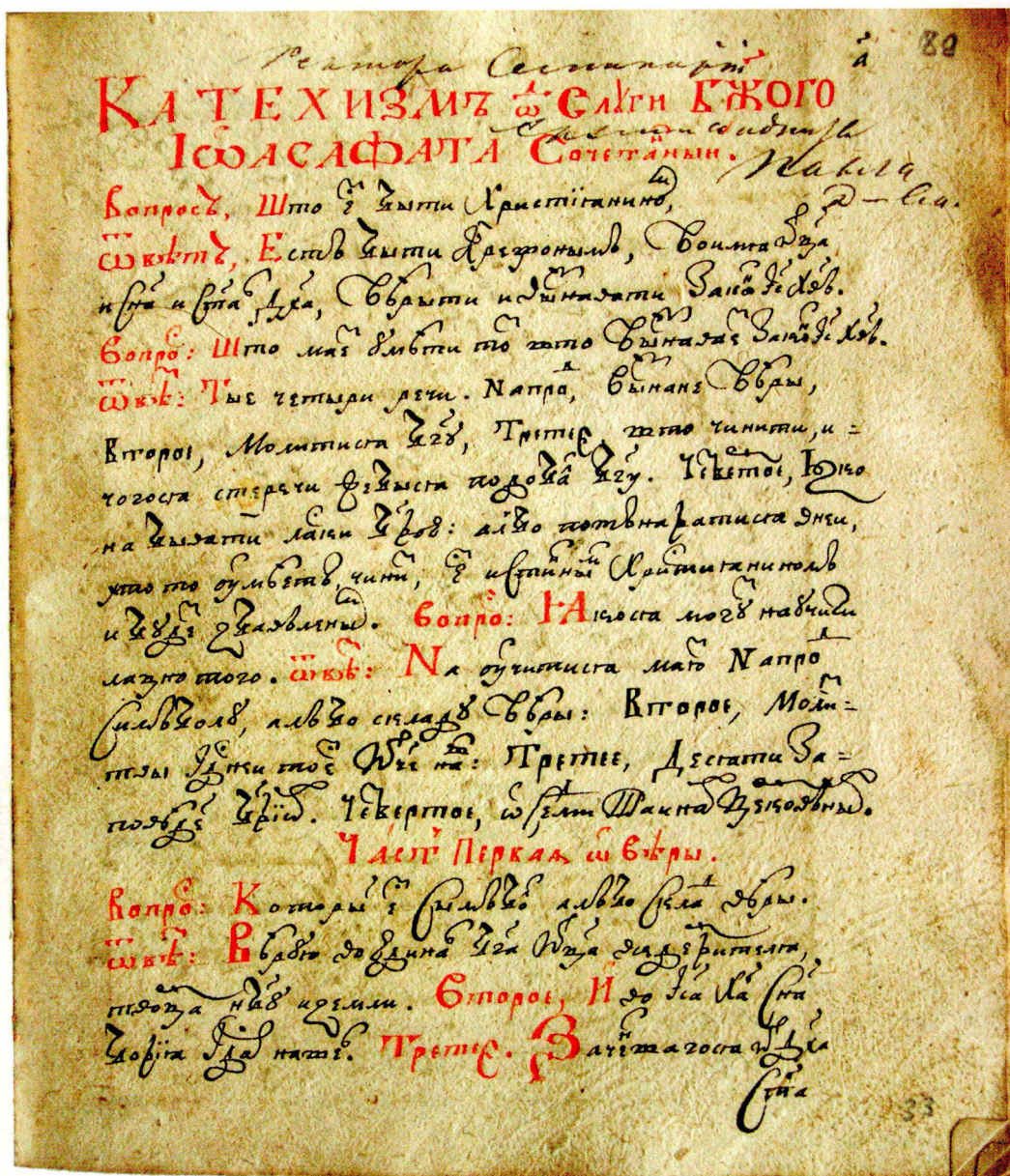
Разам з Лаўрэнціем Крышкоўскім і Мацвеем Кавячынскім ён заснаваў друкарню ў Нясвіжы, дзе ў 1562 г. была выдадзена кніга пад назвай «Катихисис то ест наука стародавняя христьянская от светого писма для простых людей языка руского (тагачаснае найменне старабеларускай мовы. — А.С.), в питаннях и отказех събрана».

Вырашальная роля С. Буднага ў падрыхтоўцы «Катэхізіса» адзначана ў аўтарскай прадмове, напісанай у Клецку 10 чэрвеня 1562 г. У ёй змешчана прапанова Радзівілам як апекунам выдання вывучаць асновы хрысціянства не толькі па замежных выданнях і на чужых мовах, але і на роднай. І менавіта як падручнік аўтар прапануе яго чытачам, пры гэтым спадзеючыся пазней выпусціць больш падрабязнае выданне.

«Катэхізіс» С. Буднага быў падрыхтаваны як дапаможнік для дзяцей, па якім адбывалася іх навучанне і выхаванне ў кантэксте рэлігійнай адукацыі. Асновы хрысціянскага веравучэння, а разам з імі і агульныя звесткі пра чалавека і свет прапаноўваліся чытачу ў выглядзе пытанняў і адказаў. Важным дэмакратычным пасылам гэтага «Катэхізіса» была яго арыентацыя на «простых людзей», гэта значыць на ўсіх і кожнага. Як сведчаць крыніцы, «Катэхізіс» С. Буднага меў значнае пашырэнне і істотна паўплываў на беларускае грамадства. У далейшым ён перавыдаваўся ў Стакгольме ў 1617 г.

Бясспрэчна, гэта быў толькі пачатак, і ў далейшым пратэстанцкія Катэхізісы выходзілі ў іншых друкарнях, але ўжо пераважна на польскай мове. Напрыклад, у Віленскай друкарні Яна Карцана ў 1598 г. выйшаў «Katechism, albo Kronkie w iedno mieysce zebranie wiary i rowinności Krześcijańskiey...» («Катэхізіс, альбо Кароткі ў адно месца збор веры і хрысціянскіх абавязкаў...»), які быў спробай уніфікаваць айчынны Катэхізіс з польскімі і нямецкімі выданнямі. Яшчэ праз два гады «Катэхізіс» быў выдадзены друкарняй Віленскага кальвінскага збору.

У 1585 г. у Вільні быў выпушчаны і каталіцкі «Катэхізіс» на старабеларускай мове — «Катехизм или наука всем православным хр(и)стианом к повчению велми полезно з латинского языка на русский язык ново преложено». Ён стаў першым каталіцкім выданнем у ВКЛ, выдадзеным кірылічнымі літарамі. Дадзеная кніга не была цалкам арыгінальнай, а ўяўляла сабой пераклад на старабеларускую мову знакамітага «Катэхізіса» галандскага езуіта Пятра Канізія. Галоўнымі мэтамі публікацыі былі супрацьстаянне Рэфармацыі і прыцягненне



Уніяцкі «Катэхізіс» Іасафата Кунцэвіча 1620-х гг.

праваслаўных. Выданне 1585 г. было выключэннем, бо ўсе наступныя каталіцкія выданні Катэхізіса XVI—XVIII стст. выходзілі ўжо выключна на польскай мове.

Праваслаўныя Катэхізісы пачалі выдавацца ў ВКЛ некалькі пазней — з канца XVI ст. — і сталі адной з формаў адказу царквы на выклікі часу, своеасаблівай праваслаўнай Контррэфармацыяй. З’яўленне аднаго з першых такіх падручнікаў звязана з асобай Стафана Зізанія. У 1596 г. у Вільні ў складзе супольнага з яго братам Лаўрэнціем выдання «Наука ку читаню и розуменю писма словенского...» быў надрукаваны кароткі «Катэхізіс» у пытаннях і адказах на 13 старонках — «Стефана Зизания Изложение о православной вере. Коротким пытаньем и отповеданьем для латвейшаго вырозумения хр(и)стианским детем. Странный пытается зловерный, а православный бл(а)говерный отповедает».

У далейшым С. Зізаній шмат працаваў над падрыхтоўкай так званага Вялікага Катэхізіса. З-за канфлікту з царкоўнымі ўладамі ён не здолеў выдаць яго ў ВКЛ (альбо асобнікі кнігі не захаваліся). Больш таго, за выданне гэтай кнігі С. Зізаній быў нават адлучаны ад царквы на Навагрудскім праваслаўным саборы ў 1596 г. У выніку асветнік распачаў кантакты з маскоўскімі іерархамі і прапанаваў свой «Катэхізіс» для перакладу, разгляду і выдання маскоўскаму патрыярху Філарэту. Пасля некаторых дыспутаў падручнік быў перакладзены і выпраўлены ў адпаведнасці з царкоўнымі рэаліямі Маскоўскай дзяржавы, а ў 1627 г. выдадзены ў Маскве пад назвай «Катихизис, по Литовски Оглашение, руским же языком нарицается Беседословие, избранный от Божественных писаний Евангельския Проповеди, Апостольских учений и Святых Богоносных Отец, в вопросах и ответах, рекше во образе хотящего разумети и во образе могущего разум дати».

Уніяцкія Катэхізісы рыхтаваліся на беларускай і польскай мовах. Адзін з першых быў напісаны знакамітым царкоўным дзеячам полацкім архіепіскапам Іасафатам Кунцэвічам, верагодна, яшчэ ў 1610-х гг. і захаваўся ў рукапісах пад назвай «Наука против грехов вельми есть потребна». Першы друкаваны ўніяцкі «Катэхізіс» з’явіўся ў 1628 г. у Віленскай Траецкай друкарні. Ён меў назву «Наука яко верити мает каждый, который щитится наречением православия, згодная з писмом с(вя)тым и со с(вя)тыми оучителми церковными и прынятая от соборное ап(о)с(то)л(с)кое ц(е)ркви от единого(о)

з отцов в монастыре виленском с(вя)тое живоначалное Троицы пребывающих выдана в Вильне в друкарни тых же отцов року тисеча 628». І гэта кніга стала фактычна першым кірылічным выданнем знакамітай у далейшым Траецкай друкарні.

Гэта была зусім маленькая паводле памераў кніга (у дванаццатую долю аркуша), якая захавалася толькі ў адным асобніку — у Расійскай дзяржаўнай бібліятэцы ў Маскве. Яна складалася з чатырох частак: «О вере» і «О знамении крестном» (аркушы 2—10), «О молитве г(о)с(под)не(й) Отче наш» (аркушы 10—14), «О десети заповедех Божиих» (аркушы 14—21), «О семи тайнах церковных» (аркушы 21—24).

У беларускім грамадстве пашыранай з’яўляецца памылковая думка, што ў 1696 г. у Рэчы Паспалітай было забаронена карыстацца беларускай мовай. Гэта абсалютна недакладная інфармацыя, бо ніякай забароны карыстацца роднай мовай у рэчаіснасці не было. Гэта пацвярджаецца і выпускам кніг, сярод якіх вельмі папулярны ва ўніяцкім асяроддзі «Катэхізіс і навука для духавенства», выпушчаны ў 1722 г. базыльянамі ў Супраслі пад назвай «Собрание припадков краткое». Аднак уніяты, як і праваслаўныя, выдавалі і польскамоўныя кнігі. Напрыклад, у 1765 г. у друкарні Віленскага Траецкага манастыра выйшаў «Katechizm albo nauka chrześcijańska» («Катэхізіс, або хрысціянская навука»).

Беларускія стараверы альбо карысталіся выданнямі, якія пабачылі свет да рэформаў патрыярха Нікана ў Расіі ў сярэдзіне XVII ст., або больш познімі іх перавыданнямі, якія нярэдка замаўляліся ў беларускіх друкарнях. У прыватнасці, у 1783 г. Гродзенская каралеўская друкарня выдала на патрэбу старавераў у ВКЛ «Катэхізіс» С. Зізанія, выпушчаны паводле маскоўскага выдання 1627 г.

«АЗБУКА» ІВАНА ФЁДАРАВА

У XVI ст. у Еўропе масава пачалі з’яўляцца першыя выданні, прызначаныя непасрэдна для навучання чытанню і пісьму. У Рэчы Паспалітай, у склад якой тады ўваходзілі землі Беларусі, першы такі дапаможнік быў выпушчаны Іванам Фёдаравым. Ён стала так званая львоўская «Азбука» 1574 г. Агульнавядома, што ў тым жа 1574 г. у Львове І. Фёдаравым была выпушчана яшчэ адна кніга — «Апостал». Менавіта з гэтага выдання пачалося кнігадрукаванне ва Украіне.

Пры гэтым львоўскі «Апостал» па сваёй сутнасці быў перавыданнем маскоўскага «Апостала» 1564 г. і яшчэ больш ранняга віленскага «Апостала» Ф. Скарыны 1525 г. У той жа час менавіта «Азбука» І. Фёдарова стала першым арыгінальным і новым выданнем, якое пабачыла свет на ўкраінскіх землях.

Упершыню пра кнігу стала вядома ў 1954 г., калі яе выявілі і апісалі амерыканскія славiсты. У СССР яе адразу ж назвалі «першай рускай друкаванай граматыкай». У далейшым з'явіліся і іншыя назвы: Буквар, Азбука ці проста падручнік. Справа ў тым, што выданне, як і ўсе папярэднія кнігі І. Фёдарова, не мела тытульнага аркуша, а таму яго назва дадзена ўмоўна на падставе тэксту, які можна знайсці на пятым аркушы кнігі: «А сия Азбука от книги осмочастныя, сиречь грамматикии». Верагодна, у дадзеным выпадку «Азбукай» названа не ўся кніга, а толькі яе граматычны раздзел з алфавітам і навукай, як з літар складаць склады і словы.

Верагодна, падручнік узнік па замове праваслаўных мяшчан Львова (магчыма, Львоўскага брацтва). У пасляслоўі да яго І. Фёдараву робіць прысвячэнне «хрысціяньскаму рускому народу греческаго закона» і піша: «Сия, еже писах вам... аще сии труды моя благоугодны будут ваши любви, примете сия с любовию, а я и о иных писаниих благоугодных с вожделением потрудитися хошу».

Візуальна «Азбука» 1574 г. уяўляла сабой адносна невялікую кнігу: 40 аркушаў памерам у восьмую долю друкарскага аркуша. Яна ўключала алфавіт, прыклады двух- і трохлітарных складоў, кароткія звесткі з граматыкі і арфаграфіі царкоўнаславянскай мовы, а таксама матэрыял для чытання (пераважна малітвы і біблейскія тэксты).



*Пачатак «Азбукі»,
выдадзенай Іванам Фёдаравым
у Львове ў 1574 г.*

Пачатковы раздзел падручніка быў разлічаны на навучанне чытанню літараскладальным метадам. У адпаведнасці з ім першаснай задачай было вывучэнне літар славянскага алфавіта — іх назваў і гукавога значэння. Таму на першай жа старонцы выдання І. Фёдарова размешчаны 45 малых літар кірылічнага алфавіта — спачатку ў звычайным, а потым у адваротным парадку. Цікавым дыдактычным метадам для завучвання алфавіта з'яўляецца размяшчэнне літар у восем асобных калонак. У выніку такога трохразовага паўтарэння ўсяго алфавіта ў розных формах і паслядоўнасці вучні павінны былі хутчэй і глыбей засвоіць усе літары, але сам метада не спрыяў хуткаму навучанню чытанню і пісьму.

Структура і змест асноўнай часткі «Азбукі» з так званымі тэкстамі для чытання дазваляюць выказаць меркаванне пра знаёмства І. Фёдарова з выданнямі Ф. Скарыны. І ўсё ж галоўнымі крыніцамі стварэння падручніка сталі тэксты грэчаскіх і заходніх багасловаў і вучоных. Выданне мае ў некаторым сэнсе кампілятыўны характар. Сам І. Фёдарав неаднаразова спасылаецца на аўтарытэт папярэднікаў і заявляе чытачоў, што ён пісаў «не от себе». Навучанне алфавіту было арганізавана па сістэме Канстанціна Філасафа ў адаптацыі да ўсходне-

славянскай кніжнай традыцыі, граматычная частка прыпісвалася аўтарству Яна Дамаскіна, Божыя заповеды і евангельская мудрасць паходзілі з кніг Бібліі, малітоўныя тэксты грунтаваліся на старажытнай хрысціянскай практыцы ў царкоўнаславянскай моўнай форме.

У сувязі з гэтым нават тэксты ў падручніку былі прадстаўлены паралельна (у два слупкі) на царкоўнаславянскай і грэчаскай мовах. Магчыма, гэта дазваляла школярам не толькі вучыць гэтыя дзве мовы паралельна, але і знаёміцца з класічнымі тэкстамі ранняга хрысціянства ў арыгінале для іх лепшага разумення і засваення асноў хрысціянскага веравучэння.

Большасць уключаных у «Азбуку» тэкстаў паасобку была добра вядома праваслаўным грамадзянам Рэчы Паспалітай, але збіранне іх у адзін зборнік у пэўнай паслядоўнасці было



*Астрожская «Азбука»
Івана Фёдарова 1578 г.*

навацыяй. З іншага боку, трэба прызнаць, што аналагічныя падыходы да складання падручнікаў граматы былі добра вядомы ў Еўропе. Падобны змест мелі, напрыклад, нямецкія Абэцэдарыі XVI ст. Маглі быць выкарыстаны і еўрапейскія выданні «Граматыкі лацінскай мовы» Элія Даната. Верагодна, І. Фёдараў азнаёміўся з перадавым еўрапейскім вопытам падчас навучання ў Кракаўскім універсітэце або з адным з такіх выданняў у Рэчы Паспалітай, куды яны траплялі ў значнай колькасці з Захаду.

Такім чынам, «Азбука» 1574 г. была зборнікам найбольш патрэбных вучэбных і выхаваўчых тэкстаў, якія былі падабраны выдаўцом. І. Фёдараў спецыяльна імкнуўся дадаваць як мага менш новага, грунтаваць навучанне на правяраных і аўтарытэтных тэкстах мінулых часоў. Такі ж падыход яшчэ надоўга застанецца галоўным у вучэбным кнігавыданні. Магчыма, тым жа тлумачыцца амаль поўная адсутнасць ілюстрацый у падручніку. Выключэннем з'яўляюцца невялікія застаўкі з раслінным арнамантам і дзве малыя гравюры на апошнім аркушы кнігі — герб Львова і выдавецкая марка самога І. Фёдарава.

Даследчыкі мяркуюць, што «Азбука» І. Фёдарава адыграла выключную ролю ў гісторыі асветы ўсходнеславянскіх народаў. Мяркуецца, што наклад выдання быў каля 2000 асобнікаў. Аднак да нашага часу захаваліся толькі два асобнікі выдання 1574 г. Адзін з іх зберагаецца ў бібліятэцы Гарвардскага ўніверсітэта ў ЗША і паходзіць з бібліятэкі Сяргея Дзягілева. Яшчэ ў XVI ст. гэта кніга трапіла ў Італію, дзе захоўвалася аж да XIX ст. Другі асобнік «Азбукі» быў выяўлены ў зборах Брытанскай бібліятэкі. У 1964 і 1975 гг. ва Украіне пабачылі свет факсімільныя выданні гэтай унікальнай кнігі.

Верагодна, выданне «Азбукі» аказалася вельмі запатрабаваным, паколькі ўжо ў 1578 г. І. Фёдараў перавыдаў яе зноў, на гэты раз у Астрожскай друкарні. У Астрог (сёння ва Украіне) друкара запрасіў князь Канстанцін Астрожскі. У знак удзячнасці мецэнату яго герб быў змешчаны ў выданні адразу за тытульным аркушам.

У цэлым жа другое выданне падручніка нязначна адрознівалася ад першага: былі захаваны агульная структура, самі тэксты і нават іх набор. Некалькі павялічыўся толькі яго аб'ём. Апошняе звязана са з'яўленнем у другім выданні новага тэксту — выдатнага помніка славянскай літаратуры XI ст. — «Сказання, како состави святыи Кирил Философ азбуку по языку словенску и книги преведе от греческих на словенский язык» Чарнарызца Храбра. Гэты твор меў сімвалічны

змест, тлумачыў значэнне і ролю царкоўнаславянскай мовы, яе права на выкарыстанне ў царкве і школе, даваў адказ спрабам лацінізацыі і паланізацыі жыхароў Рэчы Паспалітай.

Верагодна, сваю задачу падручнік выканаў і зрабіў вялікі ўплыў на развіццё асветы не толькі на ўкраінскіх, але таксама і на беларускіх землях. Як і ў папярэднім выпадку, астрожскае выданне «Азбукі» І. Фёдарава сёння з'яўляецца выключна рэдкім і яго можна бачыць толькі ў двух асобніках: у Зямельнай бібліятэцы горада Гота ў Германіі і ў Каралеўскай бібліятэцы Даніі ў Капенгагене. Яшчэ адзін зусім невялікі фрагмент (аркушы 3—6) быў адшуканы ў Расійскай дзяржаўнай бібліятэцы ў Маскве.

І хаця сёння «Азбука» І. Фёдарава з'яўляецца вельмі рэдкім, аднак можна ўпэўнена сцвярджаць, што яны сталі ўзорам для многіх наступных выданняў канца XVI ст., а таксама істотна паўплывалі на навучальныя выданні XVII—XVIII стст.

ПЕРШЫЯ БЕЛАРУСКІЯ ДРУКАВАНЫЯ ПАДРУЧНІКІ ДЛЯ ПАЧАТКОЎЦАЎ

Названыя выданні Ф. Скарыны, І. Фёдарава і П. Мсціслаўца можна аднесці хіба толькі да перадгісторыі Буквара. Чарговым і вельмі важным крокам на гэтым шляху было з'яўленне ў XV—XVI стст. навучальных рукапісных кніг (граматык), якія асобным раздзелам маглі ўключаць азбуку — пералік літар славянскага алфавіта з рознымі варыянтамі іх напісання, тлумачэннем назваў літар, пазначэннем іх грэчаскіх аналагаў, прыкладамі слоў на гэтыя літары.

*На беларускіх іконах XVI ст.
часта даводзіцца бачыць вобразы Хрыста
і святых з кнігай у руцэ.
Ікона «Спас Пантакратар» XVI ст.
з Быценскай Успенскай царквы*

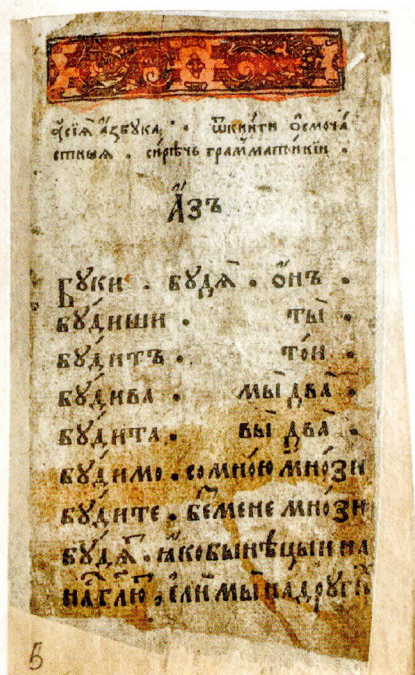


Спрыяльныя ўмовы для ўзнікнення Буквара склаліся ў канцы XVI — пачатку XVII ст. У гэты час імклівага эканамічнага і сацыяльнага развіцця ўзнікла вялікая патрэба ў пашырэнні асветы ў асяроддзі розных станаў грамадства. Менавіта тады была зацверджана і ўпершыню апублікавана трэцяя рэдакцыя Статута Вялікага Княства Літоўскага (1588 г.). Менавіта тады выдавецкую дзейнасць разгарнулі шматлікія царкоўныя (прычым усіх канфесій) і прыватныя друкарні. Па падліках спецыялістаў, на беларускіх землях у 2-й палове XVI ст. выйшла каля трэці ўсіх кірылічных выданняў у свеце, а на працягу апошняга дзесяцігоддзя гэтага стагоддзя ў Беларусі выйшла нават больш паловы ўсіх кірылічных выданняў свету.

Безумоўна, у гэты час проста вывучэнне алфавіта ўжо не магло задаволіць чалавека, які імкнуўся да самаўдасканалення. У выніку ў дапаўненне да ўласна азбукі пачалі далучаць тэксты выхаваўчага і рэлігійнага характару, каб навучэнцы здолелі не толькі праверыць свае навыкі на практыцы, але і атрымаць новыя для сябе веды. Дзякуючы гэтаму ўзніклі першыя зборнікі, прызначаныя для навучальных патрэб, якія і сталі прататыпамі сучаснага Буквара. Першыя друкаваныя кнігі для пачатковага навучання грамадзе з'явіліся ў канцы XVI ст. на аснове менавіта такіх рукапісных зборнікаў.

Адна з першых беларускіх друкаваных Азбук убачыла свет у Віленскай друкарні Мамонічаў у сярэдзіне 1590-х гг. (яшчэ ў 1586 г. у гэтай друкарні выйшла «Граматыка славянскай мовы»). Відавочна, што выдаўцы кнігі былі добра знаёмы з «Азбукамі» І. Фёдарова. Новае выданне па сваім змесце фактычна працягнула традыцыю падручнікаў з Львова і Астрога.

Тытульная старонка гэтага выдання не вядома, але на пятым аркушы пачынаецца раздзел з ужо вядомымі словамі: «А сия Азбука от книги осмочастныя, сиречь грамматикии». Далей змешчаны агульныя звесткі з граматыкі і арфаграфіі. Вялікую цікавасць мае акраверш (аркушы 23а—24б), у якім кожны радок пачынаецца на новую літару алфавіта: «А. Аз есмь всему миру свет... Щ. Щедротами своего ч(е)л(ове)колюбия». Заклучную частку кнігі складаюць малітвы, прытчы Саламона, павучанні з Апостала. У цэлым змест кнігі нагадвае падручнікі І. Фёдарова. Захавалася і падабенства да іх у афармленні «Азбукі»: невялікі фармат выдання ў восьмую долю аркуша, размяшчэнне да 15 радкоў на старонцы, аб'ём кнігі каля 40 аркушаў, сціплая мастацкая аздаба (адна застаўка, плеченыя канцоўкі).



*П'ять аркуш «Азбуки» з друкарні
Мамонічау, які пачынаецца
словамі «А сия Азбука от книги
осмочастныя, сиречь грамматикии»*



«Азбука» Мамонічаў мела сціплае,
але прыгожае афармленне.
Пачатак раздзела са словамі
над цітлай

Адзіны вядомы сёння асобнік гэтай кнігі захоўваецца ў Расійскай нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу. Але нават ён не поўны: да нашага часу захаваўся толькі 31 аркуш (першапачаткова іх магло быць 40).

Прыблізна ў 1593—1601 гг. Мамонічамі было выпушчана яшчэ адно выданне падобнага падручніка. Яно таксама захавалася да нашых дзён толькі ў адным асобніку. Сёння ён захоўваецца ў знакамітай Бадлеанскай бібліятэцы ў Оксфардзе (Вялікабрытанія). Гэты падручнік таксама не мае тытульнага аркуша і выхадных звестак, таму нават час і месца яго выхаду з’яўляюцца гіпатэтычнымі. Даследчыкі ўстанавілі іх па асаблівасцях шрыфту і арнаментыцы (у кнізе маецца адна гравюра-застаўка з кветкавым фонам).

Гэта кніга мае невялікі памер — у восьмую долю аркуша, што ўжо стала нормай для падручнікаў таго часу. На першай жа старонцы кнігі змешчаны словы, якія можна ўспрыняць як назву: «Начало учения

детем хотящим разумети писание, первее да наоучиться гла(гола) ти сие». Далейшы змест кнігі наступны: алфавіт у звычайным і адваротным парадку, а таксама па назвах літар; прыклады складоў і слоў пад цітламі, Вызнанне веры, некалькі «азбук толковых» (у тым ліку з біблейскімі прыкладамі на кожную літару), «азбука покаянная» (пра грахі), «азбука о познании нашем, и о рабе Б(о)жии». На жаль, гэта выданне не мела прадаўжэння і наступных перавыданняў: іншыя падручнікі падобнага зместу не вядомы.

«НАВУКА» ЛАЎРЭНЦІЯ ЗІЗАНІЯ

Важнай з’явай у гісторыі адукацыі ў Беларусі стала стварэнне вядомым беларуска-ўкраінскім асветнікам Лаўрэнціем Зізаніем (пры ўдзеле яго брата Стафана) новай рэдакцыі падручніка для пачатковага навучання. Названая праца была выдадзена ў Вільні ў 1596 г. пад назвай «Наука ку читаню и розуменю писма словенского». Гэта кніга стала першым ва ўсходнеславянскай выдавецкай практыцы аўтарскім Букваром.

Падручнік грунтаваўся на папярэдніх выданнях «Азбукі» І. Фёдрава, але і меў істотныя адрозненні. Ён прадугледжваў новы падыход у разуменні прынцыпаў пачатковага навучання, які спалучаў мінімальнае навучанне правілам славянскай мовы з аб’ёмнай слоўнікавай і катэхетычнай часткамі. Першапачатковая (навучальная) частка выдання была надзвычай кароткая і абмежавана толькі трыма старонкамі тэксту. На іх былі змешчаны славянскі алфавіт і склады з дзвюх і трох літар. Звяртае на сябе ўвагу незвычайная падача алфавіта. Ён даецца не толькі ў форме традыцыйнага пераліку літар у выглядзе спіса на некалькі радкоў, але таксама і ў вертыкальнай форме — у выглядзе слупкоў па чатыры літары ў кожным.

Пачынаючы з адварота другога аркуша (чацвёртай старонкі) у кнізе апублікаваны малітвы і Вызнанне веры (Сімвал веры), якія разам займаюць яшчэ пяць старонак. Аднак асноўны аб’ём выдання складаюць іншыя часткі, змясціць якія ў падручніку, відавочна, было аўтарскім рашэннем братоў Зізаніяў. Гаворка ідзе пра «Лексіс» і кароткі «Катэхізіс». Такое рашэнне трэба прызнаць вельмі арыгінальным, але ніяк не выпадковым. Хутчэй за ўсё, яно было зроблена свядома і было абсалютна абгрунтаваным.



Лаўрэнцій Зізаній (у цэнтры) на багаслоўскім дыспуце (мініяцюра XVII ст.)

Найвялікшай часткай кнігі, якая займае ажно 67 старонак, стаў «Лексис сиреч речения, въкратѣе събранны и из словенскаго языка на простый руский диялект истолкованы Л. Z. (Л. Зізанием. — А. С.)». Ён уяўляў сабой вялікі царкоўнаславяна-старабеларускі слоўнік на 1601 слова. Складальнікам слоўніка лічыцца Лаўрэнцій Зізаній, які, безумоўна, карыстаўся не толькі ўласнымі ведамі, але і алфавітнымі дапаможнікамі, азбукоўнікамі, друкаванымі грэчаскімі і лацінскімі слоўнікамі, а таксама творамі старажытных і сучасных аўтараў. Кароткі «Катэхізіс», які знаходзіўся ў канцы «Навукі», быў складзены С. Зізанием (пра яго згадвалася вышэй).

Падручнік братоў Зізаніяў мае выдавочную пераемнасць ад першых беларускіх выданняў Ф. Скарыны. Нават у аздобе можна бачыць, што пры яго друку выкарыстаны клішэ віленскіх выданняў беларускага першадрукара — яго знакамітыя застаўкі і ініцыялы ў рамках.

Адной з незвычайных характарыстык «Навукі» з’яўляецца яе вялікае пашырэнне і добрая захаванасць. Гэта адзіны падручнік з ранніх беларускіх выданняў, які дайшоў да нас у адносна вялікай колькасці асобнікаў (тым не менш ніводнага з іх у Беларусі не захавалася). Да нядаўняга часу былі вядомы 12 асобнікаў выдання (многія з іх захаваліся не цалкам). У 2017 г. у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі экспанаваўся яшчэ адзін асобнік з прыватнай калекцыі, не вядомы і не апісаны раней у бібліяграфіі.

Дакладна вядома, што «Навука» знаходзілася ва ўжытку беларускіх школ, ёю карысталіся як падручнікам. Пра гэта сведчаць і некаторыя запісы на захаваных асобніках. Напрыклад, у Расійскай дзяржаўнай бібліятэцы зберагаецца адзін з асобнікаў, на якім вучні пакінулі свае запісы (скорапіс XVII ст.) на старабеларускай, царкоўнаславянскай і польскай мовах. Акрамя тлумачальных запісаў накшталт «kaftan; sila welika; маестат, пр(е)стол», можна сустрэць і жартаўлівыя вучнёўскія дапіскі (напрыклад, прыпіска «уракъ» пасля надрукаванай

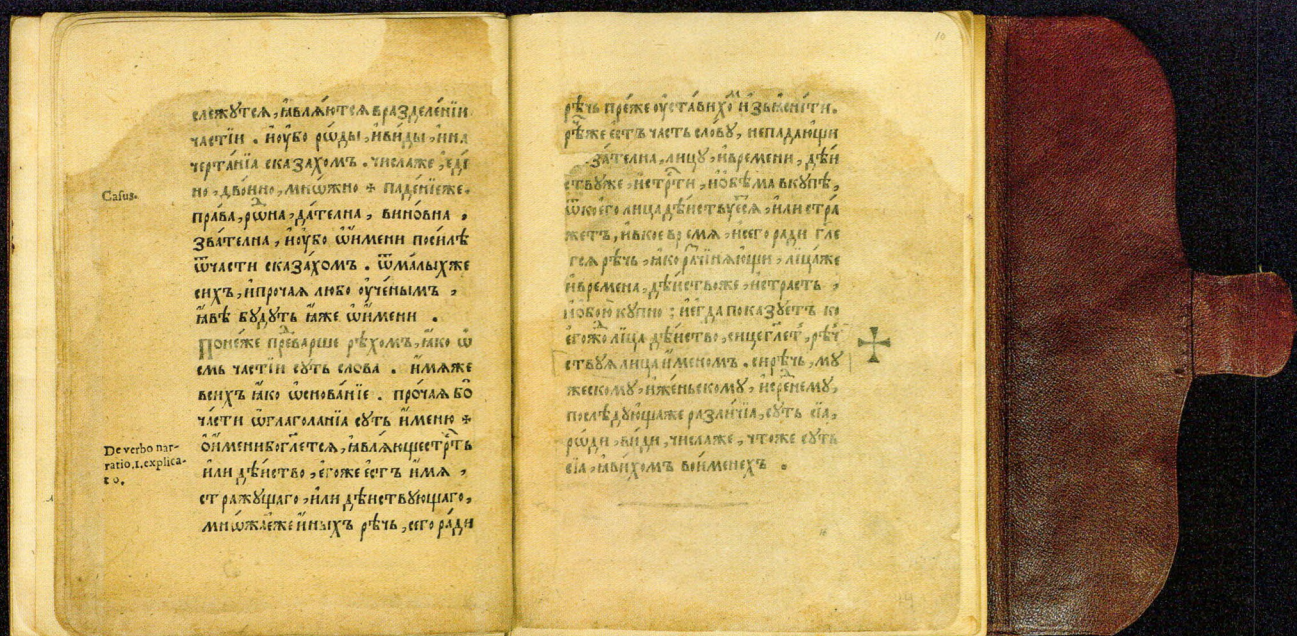
у кнізе сігнатуры ДД), а ў адным месцы нават пазначана імя чытача (шкаляра): «Алеѣй Шепель».

«Навука» Л. Зізанія стала першым аўтарскім падручнікам у ВКЛ. Яна стала першай навучальнай кнігай, складзенай не проста адным з выдатных дзеячаў айчыннай культуры, але і прафесійным педагогам, лексікографам, які доўгі час працаваў дыдаскалам (настаўнікам) у Львоўскай, Брэсцкай і Віленскай брацкіх школах. Менавіта вопыт практычнай працы ў Брэсцкі перыяд яго дзейнасці (1592—1595) дазволіў скласці гэты падручнік з улікам тагачасных дасягненняў педагогічнай думкі таго часу.

ГРАМАТЫКІ

Для больш глыбокага навучання мове выкарыстоўваліся спецыяльна распрацаваныя кнігі — Граматыкі. Яны прадугледжвалі дэталёвае апісанне правілаў пісьмовай мовы і сведчылі пра высокі ўзровень развіцця мовазнаўчай навукі. Менавіта адсутнасць падобнага выдання была прычынай крытычных выказванняў і папрокаў у дачыненні да царкоўнаславянскай мовы, што ў вачах заходніх палемістаў сведчыла пра яе непрыдатнасць для навукі і асветы.

*Першая айчынная «Граматыка царкоўнаславянскай мовы»
Псеўда-Дамаскіна (Вільня, 1586)*



Першая айчынная «Граматыка царкоўнаславянскай мовы» пачыла свет у 1586 г. у друкарні братоў Лукаша і Кузьмы Мамонічаў у Вільні. Гэта выданне ўключала твор, азагалоўлены «Иоанн Дамаскин. О осми частях слова», які пашыраўся ў копіях XV—XVI стст. У некаторых кнігах было дададзена: «Переведе Иоанн, экзарх Болгарскей». Менавіта таму ў навуковай літаратуры пераважае меркаванне, што надрукаваная Мамонічамі «Граматыка славянская» — гэта пераклад твора Яна Дамаскіна, зроблены балгарскім экзархам Янам — вучоным IX ст. Кніга была надрукавана «за прозбою жителей столицы Великого князства Литовскаго града Вильни» па рукапісным асобніку князя Канстанціна Астрожскага.

Першая Граматыка мела зусім невялікі аб'ём — верагодна, 14 аркушаў (на жаль, поўнага асобніка не захавалася). У пачатку яна змяшчала алфавіт і звесткі пра часціны мовы (назоўнік, прыметнік, дзеяслоў, дзеепрыметнік, лічэбнік, займеннік, прыназоўнік, прыслоўе і злучнік). Аўтарства тэарэтычнай часткі кнігі, як адзначана, прыпісваецца Яну Дамаскіну. Аднак гэты старажытны візантыйскі рэлігійны дзеяч сірыйскага паходжання, які не ведаў ні славянскіх моў, ні кірылічнага алфавіта, не можа лічыцца аўтарам іншых частак кнігі. Раздзелы, у якіх прадстаўлены агульныя прынцыпы царкоўнаславянскай мовы, скланенне назоўнікаў па пяці склонах, спражэнне дзеясловаў па правілах царкоўнаславянскай мовы, верагодна, былі падрыхтаваны выкладчыкамі Віленскай брацкай школы. Звяртае на сябе ўвагу, што складальнікі выдання змясцілі на яго палях лацінскія назвы граматычных формаў. Лаціна як мова навукі і агульнавядомай мовазнаўчай тэрміналогіі была выкарыстана і для перадачы загалоўкаў раздзелаў. Можна меркаваць, што дадзенае выданне было адной з першых спроб падрыхтаваць дапаможнік для вывучэння царкоўнаславянскай мовы. Што цікава, многія даследчыкі лічаць дадзёную Граматыку не навуковым выданнем, а менавіта падручнікам для пачатковага навучання.

Прыблізна пасля 1593 г. у той жа Віленскай друкарні Мамонічаў выйшлі яшчэ два выданні «Граматыкі славянскай». Невялікі памер выданняў і спрошчаная падача граматычнага матэрыялу дазваляюць некаторым даследчыкам класіфікаваць іх не як Граматыку, а ўжо як Буквар.

12 лютага 1596 г. у друкарні Віленскага праваслаўнага брацтва была апублікавана яшчэ адна ў далейшым вельмі вядомая



Титульны аркуш
«Граматыкі» Лаўрэнція Зізанія
(Вільня, 1596)

Граматыкі — жаночая постаць у туніцы, якая трымае ў руцэ ключ (ключ да ведаў, ключ да разумення граматыкі). Тэкст пад гравюраю папярэджае: «Прожно ты ся кушиш писмо умети, который нехоч мене розумети» («Дарэмна спадзяешся навучыцца пісаць, калі не хочаш мяне разумець»).

Змест і значэнне сімвалічнай выявы і самой навукі раскрываюцца ў «Епіграмме на Грамматику»:

Грамматика письма всех научает,
Четырма частями латве уразумляет,
Орфографиею и Просодиею,
Синтаксисом и Этимологиею,
А предуреченное ей опаство
Подает певное искусство,
Которые прагнут быти досконали,
В письме и словах абы не партали,
Але известно все познавали
И чего ся учат, абы добре знали;

праца — «Граматыка» Лаўрэнція Зізанія. Яна ў нейкай ступені працягвала традыцыю «Граматыкі» Мамонічаў. У прыватнасці, яна таксама грунтавалася на працы Яна Дамаскіна «О осми частях слова», што было адлюстравана і ў назве выдання: «Грамматика словенская съвершеннаг(о) искусства осми частей слова и иных нуждных». Тым не менш кніга была істотна перапрацавана. Працу па падрыхтоўцы «Граматыкі» выканаў Лаўрэнцій Зізаній, які, як згадвалася вышэй, у тым жа годзе выдаў сваю «Навуку». На «Граматыцы» ўласнае імя ён зашыфраваў у загалоўку кнігі: «Ново съставлена Л. З.» (цікава, што ў ініцыялах аўтара спалучаліся славянская і лацінская літары. — А.С.).

Аўтар творча падышоў да асэнсавання ролі Граматыкі. Па-першае, на адваротным баку тытульнага аркуша кнігу ўпрыгожвае гравюра з алегорыяй

Ключем бо есть, отворяючи всем ум
К познанию в преправый разум;
По которой власня як по всходе пойдет
Каждый, естли хочет, всех наук дойдет.

У змесце кнігі кожная з чатырох названых частак (акрамя сінтаксісу) вылучана ў асобны раздзел. Акрамя іх у змесце можна бачыць тлумачэнні і інтэрпрэтацыі малітваў. На апошняй старонцы — аўтарскае пасляслоўе з заклікам: «Приимете друзи мои взлюбленнии вдяч-не тую мою малую працу, а о большей сами ся постарайте и иных и мене увеселяите».

Усе развагі напісаны ў зразумелай форме (простай мовай), з прымяненнем метаду пытанняў і адказаў, што было характэрна для Катэхізісаў. І ўсё ж назва кнігі адлюстроўвала яе змест. Граматыка заставалася кнігай для паглыбленага вывучэння царкоўнаславянскай мовы і была цяжкаватай для пачатковага засваення навыкаў чытання і пісьма.

Найбольш дасканалай і поўнай Граматыкай царкоўнаславянскай мовы стала праца Мялеція Смятрыцкага «Граматики славенския правильное синтагма...», выдадзеная ў 1619 г. у праваслаўнай брацкай друкарні ў Еўі. Яна вылучаецца вялікім аб'ёмам (252 аркушы) і грун-

тоўнай распрацоўкай мовазнаўчага матэрыялу. Як сведчыць герб князя Багдана Агінскага на адвароце тытульнага аркуша, «Граматыка» была выпушчана пры яго фінансавай падтрымцы. Гэты падручнік атрымаўся адным з самых дасканалых, таму неаднаразова перавыдаваўся маскоўскімі і ўкраінскімі друкарнямі, але ніколі больш у межах ВКЛ. Граматыку ў якасці аднаго з галоўных сваіх падручнікаў называў знакаміты расійскі навуковец Міхаіл Ламаносаў.

Цікавай трэба лічыць «Граматыку» Івана Ужэвіча, складзеную

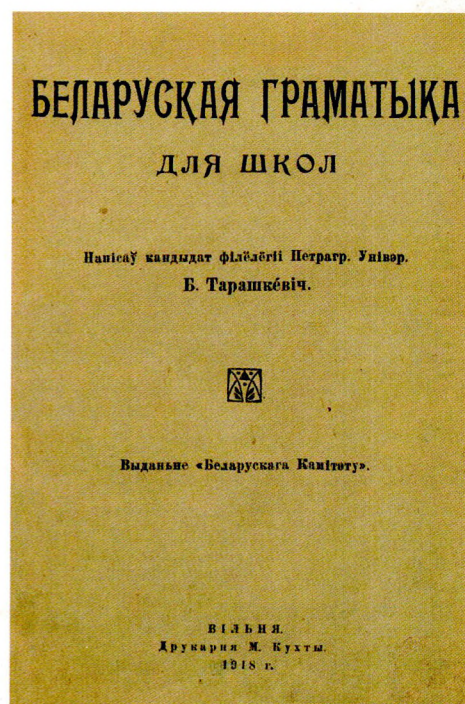


«Граматыка» Мялеція Смятрыцкага
(Еўе, 1619)

для замежнай аўдыторыі, не знаёмай з царкоўнаславянскай і беларускай мовамі. Іван Ужэвіч (у дакументах таго часу Ішаннъ Ужевичъ Словянинъ, Ioannes Petri Uzewicz) — беларускі мовазнавец XVII ст. У 1630—1640-х гг. ён вучыўся ў Кракаўскім і Парыжскім універсітэтах. У гісторыю філалогіі І. Ужэвіч увайшоў як навуковец, які першым лінгвістычна апрацаваў беларускую мову.

Ён напісаў лацінамоўны рукапіс «Граматыка славенская», вядомы ў двух варыянтах: парыжскім 1643 г. і араскім 1645 г. Праца І. Ужэвіча, якая часткова грунтуецца на польскай «Граматыцы» Пятра Статорыуса (Стаенскага), — гэта першая Граматыка беларускай (і ўкраінскай) кніжнай (не царкоўнаславянскай) мовы. Сам І. Ужэвіч родную мову называе *lingua popularis*, што значыць «народная мова». У яго «Граматыцы» раскрываюцца некаторыя асаблівасці міжславянскага моўнага ўзаемадзеяння, суаднясення беларускай мовы з царкоўнаславянскай (якую аўтар называе «святой», *lingua sacra*), польскай, чэшскай, мараўскай і харвацкай мовамі і дыялектамі. Магчыма, І. Ужэвіч імкнуўся стварыць працу аб абстрактнай славянскай граматычнай сістэме. Аўтар часта робіць параўнанні і суаднясенне славянскіх моўных рыс з лацінскай і грэчаскай мовамі, а таксама іўрытам. У працы адчуваецца некаторы ўплыў «Граматыкі» М. Смятрыцкага, але яна мае абсалютна самадастатковы характар і можа ўспрымацца як яркая з'ява ў гісторыі беларускага мовазнаўства.

У XVII—XVIII стст. у Беларусі выйшла нямала іншых выданняў Граматыкі не толькі царкоўнаславянскай, але і многіх замежных моў — польскай, лацінскай, літоўскай, латышскай, італьянскай і інш. Да навуковага ўнармавання правілаў сучаснай беларускай мовы айчынныя лінгвісты прыступілі толькі ў пачатку XX ст. Першым выданнем граматыкі беларускай мовы, прызначаным спецыяльна для навучальнага працэсу, стала знакамітая «Беларуская граматыка для школ» Браніслава Тарашкевіча. Яна пабачыла свет у 1918 г. Як пісаў сам аўтар, «Беларуская граматыка для школ» была заклікана «замацаваць



«Беларуская граматыка для школ»
Браніслава Тарашкевіча
(Вільня, 1918)

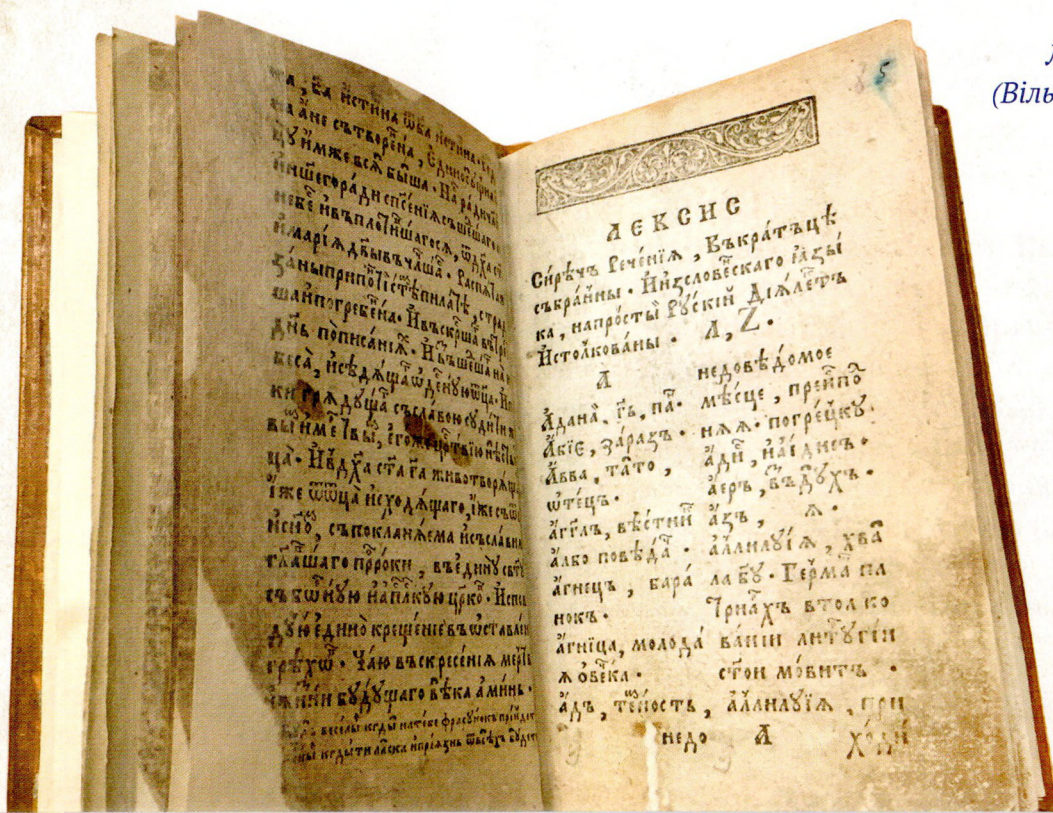
і ўпарадкаваць выясніўшыся ўжо тады граматычныя асновы беларускай літаратурнай мовы ды ўстанавіць сталы правапіс». І гэту задачу падручнік выканаў спаўна. У далейшым пабачыла свет яшчэ нямала выданняў беларускай Граматыкі, падрыхтаваных рознымі аўтарамі, якія прадугледжвалі магчымасць паглыбленага вывучэння мовы, але выкарыстоўваліся і на пачатковых этапах навучання грамаце.

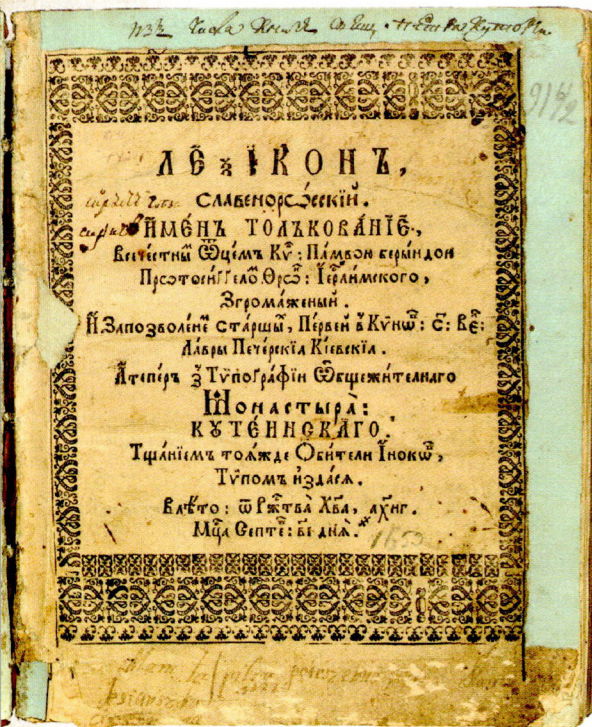
ЛЕКСІКОНЫ

Вялікую ролю ў з’яўленні першых падручнікаў адыграла лексікаграфічная праца нашых продкаў. Стварэнне слоўнікаў стала важным крокам у асэнсаванні лексічнага складу мовы, супастаўленні розных моў між сабой. Першыя старабеларускія лексіконы — гэта слоўнікі перакладнога тыпу, у якіх царкоўнаславянскія словы тлумачыліся адпаведнікамі беларускай.

Яшчэ да ўзнікнення слоўнікаў і лексіконаў у беларускім пісьменстве існавала практыка тлумачыць незразумелыя словы на палях кніг і непасрэдна ў самім тэксьце. Добра вядомы так званыя гласарыі, азбучоўнікі і глосы на старонках даўніх рукапісаў, якія сталі правобразамі будучых слоўнікаў. Можна згадаць у якасці прыкладу глосы на палях выданняў Ф. Скарыны.

«Лексіс»
Л. Зізання
(Вільня, 1596)





«Лексікон славенароскі»

Памвы Бярынды
(Куцейна, 1653)

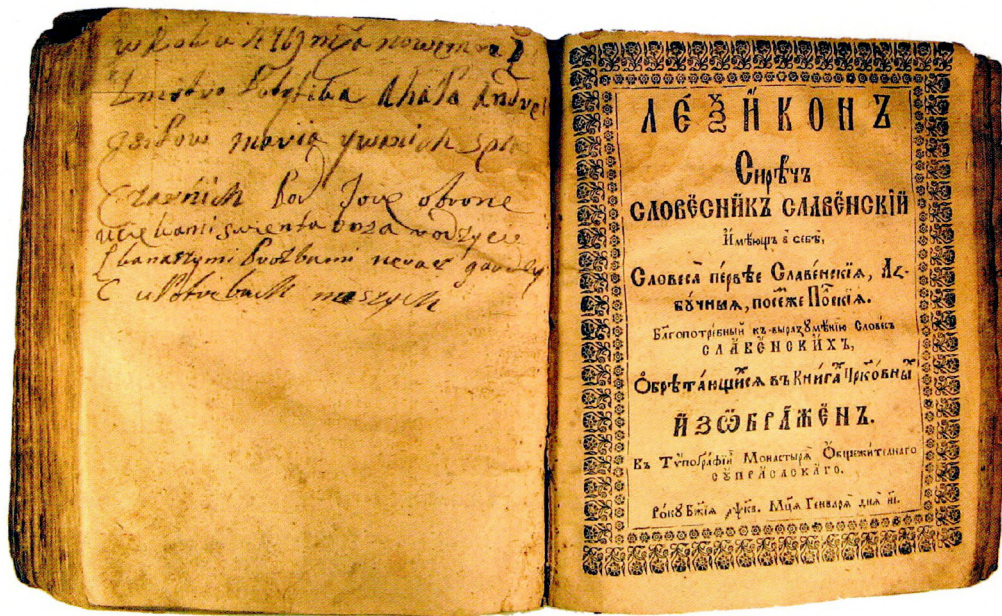
Найбольш раннім вядомым усход-неславянскім лексіконам перакладнога тыпу стаў «Лексіс з талкаваннем славенскіх моў проста», які датуецца прыблізна 2-й паловай XVI ст. Невядомы аўтар стварыў тлумачальна-перакладны слоўнік, які стаў узорам для пазнейшых лексікаграфічных прац. У выніку з канца XVI ст. пачалі з’яўляцца і беларускія слоўнікі. Найбольш вядомымі з іх з’яўляюцца «Лексіс» Л. Зізанія (Вільня, 1596), «Лексікон славенароскі» Памвы Бярынды (Куцейна, 1653), «Сіноніма славенароская» (XVII ст.). Аўтары гэтых прац, хаця і мелі розныя падыходы да распрацоўкі слоўнікавых артыкулаў, але абапіраліся ў многім на аднолькавую лексічную базу і ўсвядомлена перадавалі важнейшыя, найперш фанетычныя, асаблівасці старабеларускай мовы.

Найбольшы ўплыў на грамадства аказалі друкаваныя лексіконы. Пры гэтым іх аб’ём рос, а якасць увесь час паляпшалася. «Лексіс» Л. Зізанія ўяўляў

сабой ужо даволі вялікі царкоўнаславяна-старабеларускі слоўнік з 1601 слова. Даследчыкі знаходзяць у ім шмат старабеларускіх слоў — *тато*, *певень*, *лазьмя*, *кашуля*, *отрута*, *здрада*, *волоцюга*, *працавіты*, а таксама адзначаюць такія асаблівасці беларускай мовы, як дзеканне, цеканне, аканне, яканне, наяўнасць зацвярдзелых зычных і г.д.

«Лексікон славенароскі» П. Бярынды быў яшчэ большым: ён быў надрукаваны ў кнізе на 324 старонках і налічваў каля 7 тысяч слоў. Ён стаў перавыданнем кіеўскага слоўніка 1627 г., але быў істотна дапрацаваны дзякуючы рэдакцыі ігумена Куцеінскага манастыра Іаіла Труцэвіча.

У XVII—XVIII стст. у шляхецкім асяроддзі і афіцыйным ужытку найбольш шырока ўжывалася польская мова. Яркім прыкладам царкоўнаславяна-польскага слоўніка з’яўляецца «Лексикон сиреч Словесник славенский, имеющ в себе словеса первее славенския азбучныя,



Царкоўнаславяна-польскі «Лексикон сиреч
Словесник славенский» (Супрасль, 1722)

по сем же полския». Ён быў выдадзены ў Супрасльскай базыльянскай друкарні для тлумачэння на той час ужо слабазразумелай царкоўна-славянскай мовы праз польскія адпаведнікі.

Друкарня Віленскай акадэміі разам са шматлікімі слоўнікамі польскай і лацінскай моў выдавала таксама слоўнікі літоўскай мовы. Першым і найбольш вядомым з іх стаў трохмоўны (польска-лацінска-літоўскі) слоўнік ксяндза Канстанціна Шырвіда «*Dictionarium trium linguarum in usum studiosae iuventutis*», выдадзены каля 1620 г. Гэта выданне набыло вялікую папулярнасць і перавыдавалася ў 1629, 1631, 1642, 1677 і ў 1713 гг. Яно, як мяркуюць даследчыкі, прызначалася для вучнёўскай моладзі і заставалася адзіным сур’ёзным слоўнікам літоўскай мовы ажно да сярэдзіны XIX ст.

Сведчаннем шырокіх кантактаў і высокага развіцця мовазнаўчай навукі ў Віленскай акадэміі з’яўляецца выданне «*Dictionarium Polono-Latino-Lottawicum...*» (1683) — першага друкаванага слоўніка латышскай мовы. Яго аўтарам быў езуіт Георг Элгер, які нёс службу ў Нясвіжы, Полацку і Смаленску. Ён жа з’яўляецца і аўтарам «Катэхізіса» на латышскай мове (пераклад «Катэхізіса» П. Канізія), які выйшаў у Вільні ў 1672 г. пад назвай «*Catechismus seu brevis institutio doctrinae Christianae...*» («Катэхізіс, або Кароткае тлумачэнне хрысціянскай дактрыны...»).

ЯК ВЫГЛЯДАЎ ПЕРШЫ БУКВАР



«БУКВАР» — НОВАЕ СЛОВА І НОВАЯ ІДЭЯ

Сапраўдным гонарам айчыннай кніжнай культуры з'яўляецца той факт, што першая ў свеце кніга, якая мела назву «Буквар», была выпушчана беларускай друкарняй. Таму можна ўпэўнена казаць, што нашы продкі мелі самае непасрэднае дачыненне да з'яўлення такой важнай культурнай з'явы, як Буквар. Што асабліва цікава і важна, першы Буквар пабачыў свет у 1618 г. — больш за 400 гадоў таму!

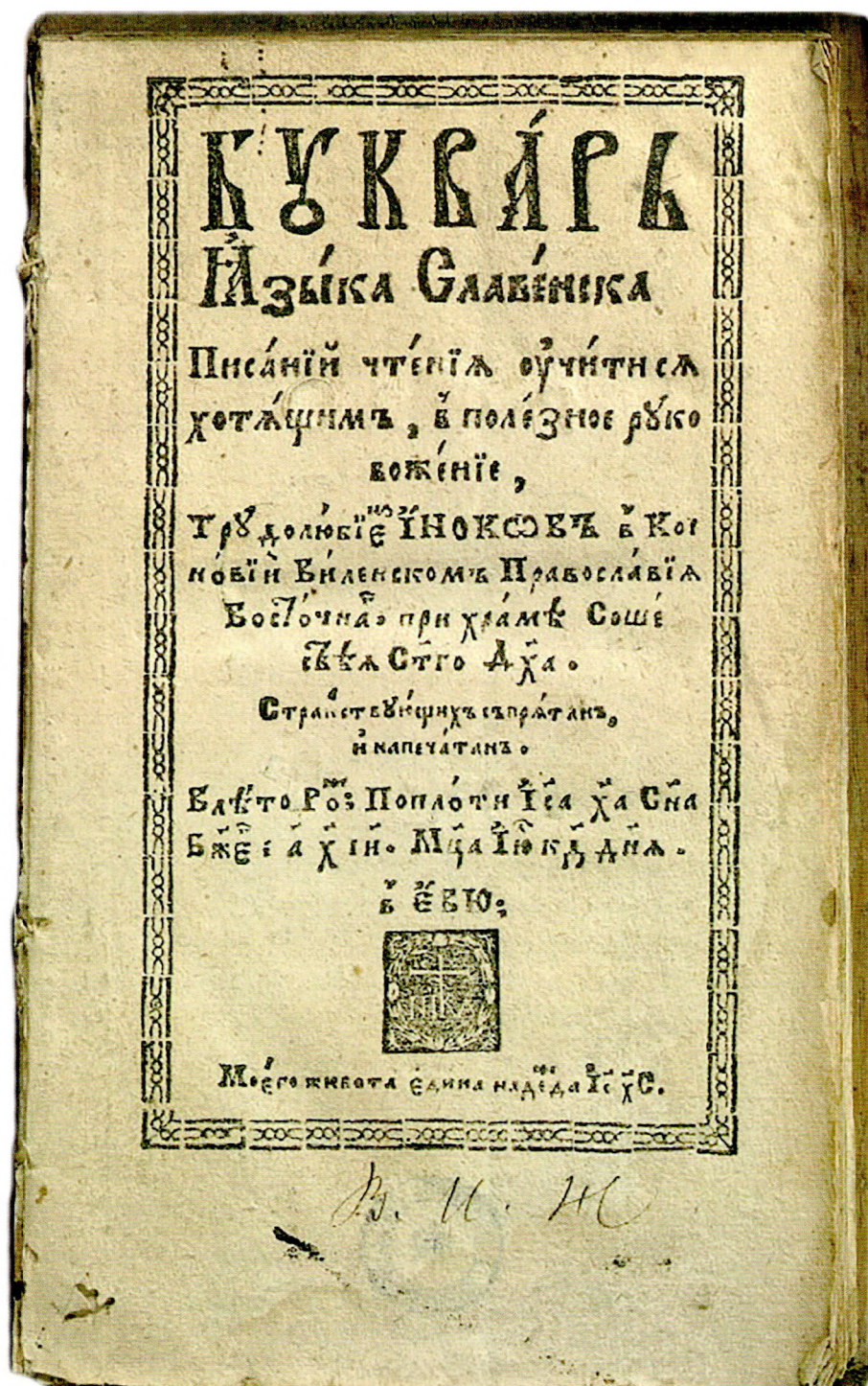
Такім чынам, слова «Буквар» было вынайздзена нашымі продкамі чатыры стагоддзі таму. Але яно ўзнікла не на роўным месцы. Можна даволі ўпэўнена меркаваць пра яго паходжанне ад царкоўнаславянскіх слоў «буки» і «буква». Такім чынам, Буквар — гэта падручнік, прызначаны для навучання літарам. Як лічыцца, першапачаткова некаторыя еўрапейскія народы пісалі на старонках-дошчачках, якія вырабляліся з драўніны бука. Ад наймення матэрыялу, як мяркуюць даследчыкі, паходзяць англійскае слова *book* [бук] і нямецкае *Buch* [бух] — кніга. Магчыма, падобнае паходжанне і ў царкоўнаславянскіх слоў «буки» і «буква». Існуе таксама меркаванне, што слова «Буквар» паходзіць ад назваў літар славянскага алфавіта «букі» і «ведзі».

Трэба адзначыць, што ў розныя часы ў Беларусі і свеце існавалі таксама іншыя найменні кніг для пачатковага навучання чытання і пісьму. Нашы продкі карысталіся тэрмінамі «Буквар», «Азбука», «Азбучнік», «Абэцэда», «Абэцэдар», «Абэцэдарый», «Лемантар», «Элемертаж», «Букар», «Граматка» і інш. Нягледзячы на такую разнастайнасць найменняў, менавіта слова «Буквар» стала найбольш пашыраным і прынятым, было падхоплена вельмі многімі аўтарамі і выдаўцамі, у выніку чаго пачало шырока выкарыстоўвацца не толькі ў нашай краіне, але і за мяжой.

Так, прыклады ўжывання гэтага слова можна бачыць ужо ў «Граматыцы» М. Смятрыцкага (Еўе, 1619). Сустракаецца яно і ў пераліку царкоўнаславянскіх слоў знакамітага «Лексікона славенароскага»

У «Граматыцы»
М. Смятрыцкага (1619), дзе слова
«Буквар» выкарыстоўваецца
ў другі раз, змешчаны пераклад,
ці «больш звычайна» найменне
гэтай кнігі, — «Алфавітар»

УНІМЪ, НАДАРЕМНЕ НЕ ТРАТНІ. ДѢТ
КАМЪ ОУЧИТИСЯ ПОЧННАЮЩИМЪ БУ
КВАРЬ / ЗВЫКЛЕ РЕКШН / АЛФАВИ
ТАРЬ / ЭТОН ГРАМАТИКН ВЫЧЕРПНЕ



Титульны аркуш першаго ў свеце видання з назвай «Буквар»

П. Бярынды (Куцейна, 1653), дзе яму даецца беларускі адпаведнік — слова «Азбучник».

У далейшым слова «Буквар» пашырылася і на іншыя сферы — далёка за межы іменавання толькі падручнікаў для навучання чытанню і пісьму. Напрыклад, знакаміты беларускі музыкант, кампазітар і тэарэтык музычнага мастацтва XVII ст. Мікалай Дылецкі ў сваім трактаце «Ідэя граматыкі мусікійскай» пісаў: «Се же на органе, или зри мусикийских буквакварев» (верагодна, зроблена апіска; трэба «букварев»).

У далейшым слова «Буквар» увайшло ў шырокі ўжытак і перастала выкарыстоўвацца толькі ў царкоўнаславянскай мове, перайшоўшы ў многія іншыя мовы свету.

БУКВАР МОВЫ «СЛАВЕНСКАЙ»

Першая кніга, якая мела ў сваёй назве слова «Буквар», пабачыла свет 400 гадоў таму. Поўная яе назва выглядала наступным чынам: «Букварь языка славенска писаний чтения оучитися хотящим в полезное руководство». Як бачна ўжо з назвы, першы Буквар быў створаны на царкоўнаславянскай («славенскай») мове. На гэтай мове былі напісаны самыя першыя беларускія кнігі яшчэ ў XI—XIII стст. Нават у XVII ст. яна яшчэ захоўвала статус мовы высокага духоўнага пісьменства і безальтэрнатыўна выкарыстоўвалася падчас набажэнства праваслаўнай і ўніяцкай цэрквамі.

Тым не менш на момант з'яўлення Буквара гэта мова ўжо не была размоўнай і авалодаць ёю было не так проста. Заняпад царкоўнаславянскай мовы быў відавочны як для прыхільнікаў старажытнай усходняй традыцыі, так і для яе праціўнікаў. І тыя і другія канстатавалі няведанне мовы шырокімі сляямі насельніцтва. Але для адных гэта было прычынай для шкадавання і турбот, а другія пісалі пра наяўную сітуацыю нібы з задавальненнем. Асабліва відавочным гэты стан быў для замежнікаў, якія прыежджалі ў Беларусь і мелі магчымасць параўнаць яго з абставінамі ў іншых краінах. Напрыклад, вядомы маскоўскі інтэлектуал князь Андрэй Курбскі, які эміграваў у Вялікае Княства Літоўскае ў 1563—1564 гг., заўважаў, што на беларуска-ўкраінскіх землях хутчэй можна было знайсці знаўцаў грэчаскай або лацінскай мовы, чым царкоўнаславянскай. У той жа час вядомы багаслоў польскага

паходжання езуіт Пётр Скарга канстатаваў безнадзейны стан для царкоўнаславянскай мовы ў ВКЛ і спадзяваўся на паварот краіны да заходніх моў. На яго думку, царкоўнаславянская мова была непрыдатнай для задач навукі і асветы. Так, Пётр Скарга пісаў: «На славянскай мове ніхто ніколі вучоным быць не здолее. Яе ўжо і сёння амаль ніхто дакладна не разумее. Няма на свеце народа, які б на ёй размаўляў, як у кнігах пішуць. Сваіх правіл Граматык і Калепінаў (маецца на ўвазе італьянскі вучоны Амброзіа Калепіна — аўтар непераўздызнага шматмоўнага слоўніка. — А. С.) яна не мае і не можа мець».

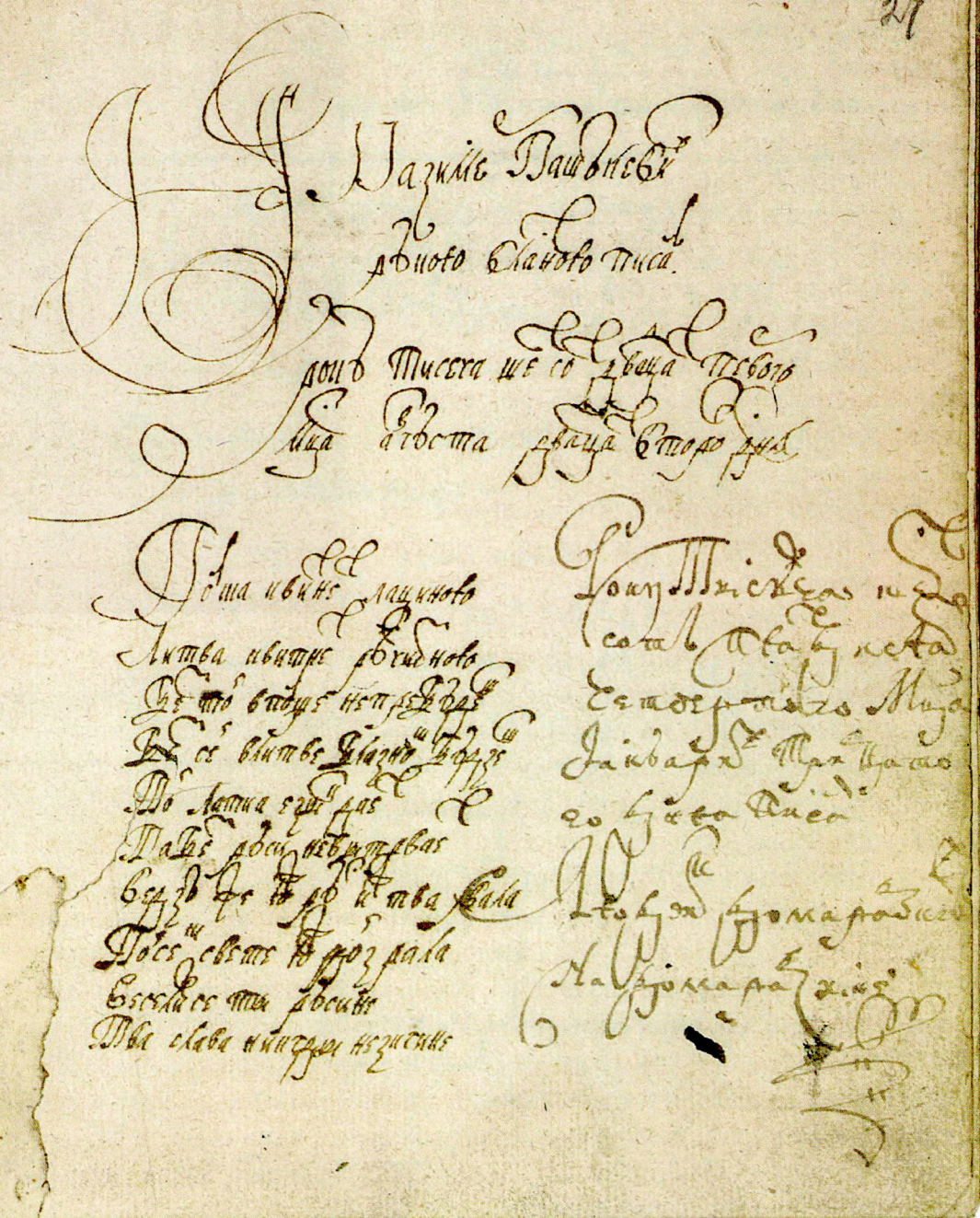
Падобная сітуацыя спачуванняў ці крытыкі не магла не выклікаць адпаведнай рэакцыі. З аднаго боку, усё большае пашырэнне набывала беларуская мова, якая пранікла фактычна ва ўсе сферы вуснай і пісьмовай моўнай практыкі, што было важным дасягненнем на шляху станаўлення беларускай нацыі. Эйфарыя ад узвельчэння ролі беларускай мовы ярка праявілася ў вершы Яна Казіміра Пашкевіча «Полска квітнет лациною, Литва квітнет русчызною...». З другога боку, заняпад царкоўнаславянскай стыхіі не мог не ўспрымацца як трагедыя. Для праваслаўя гэта мова была «святой», «Божай», яна лічылася ледзь не свяцейшай за грэчаскую, бо была створана не язычнікамі, а хрысціянскімі святымі Кірылам і Мяфодзіем, якіх прыраўноўвалі да апосталаў. Падобна таму як на Захадзе ў часы Сярэднявечаў лацінская мова ўспрымалася абавязковай умовай каталіцкай артадоксіі, так і ва ўсходнеславянскім праваслаўным свеце вернасць царкоўнаславянскай мове сімвалізавала вернасць існуючым ідэалагічным і рэлігійна-філасофскім устаноўкам.

У падобнай сітуацыі неабходна было знайсці канструктыўнае выйсце. Па-першае, неабходна было даць аргументаваны адказ, забяспечыць ідэйную абарону царкоўнаславянскай традыцыі, што



R.P. Petrus Skarga
Societatis Iesu, Silesiae
Vindobonensis, Aul.
Neo-institutae Aca-
demicae Universi-
tatis Rector AD
1680. Vir generis
clarissimi, vitae sancti-
ssimae. Agilico zelo,
doctrinae purissimae,
cultusq. variorum doctri-
narum zeli et Sanctita-
tis suae monumentis
Clarissimo obiit Craco-
viae 1612. 27. Sept.

Езуіт Пётр Скарга — адзін з лідараў Контррэфармацыі ў ВКЛ, які вельмі крытычна ставіўся да выкарыстання царкоўнаславянскай мовы ў адукацыі. Партрэт XVII ст.



Верш Яна Казіміра Пашкевіча
«Полска квітнет лациною, Литва квітнет русчыною...»,
запісаны на слуцкім асобніку Першага Статута ВКЛ 1529 г.

забяспечвала палемічная літаратура. А па-другое, неабходна было справай паказаць, што на гэтай мове магчыма камунікацыя, для яе ўнармавання стварыць граматыкі і слоўнікі, а для пашырэння і правільнага вывучэння — выдаць падручнікі для навучання чытанню і пісьму. З'яўленне Буквара было заклікана не толькі забяспечыць больш эфектыўнае навучанне моладзі царкоўнаславянскай мове, але і павысіць яе ролю і значэнне ў жыцці тагачаснага беларускага грамадства.

З іншага боку, трэба прызнаць, што замацаванне ў навучанні царкоўнаславянскай мовы рабіла перашкоды для пашырэння жывой беларускай мовы. Як адзначаў яшчэ Вацлаў Ластоўскі, у кансерватыўнай часткі нашага грамадства разам з развіццём школьніцтва і пісьменства склалася цалкам памылковае меркаванне, што мова царквы і набажэнства (царкоўнаславянская) была старажытнай мовай беларусаў. Параўноўваючы мову кніжную і мову народную, яны прыходзілі да памылковай высновы, што апошняя з'яўляецца здзічэлай і спрошчанай формай мовы рэлігійнай літаратуры. У выніку ў брацкіх школах вучням забаранялі размаўляць між сабой на народнай мове і заахвочвалі да вывучэння грэчаскай, лацінскай, царкоўнаславянскай і польскай. На гэтых мовах развівалася і адукацыя ў брацкіх школах. У выніку першыя падручнікі з'яўляліся менавіта на гэтых мовах, а не на жывой, якой беларусы карысталіся ў штодзённым жыцці. А паколькі царкоўнаславянская, лацінская і грэчаская мовы былі мёртвымі і ў рэальным побыце ім месца амаль не было, то беларусы паступова схіляліся да польскай мовы. Апошняя не мела ценю «спрошчанай» лаціны ці «вульгарнай» царкоўнаславянскай мовы, а таму адразу ўспрымалася як «высокая» мова.

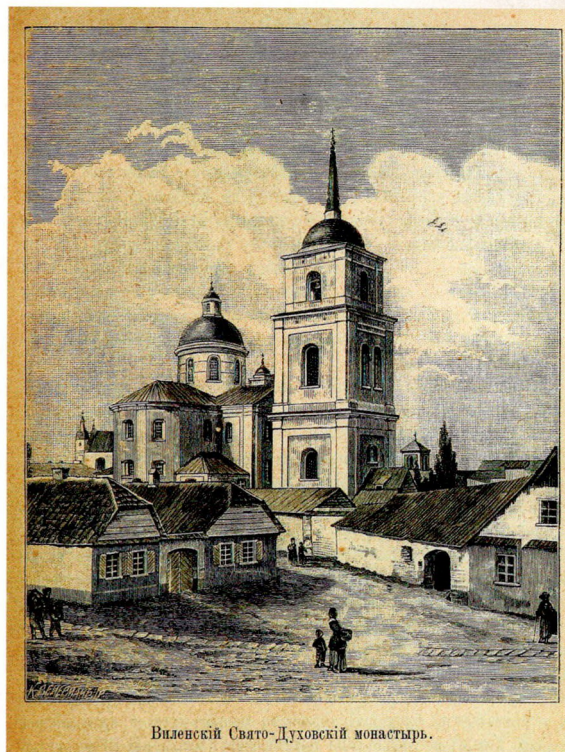
Канцэнтрацыя адукацыі ў руках духавенства таксама спрыяла адмове ад «простае» мовы на карысць хай сабе і мёртвай, але кананічнай царкоўнаславяншчыны. У любым выпадку з'яўленне навучальных выданняў цалкам адпавядала патрабаванням беларускага грамадства, у якім у XVI ст. адбываліся істотныя змены: раслі гарады і мястэчкі, павялічвалася колькасць адукаваных грамадзян, ствараліся навучальныя ўстановы, адбываўся пастаянны рост тэмпаў кнігавыдання, павялічвалася колькасць прывазных замежных выданняў, адна за адной з'яўляліся новыя бібліятэкі.

«...У КІНОВІІ ВІЛЕНСКОЙ...»

Дакладная дата выхаду першага падручніка з назвай «Буквар» — 24 ліпеня 1618 г. Кніга выйшла ў друкарні Віленскага Свята-Духава праваслаўнага брацтва, што размяшчалася ў той час у мястэчку Еўе пад Вільняй. Гэта было адно з самых старадаўніх і ўплывых беларускіх выдавецтваў у Вялікім Княстве Літоўскім. Яно выпускала ня мала кніг на царкоўнаславянскай, старабеларускай і польскай мовах.

Віленскі манастыр Святога Духа з праваслаўным брацтвам пры ім з'яўляўся не толькі цэнтрам праваслаўнага жыцця ў Вялікім Княстве Літоўскім, але і найбуйнейшым асяродкам праваслаўнай культуры і асветы.

Віленскае праваслаўнае брацтва было заснавана ў 1584 г. пры стара-



Віленскі Свята-Духовскі манастыр.

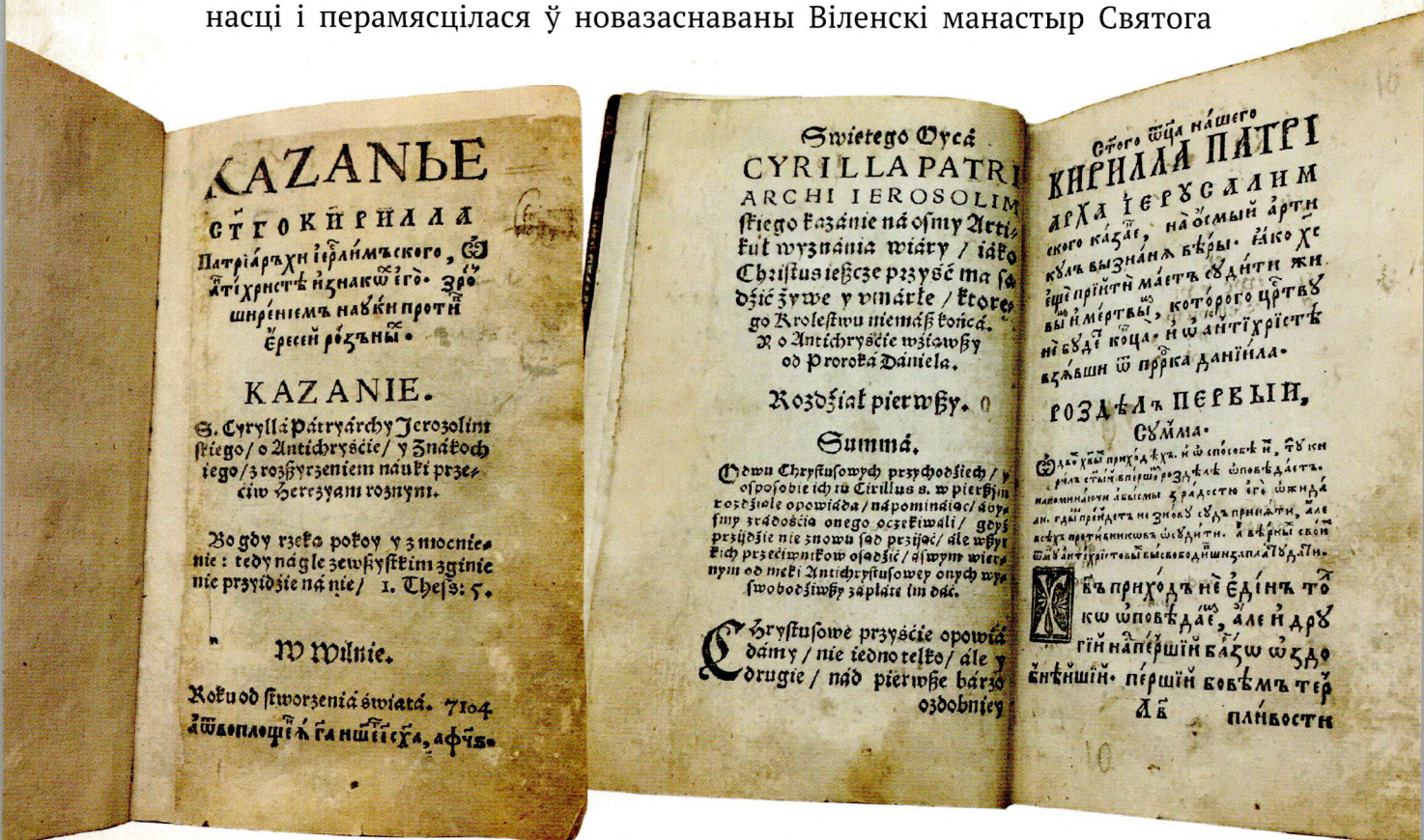
*Свята-Духаў манастыр
у Вільні на гравюры XIX ст.*

*Сучасны выгляд
Свята-Духава
манастыра ў Вільні*



жытным манастыры Святой Тройцы ў Вільні. Ад самага моманту ўзнікнення брацтва менавіта асветніцкая праца ўспрымалася як адзін з асноўных кірункаў яго дзейнасці. Фактычна дзейнасць брацтва і пачалася з ініцыятывы па заснаванні школы, на што ў 1584 г. быў атрыманы каралеўскі прывілей. Неўзабаве пры Віленскім Траецкім манастыры паўстала першая ў ВКЛ брацкая школа, на ўзор якой у хуткім часе былі заснаваны многія іншыя. Школа славілася высокім узроўнем адукацыйнай дзейнасці, а працавалі ў ёй самыя вядомыя багасловы і асветнікі з праваслаўнага асяроддзя.

Неўзабаве пасля заключэння Брэсцкай уніі 1596 г. да яе далучыўся і Віленскі Траецкі манастыр, які стаў галоўным цэнтрам уніяцкага манаства. Праваслаўнае брацтва было вымушана змяніць месца дзейнасці і перамясцілася ў новазаснаваны Віленскі манастыр Святога



Адно з першых выданняў
Віленскай брацкай друкарні «Казанне святога Кірылы,
патрыярха Ерусалімскага, пра антыхрыста і яго знакі»,
падрыхтаванае Стафанам Зізаніем (Вільня, 1596)

Духа, які знаходзіўся побач. Пры гэтым інтэнсіўнасць і значэнне адукацыйнай дзейнасці брацтва для праваслаўнага асяроддзя ніколькі не зменшыліся.

Адначасова з асветніцкай працай Віленскае брацтва актыўна занялося друкарскай дзейнасцю, якая раскрывала для праваслаўных ВКЛ прынцыпова новыя магчымасці. Гэта неабходнасць актуалізавалася пасля Брэсцкай царкоўнай уніі 1596 г., якую падтрымалі кіраўнікі друкарні Мамонічаў, якія перад тым выдавалі большасць праваслаўных выданняў у ВКЛ. З гэтага моманту Віленскае брацтва, якое атрымала афіцыйны дазвол на заснаванне ўласнай друкарні, пераняло задачу праваслаўнага кнігадрукавання і стала адным з галоўных выдавецкіх цэнтраў у краіне. Першае выданне брацкай друкарні пабачыла свет якраз у 1596 г. Кнігі, што ў далейшым тут выходзілі, вызначаліся высокім узроўнем паліграфічнага майстэрства і мастацкага аздаблення, выкарыстаннем шматлікіх гравюр і арнаментыкі (застаўкі, канцоўкі, ініцыялы, рамкі і г.д.), увядзеннем двухколернага друку і інш.

Безумоўна, галоўнай задачай брацкай друкарні было забеспячэнне праваслаўнага духавенства кнігамі, неабходнымі для набажэнства і пропаведзі: Служэбнікамі, Часасловамі, Часоўнікамі, Катэхізісамі, Евангеллямі, Псалтырамі, Актоіхамі, Трыёджамі, Мінеямі, Апосталамі, Акафістамі і інш. Большасць богаслужэбных выданняў выходзіла накладам ад 500 да 1500 асобнікаў і была прызначана для ўсіх праваслаўных цэркваў ВКЛ. Аднак апрача выпуску богаслужэбных выданняў у брацкай друкарні выходзілі кнігі для патрэб асветы і адукацыі. З улікам важнасці адукацыйнай дзейнасці для брацтва гэтыя выданні з часам набывалі ўсё большае значэнне.

У сувязі з гэтым абсалютна заканамерным выглядае той факт, што менавіта ў гэтым асяродку з'явіліся многія навучальныя выданні, прызначаныя для патрэб праваслаўнага насельніцтва краіны. Гэтыя выданні і рыхтаваліся пад апекай брацтва, і друкаваліся тут жа. Сярод іх выключную ролю адыграў і першы Буквар, які заклаў пачатак новай культурнай і адукацыйнай традыцыі.

НЕНАЗВАНЫ МЕЦЭНАТ

Адціснутая на адвароце тытульнага аркуша выява прадстаўляе чытачу асобу фундатара выдання. Герб не падпісаны, ля яго няма прысвячэння, якое б указвала на прыналежнасць. І ўсё ж уладальнік герба можа быць устаноўлены даволі дакладна.

Галоўным элементам выявы з’яўляецца геральдычны шчыт са знакам «Брама» — крыж з раздвоенай верхавінай, які стаіць на двуножцы. Гэты герб належаў шляхецкім родам Агінскіх і Ялавіцкіх. Але ў Ялавіцкіх гэты знак меў некаторыя адрозненні, ды і самі Ялавіцкія пражывалі пераважна далёка ад месца выдання Буквара. Таму ўпэўнена можна казаць пра прыналежнасць дадзенага герба менавіта прадстаўніку роду Агінскіх.

Вакол герба бачна яшчэ некалькі выяў, якія даюць дадатковую інфармацыю пра яго ўладальніка. Так, над гербам змешчаны так званы нашлемнік з трыма страусавымі пёрамі, а вакол герба — мантыя. Нягледзячы на даволі шырокае поле для інтэрпрэтацыі гэтых сімвалаў, можна сцвярджаць, што яны ўказваюць на высакароднае паходжанне ўладальніка. Кропку ў вырашэнні прыналежнасці герба ставіць расшыфроўка значэння чатырох літар, якія прыведзены па перыметры вакол герба, — «В О Р Т».

Герб Багдана Агінскага на адваротным баку тытульнага аркуша «Буквара» 1618 г.



Калі спалучыць вядомыя звесткі пра герб Агінскіх «Брама», дадатковыя геральдычныя знакі вакол яго з ведамі пра ўладальнікаў мястэчка Еўе, то абсалютна адназначна можна расшыфраваць прапанаваную абрэвіятуру як лацінскае «Bogdanus Oginski Podkomorensis Trocensis». Такім чынам, гаворка ідзе пра князя Багдана Агінскага, троцкага падкаморыя.

Багдан Агінскі (каля 1568—1625) быў не толькі вядомым дзяржаўным і вайсковым дзеячам Вялікага Княства Літоўскага, але і актыўным апекуном праваслаўя. Менавіта ён быў адным з заснавальнікаў, а ў далейшым старастам Віленскага праваслаўнага брацтва, ён заснаваў брацкую школу ў Вільні. А калі ў 1610 г. дзейнасць друкарні пры Віленскім манастыры Святога Духа была забаронена, Б. Агінскі перанёс друкарню ў свой маёнтак у Еўі. Сёння гэты горад знаходзіцца на тэрыторыі Літоўскай Рэспублікі прыблізна за 40 кіламетраў ад Вільні па дарозе на Коўна і мае назву Вевіс. У часы выдання першага Буквара Еўе фармальна знаходзілася ў іншым ваяводстве (Троцкім), дзе дзеянне забароны не было такім адчувальным. Менавіта ў гэтай друкарні на сродкі Б. Агінскага і выйшла першая ў свеце кніга пад назвай «Буквар».

Еўеўская друкарня дзейнічала пры мясцовым Успенскім манастыры, які таксама быў заснаваны князем Б. Агінскім. Але паколькі гэты манастыр не меў спецыяльнага каралеўскага прывілея на друкарскую дзейнасць, то на еўеўскіх выданнях было пазначана, што яны падрыхтаваны і выдадзены друкарняй Віленскага брацтва ці манахамі Віленскага манастыра Святога Духа. Цікава, што друкарня працягнула сваю дзейнасць у Еўі нават пасля таго, як была знята забарона на праваслаўнае кнігадрукаванне ў Вільні і ў 1617 г. адноўлена друкарская дзейнасць Віленскага праваслаўнага брацтва.

«...ПРАЦАЛЮБСТВАМ ВАНДРОЎНЫХ МАНАХАЎ»

Дакладныя імёны аўтараў ці складальнікаў «Буквара» ў самім выданні не прыведзены. Толькі на тытульным аркушы змешчана кароткая згадка, што ён «...складзены і надрукаваны працалюбствам вандроўных манахаў у кіновіі Віленскай Усходняга Праваслаўя пры храме Сашэсця Святога Духа». Такім чынам, у «Буквары» адзначана, што ён складзены манахамі Віленскага праваслаўнага манастыра Святога

Духа. Паколькі манастыр меў статус кінковіі і ўсе манахі не валодалі асабістай уласнасцю і працавалі на агульную карысць манастыра, то любая справа выконвалася ананімна.

Гэтым, відавочна, і тлумачыцца адсутнасць звестак пра аўтараў выдання. Да таго ж нельга ўпэўнена абавірацца і на архіўныя крыніцы, у якіх адлюстравана дзейнасць Віленскага манастыра Святога Духа і яго друкарні.

І ўсё ж, грунтоуючыся на другасных сведчаннях, можна выказаць меркаванне пра найбольш верагодных складальнікаў кнігі. Адным з іх, магчыма, з'яўляецца вядомы беларускі і ўкраінскі культурны і царкоўны дзеяч Мялецій Смятрыцкі. Такое меркаванне раней ужо гіпатэтычна выказвалі некаторыя даследчыкі, у тым ліку і вельмі аўтарытэтыныя, — Г.Я. Галенчанка, Я.Л. Неміроўскі, М.В. Нікалаеў. І такая думка выглядае даволі заканамернай.

Мялецій (свецкае імя Максім) Смятрыцкі нарадзіўся каля 1577 г. (па іншых звестках — каля 1572 г.) у вёсцы Смотрич недалёка ад Камянца-Падольскага (сёння Украіна), але яго актыўная дзейнасць звязана найперш з беларускімі этнічнымі землямі. Ён быў вядомым грамадскім і царкоўным дзеячам, вучоным-філолагам, таленавітым пісьменнікам-палемістам. Яго талент непераўздызенага майстра слова яскрава праявіўся пры напісанні палемічных польскамоўных прац «Трэнас», «Антыграфі» і інш.

М. Смятрыцкі атрымаў цудоўную адукацыю і сам непасрэдна займаўся навучальнай практыкай. Пры гэтым ён пазнаёміўся з рознымі педагагічнымі традыцыямі таго часу: вучыўся ў праваслаўнай так званай Астрожскай акадэміі, каталіцкай езуіцкай акадэміі ў Вільні, пратэстанцкіх універсітэтах Лейпцыга, Нюрнберга, Вітэнберга. Ён працаваў у якасці хатняга настаўніка ў некаторых магнацкіх сем'ях і на ўласным вопыце добра ведаў асаблівасці пачатковай адукацыі.



Мялецій Смятрыцкі — адзін з найбольш верагодных складальнікаў «Буквара» (мастакі Л. і В. Варэцы)

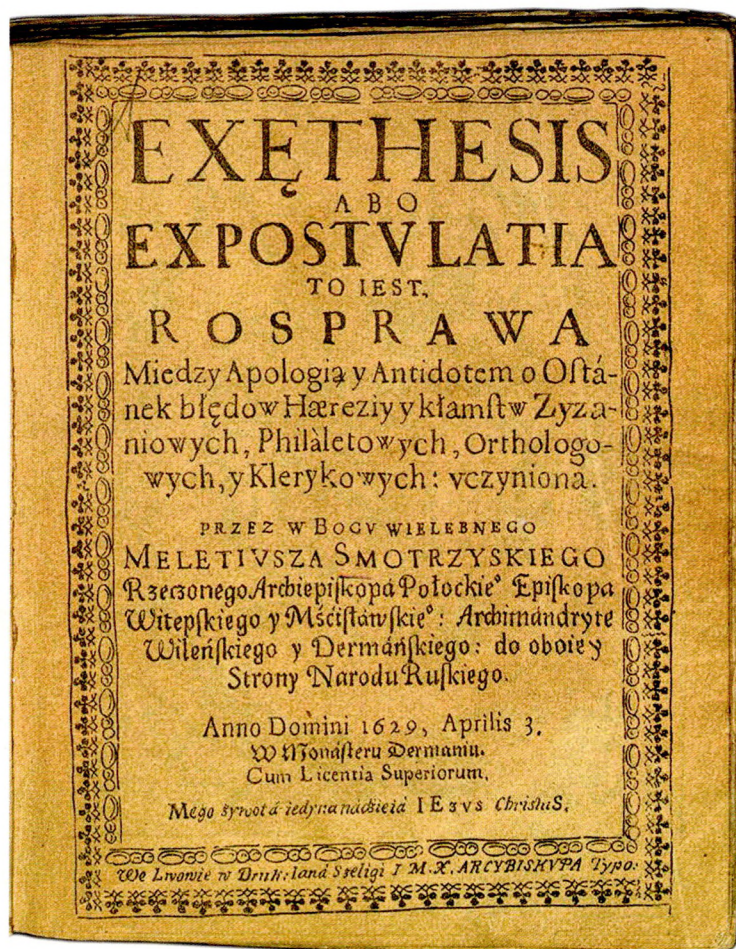


Герб Багдана Агінскага на адваротным баку тытульнага аркуша «Граматыкі» Мялеція Сматрыцкага, якая выйшла праз год пасля «Буквара» ў тым жа Еўі

Важна таксама, што М. Сматрыцкі быў цесна звязаны з Віленскім манастыром Святога Духа, у якім пабачыў свет першы Буквар. У брацкай школе пры гэтым жа манастыры ён з 1608 г. займаўся выкладчыцкай дзейнасцю.

Трэба згадаць, што ў 1616 г. Еўеўская друкарня ажыццявіла выпуск знакавага выдання — «Евангелля вучыцельнага», якое было падрыхтавана, як мяркуецца, М. Сматрыцкім. Гэта быў пераклад знакамітай кнігі на старабеларускую мову, бо, як тлумачылася ў прадмове, царкоўнаславянская мова для большасці ўжо стала малазразумелай. Гэта адбылося, як бачна, незадоўга да выдання «Буквара». А ў 1619 г. у тым жа Еўі выйшла знакамітая «Граматыка» М. Сматрыцкага.

У той жа час яркі талент М. Сматрыцкага нярэдка становіўся прычынай лічыць яго аўтарам таго ці іншага ананімнага твора. Напрыклад, менавіта яму прыпісваецца напісанне найбуйнейшага паэтычнага твора на старабеларускай мове «Лямант на смерць Лявонція Карповіча» (1620). Пры гэтым твор з'яўляецца ананімным і напісаны на мове, якой у літаратурнай творчасці М. Сматрыцкі амаль



«Экзатэіс» — апошняя кніга Мялеція Смятрыцкага, полацкага архіепіскапа, віцебскага і мсціслаўскага епіскапа, віленскага і дзярманскага архімандрыта (Львоў, 1629)

не карыстаўся. Таму і ў нашым выпадку нельга ўпэўнена сцвярджаць, што складальнікам «Буквара» з'яўляецца менавіта М. Смятрыцкі.

Да таго ж не зусім зразумела, дзеля чаго М. Смятрыцкі мог схаваць сваё імя і не ўказваць яго ў выданні, як ён звычайна рабіў. Гэта магло спатрэбіцца ў рэзка палемічных творах (накшталт «Трэнаса» 1610 г.). Але ў рэлігійных, навучальных і навуковых выданнях (як яго ж «Граматыка» 1619 г. ці «Евангелле вучыцельнае» 1616 г.) сваё імя ён не хаваў, а, наадварот, выносіў яго на тытульны аркуш ці пазначаў у прадмове. У выпадку «Буквара» маецца дакладная адсылка да калектыўнага складання выдання «працалюбствам вандроўных манахаў у кіновіі Віленскай...».

Такім чынам, можна пагадзіцца з меркаваннем, што М. Смятрыцкі мог быць адным з ініцыятараў і складальнікаў выдання, але



*Сучасная ікона
з вобразам Лявонція Карповіча,
які таксама можа лічыцца
складальнікам «Буквара» 1618 г.*

не менш верагодна, што да гэтай працы мелі дачыненне і іншыя насельнікі манастыра.

Яшчэ адным верагодным складальнікам «Буквара» лічыцца архімандрыт Віленскага манастыра Святога Духа Лявонцій Карповіч, які быў не толькі вядомым і аўтарытэтным праваслаўным дзеячам, але і актыўным стваральнікам сістэмы праваслаўнай адукацыі ў Вільні.

Як мяркуюць даследчыкі, Лявонцій (свецкае імя Лонгін, Логвін) нарадзіўся на Піншчыне 8 красавіка 1580 г. у сям'і пратапопа Пінскай замкавай царквы Святога Дзімітрыя — Міхаіла Фёдаравіча Карповіча. Паводле меркавання даследчыкаў, ён мог атрымаць першапачатковае навучанне ў Пінскім Лешчанскім манастыры, а пасля — у школе Віленскага Траецкага брацтва.

У самы складаны час для праваслаўнай царквы ў Вялікім Княстве Літоўскім, калі яна дэ-юрэ знаходзілася па-за законам і не мела нават духоўнай іерархіі, Л. Карповіч стаў найбольш уплывовай і аўтарытэтнай духоўнай асобай, якая

фактычна ўзначаліла праваслаўныя сілы ў краіне. Менавіта ён стаў на чале антыўніяцкага супрацьстаяння ў Вялікім Княстве Літоўскім, правёў цэнтралізацыю праваслаўных сіл і іх умацаванне. У 1613 г. ён неафіцыйна быў абраны епіскапам-«намінантам» Уладзімірскім і Брэсцкім, а памёр у 1620 г., дачакаўшыся афіцыйнага прызнання праваслаўя і высячэння новай праваслаўнай іерархіі. У канцы 1940-х гг. Л. Карповіч быў кананізаваны Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквой, а ў 2011 г. — Беларускай праваслаўнай царквой.

Істотнымі з'яўляюцца некаторыя старонкі біяграфіі Л. Карповіча, якія дазваляюць выказаць меркаванне пра яго чынны ўдзел у стварэнні Буквара.

Па-першае, ён быў таленавітым майстрам слова, вядомым публіцыстам і багасловам. Асобныя аўтары называюць яго адным з першых у Беларусі прадстаўнікоў сістэматычнай тэалогіі, прапаведнікам, названым за свой талент «залатавусным». Ён напісаў нямала твораў рэлігійнага зместу, якія вызначаюцца высокімі мастацкімі якасцямі. Сярод іх вылучаюцца казанні на Праабражэнне Гасподняе, Успенне

Багародзіцы, казанне ў нядзелю перад Нараджэннем Хрыстовым, пасланні на Афон і ў Львоў, а таксама прадмовы да выдадзеных ім кніг.

Па-другое, Л. Карповіч меў добрую адукацыю і шырокае кола ведаў, неабходных для працы над стварэннем Буквара. Апрача багаслоўя, ён быў добра дасведчаны ў дыялектыцы, логіцы, рыторыцы і іншых навук. Ён дасканала валодаў старабеларускай, царкоўнаславянскай, польскай, грэчаскай і лацінскай мовамі, меў шырокую эрудыцыю і веды.

Па-трэцяе, Л. Карповіча называюць адным са стваральнікаў і першым архімандрытам Віленскага манастыра Святога Духа, які на два стагоддзі стаў галоўным цэнтрам праваслаўя ў краіне. Намаганнямі манахаў менавіта гэтага манастыра быў падрыхтаваны першы Буквар. Л. Карповіч не толькі прымаў удзел у будаўніцтве новай царквы і манастыра Святога Духа ў Вільні (займаў пасаду «строителя церковного albo вытрикуша»), але і непасрэдна займаўся змястоўным рэфармаваннем манастыра, скіраваным на яго ажыўленне і ўмацаванне. Ён здолеў захаваць актыўнасць Віленскага праваслаўнага брацтва, якое значна страціла свой уплыў пасля Брэсцкай уніі. Менавіта ён правёў рэфармаванне манастыра паводле агульнажыхарнага чыну Святога Васіля Вялікага. Манастыр стаў кіновіяй (пра што сказана і на тытульным аркушы «Буквара»). Сімвалічна, што ў тым жа 1618 г. у Еўі Л. Карповіч выдаў кнігу «Кінавіён», якая якраз тлумачыла сутнасць кінавійнага манаскага жыцця на падставе тэкстаў айцоў царквы. Фактычна гэта быў складзены ім статут манастыра Святога Духа.

Па-чацвёртае, менавіта Л. Карповіч з'яўляўся кіраўніком брацкай друкарні, якая дзейнічала пры



Казанне Мялеція Сматрыцкага на пахаванне Лявонція Карповіча (Вільня, 1620)

манаствы і на той час была галоўным праваслаўным выдавецкім цэнтрам. Яму была добра знаёма дзейнасць Віленскай брацкай друкарні яшчэ ў 1590-я гг., калі яна працавала пад кіраўніцтвам Стафана Зізанія. Менавіта ў той друкарні пабачылі свет вядомыя «Азбука» і «Граматыка», якія былі падрыхтаваны братамі Зізаніямі і маглі паслужыць узорам для «Буквара» 1618 г. У далейшым Л. Карповіч выконваў працу карэктара і галоўнага тыпографа Віленскай брацкай друкарні і ўрэшце ўзначаліў яе. Ён непасрэдна адбіраў матэрыялы да друку, выконваў ці кантраляваў усе выдавецкія працэсы, а таму цалкам імаверна, што мог скласці і «Буквар».

Пятае і, відаць, галоўнае — Л. Карповіч лічыцца рэфарматарам і кіраўніком адукацыйнай справы ў беларуска-літоўскім праваслаўі. Менавіта ён узначаліў Віленскую брацкую школу і стаў яе рэктарам. Ён кіраваў узвядзеннем у 1613—1617 гг. новага мураванага школьнага будынка на тэрыторыі манастыра Святога Духа. Ён жа непасрэдна і выкладаў у брацкай школе на працягу шматлікіх гадоў. У сваёй педагагічнай дзейнасці Л. Карповіч арыентаваўся на пашырэнне кола вучняў, у тым ліку за кошт тых катэгорый насельніцтва, якія раней доступу да адукацыі не мелі, — прадстаўнікоў небагатых слаёў насельніцтва і мяшчан. Як засведчана ў пасмяротным «Ляманце на смерць Лявонція Карповіча», «ён клапаціўся пра беднякоў, убогіх, удовах, паколькі і сам быў выхаваны на сродкі скуднага жабрацтва».

Дзякуючы дзейнасці Л. Карповіча Віленская брацкая школа была істотна рэфармавана, створаны пяць асобных класаў, павысіўся навучальны ўзровень, школа займела высокі аўтарытэт у грамадстве.

Таму можна меркаваць, што ён дасканала ведаў сутнасць навучальнага працэсу, а з іншага боку — меў неабходныя вопыт і паўнамоцтвы для ўкаранення ў адукацыйнай дзейнасці навацый, адной з якіх, бясспрэчна, стала выданне і выкарыстанне «Буквара».

Як выдавец, Л. Карповіч гатовы быў браць на сябе адказнасць за сваю дзейнасць. За выданне выпушчанага пад псеўданімам палемічнага твора М. Сматрыцкага «Трэнас» ён быў арыштаваны ў 1610 г. і на два гады пазбаўлены волі. Таму і рашучасці, і адказнасці, і ўпэўненасці ў сваёй справе яму цалкам хапала. Такі чалавек па сваіх інтэлектуальных, прафесійных і маральных якасцях цалкам мог мець самае непасрэднае дачыненне да выдання першага Буквара.

СТРУКТУРА І ЗМЕСТ ВЫДАННЯ

Што сабой уяўляў «Буквар»? Структура кнігі вызначалася характарам навучальнага працэсу ў той перыяд. Першы «Буквар» прадугледжваў навучанне грамаце тым самым літараскладальным метадам, які выкарыстоўвалі яшчэ старажытныя грэкі і рымляне. Сутнасць гэтага метаду можна зразумець з назвы. Спачатку вучні павінны былі засвоіць літары славянскага алфавіта (аз, букі, ведзі і г.д.). Затым яны займаліся складаннем літар у простыя склады з дзвюх літар (букі + аз = ба, ведзі + аз = ва) і трохлітарныя склады. Нарэшце пасля гэтага вучні спрабавалі складаць са складоў цэлыя словы, а затым — сказы.

У адпаведнасці з гэтымі арыенцірамі пабудавана і структура «Буквара». Таму адразу ж пасля кароткай малітвы (з якой прынята было пачынаць любую справу) складальнікі выдання прапаноўвалі прыступіць да вывучэння літар славянскага алфавіта. Што цікава, для лепшага запамінання алфавіт прыводзіўся як у звычайным, так і ў адваротным парадку, чаго не сустранеш у сучасных выданнях. Далей ішлі прыклады складоў з двух, трох, чатырох, пяці і больш літар (упершыню ў славянскіх выданнях для пачатковага навучання грамаце), прасцейшыя словы царкоўнаславянскай мовы, пералік знакаў прыпынку і лічбаў у адпаведнасці са старажытнай кірылічнай традыцыяй, даваліся некаторыя правілы граматыкі царкоўнаславянскай мовы.

Алфавіт у астрожскім выданні «Азбукі» Івана Фёдарова 1578 г.



Напрыклад, у падручніку змешчаны наступны пералік надрадкавых знакаў:

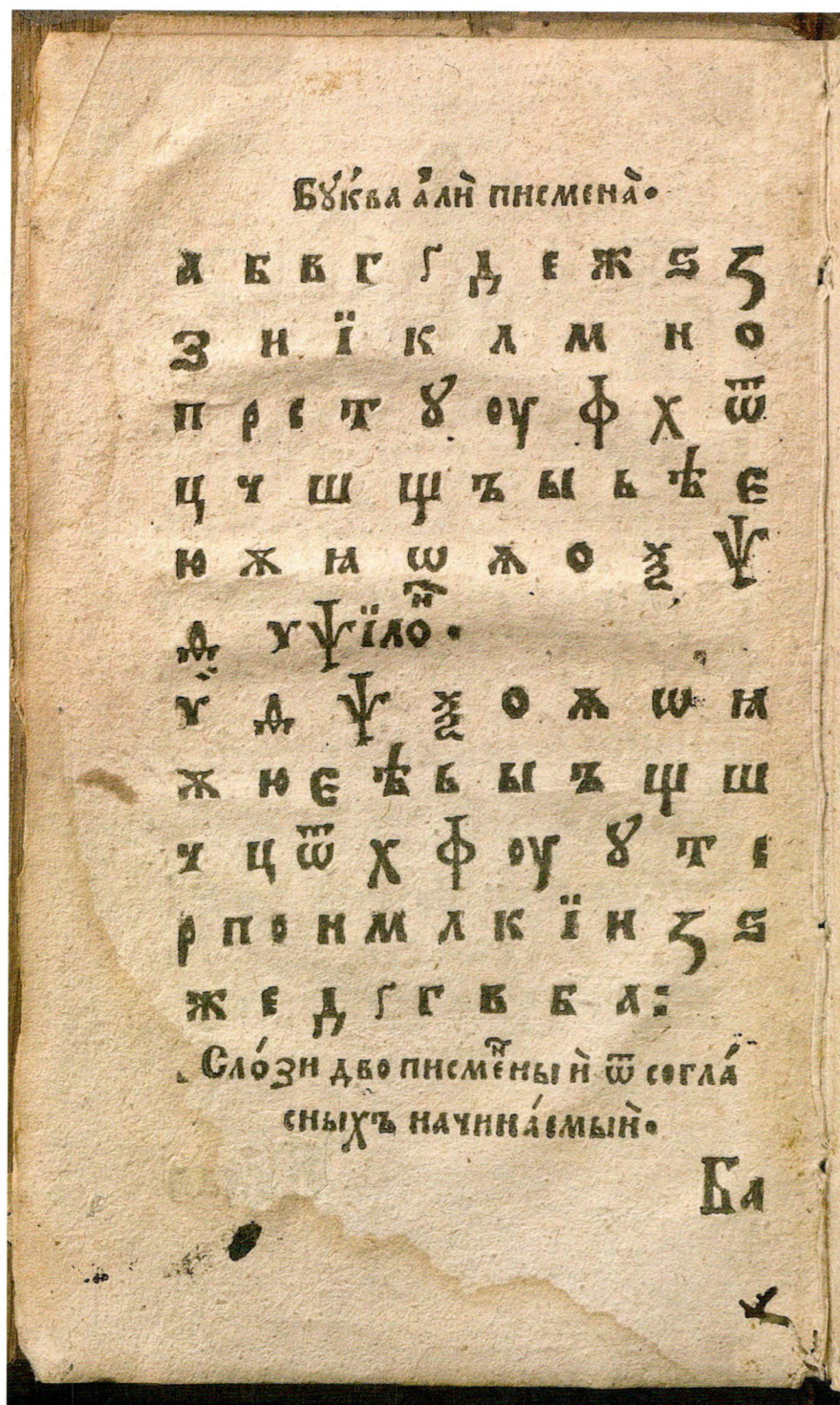
- ’ — вострая (востры націск);
- ˘ — цяжкая (цяжкі націск, на канцавы склад);
- “ — «облеченная» (націск з паніжэннем тону, служыць для адрознівання аманімічных граматычных формаў);
- ˙ — густая (знак прыдыхання);
- ˚ — тонкая (прыдыханне з вострым націскам);
- ” — паерык (замест вынастой літары й);
- ˙ — ерык (замест вынастой літары ъ);
- ˘ — злітная (прыдыханне з цяжкім націскам);
- ˙ — мяккая;
- ˘ — цітла (знак скарачанага пісьма);
- с˘ — словацітла (цітла над вынастой літарай).

Ніжэй змешчаны пералік знакаў прыпынку, якія мелі іншае значэнне ў параўнанні з цяперашнім часам:

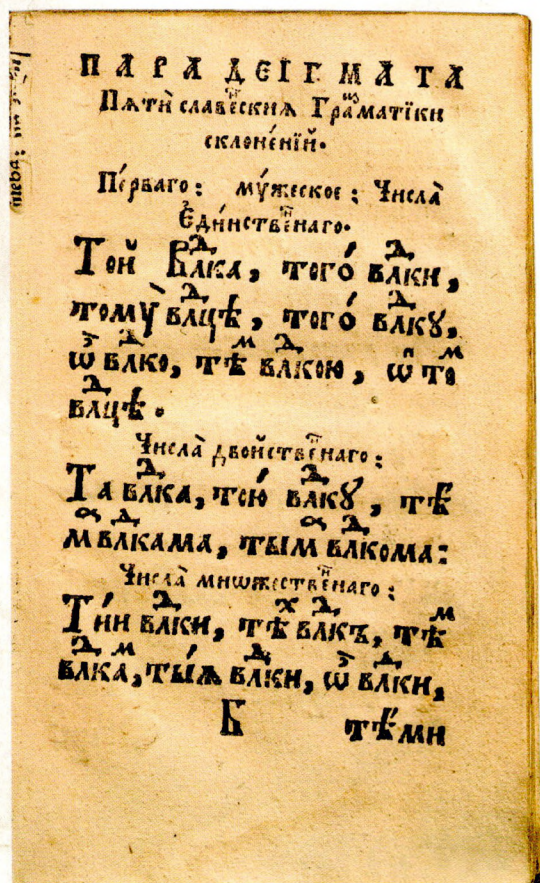
- ˘ — чарта,
- ^ — запатаа,
- : — двоточіе,
- ˙ — точка,
- ˘ — раздвижнаа,
- ” — сопражнаа,
- ¿ — вопросителнаа,
- ? — оудивителнаа,
- [] — вмѣстителнаа,
- () — изместнаа.

Лічбы з першага «Буквара»:

ā(1) v̄(2) ġ(3) d̄(4) ē(5) s̄(6) z̄(7) ĩ(8) q̄(9) ī(10)
 k̄(20) l̄(30) m̄(40) n̄(50) z̄(60) ō(70) p̄(80) c̄(90) r̄(100) c̄(200) t̄(300)
 ḡ(400) f̄(500) x̄(600) ψ̄(700) w̄(800) ц̄(900) x̄(1000)



Алфавіт у «Буквары» 1618 г.



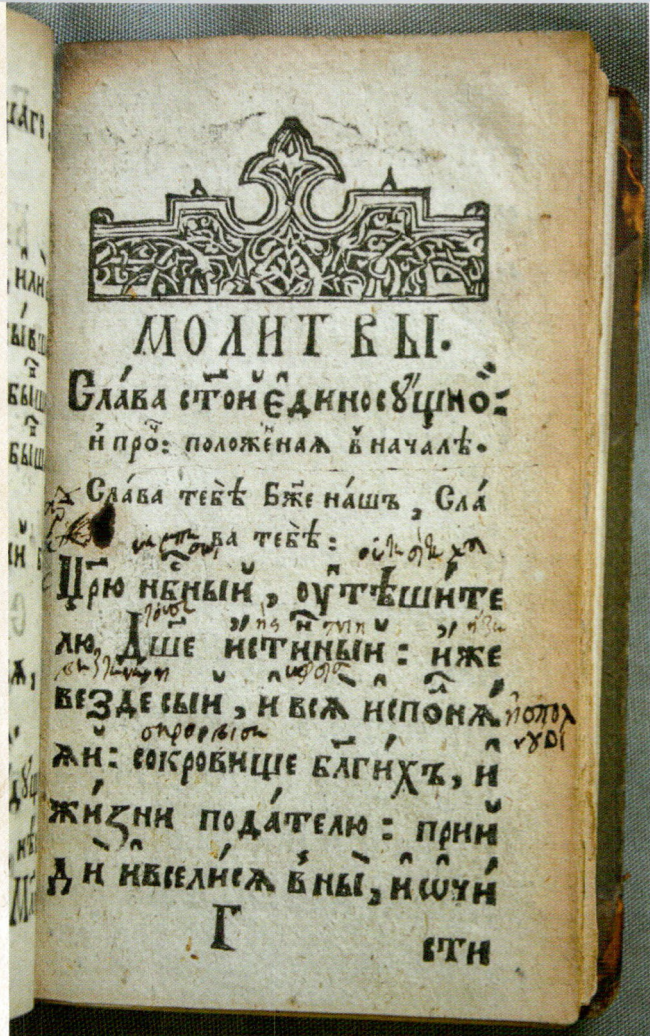
Пачатак раздзела з граматыкай

Склад выдання некалькі нагадваў папярэднія славянскія выданні для пачатковага навучання грамаце (напрыклад, так званыя Азбукі Івана Фёдарова), аднак меў істотна больш складаны змест. З аднаго боку, у «Буквар» не былі ўключаны азбучная малітва і «Сказанне аб пачатку славянскага пісьменства» Чарнарызца Храбра. З другога боку, тут былі зроблены сур'ёзныя змены і дапаўненні ў частцы граматыкі і асабліва — у частцы так званых тэкстаў для чытання.

Апрача адукацыйных задач «Буквар» быў прызначаны для патрэб выхавання, якое ў той час грунтавалася на хрысціянскай сістэме каштоўнасцей. Менавіта з гэтай мэтай у склад выдання ў якасці важных тэкстаў для чытання ўключаны шматлікія малітвы, рэлігійныя гімны, Сімвал веры, Божыя заповеды, пропаведзі, цытаты з Бібліі, пералік добрых якасцей чалавека і яго грахоў, а таксама шматлікія іншыя маральна-выхаваўчыя тэксты.

У самым канцы выдання змешчаны твор пад назвай «О знамении крестном». Гэты твор прыпісваецца С. Зізанію і быў уключаны яшчэ ў Віленскае выданне «Науки ку читаню и розуменю писма словенского» 1596 г. Цікава, што за выданне «Катэхізіса» (часткай якога з'яўляецца дадзены тэкст) С. Зізаній быў адлучаны ад царквы на праваслаўным саборы ў Навагрудку, але ў далейшым тэкст быў выкарыстаны ў выданні «Буквара».

Рэлігійны складнік быў вельмі важным у навучальным працэсе даўняй Беларусі, звычайна нават дамінаваў. Фактычна ўсе навучальныя выданні былі арыентаваны на замацаванне ў маладым чалавеку хрысціянскай маральнасці, адказнасці, адпаведнасці этычным нормам, адлюстраваным у тэкстах Святога Пісання. Для асветы таго часу важней было не проста навучыць чытаць, але даць арыенцір у тым,



што чытаць і як разумець пра-чытанае, не столькі даць веды па той ці іншай праблеме, колькі вы-хаваць адпаведнае хрысціянскай сістэме каштоўнасцей стаўленне да навакольнага свету.

Урэшце трэба згадаць, што «Буквар» быў падрыхтаваны пра-васлаўным брацтвам, якое праца-вала пры манастыры, і быў разлі-чаны на навучанне ў царкоўных школах. Таму рэлігійны характар гэтага выдання не выклікае ніякіх пытанняў.

Пачатак раздзела з малітоўнымі і выхаваўчымі тэкстамі для чытання

ПАЛІГРАФІЧНАЕ ВЫКАНАННЕ

Многа стагоддзяў таму для навучальных выданняў прыняцковае значэнне меў знеш-ні выгляд кнігі і яе мастацкая аздоба. Пер-шае, што кідаецца ў вочы, — невялікі і зруч-ны для выкарыстання памер кнігі ў восьмую долю аркуша. Гэта прыблізна ў два-тры разы меншы фармат, чым памер сучасных Буква-роў. Менавіта такі памер мелі і папярэднія выданні Азбук і іншых кніг для пачатковага навучання грамаце. Памер паласы набору ра-зам з кустодамі і сігнатурамі — 67×112 мм.

Часткова захаваная аправа з дрэва, абцягнутага скурай





*Аправа з кардону,
некалі абцягнутага скурай*

Аб'ём кнігі складае 52 аркушы, якія аб'яднаны ў шэсць 8-аркушных, адзін аднааркушны і адзін 3-аркушны сшыткі. Усе сшыткі маюць сігнатуры, прастаўленыя ўнізе першых аркушаў: [А], Б, В, Г, Д, Е, Ж, И. У некаторых выпадках сігнатуры прастаўлены не толькі на першым, але і на другім аркушы адпаведнага сшытка: Б2, Г2, Д2, Е2, И2.

Апошні сшытак прадстаўлены толькі ў адным асобніку выдання, і даследчыкамі выказваецца меркаванне пра магчымае яго асобнае паходжанне. Так, напрыклад, у бібліяграфічным паказальніку «Кніга Беларусі» да складу выдання аднесены толькі першыя сем сшыткаў, а агульны аб'ём выдання вызначаны ў 49 аркушаў. Праўда, ніжэй у тым жа выданні пазначана, што «ў лонданскім экзэмпляры да асноўнага тэксту Буквара дададзены 3 аркушы з тэкстам сачынення С. Зізанія «О знаменнии крестном». Складальнік каталога Г. Галенчанка на гэтай падставе

зробіў выснову, што «мяркуючы па сігнатуры (И3), гэта частка была набраная асобна».

Сапраўды, у другім асобніку апошні сшытак адсутнічае. І ўсё ж яго трэба лічыць часткай «Буквара». Змястоўна ён цалкам уваходзіць у яго склад. А тэкст, хаця і адпавядае фрагменту выдання 1596 г., але ж набраны нанова (шрыфтам «Буквара»), на новай паперы (паперы «Буквара») і, абсалютна дакладна, для новага выдання — для «Буквара». Магчыма, набор апошняга сшытка на самай справе ажыццяўляўся асобна, але ён прызначаўся ўсё ж для «Буквара» і ўваходзіў у яго склад. Таму правільным будзе вызначаць аб'ём выдання ў памеры 52 аркушаў.

МАСТАЦКАЯ АЗДОБА КНІГІ

У «Буквары» выкарыстаны розныя варыянты кірылічных шрыфтоў, што аблягчае ўспрыняцце тэкстаў, стварае добрае візуальнае ўражанне. Ужо на тытульным аркушы змешчаны некаторыя дэкаратыўныя элементы, якія ствараюць урачыстае адчуванне. У прыватнасці, афармленне тытульнага аркуша падкрэслена спалучэннем шрыфтоў рознага памеру, невялікай гравюры і рамкі з наборнага літога арнаменту. На наступных старонках друкары таксама ўлічылі

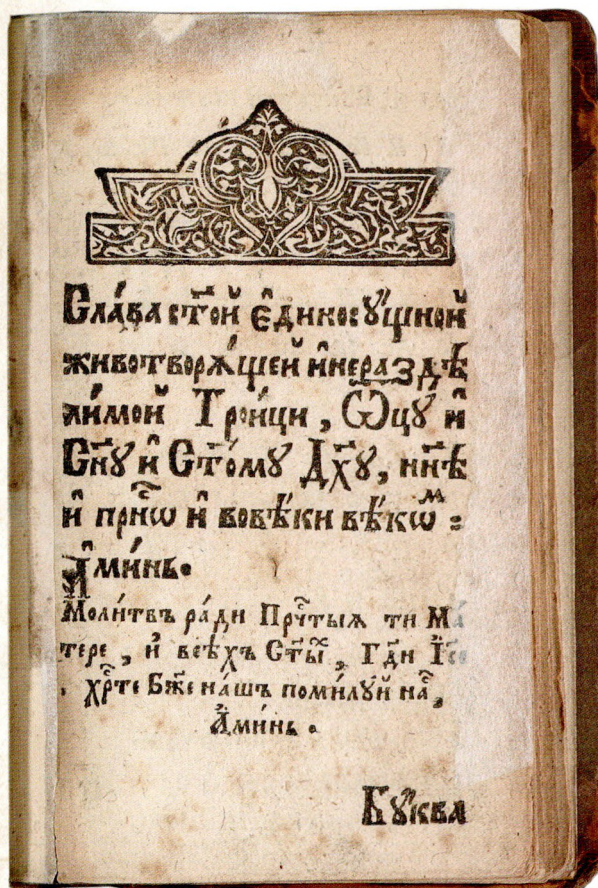
значнасць эстэтычнага ўспрыняцця матэрыялу. Пры стандартным наборы тэксту літарамі асноўнага (вялікага) шрыфту на старонцы змяшчаецца ў сярэднім 14 радкоў тэксту. Пры з'яўленні загатоўкаў, падгатоўкаў ці некаторых іншых тэкстаў, напісаных меншымі літарамі, колькасць радкоў магла мяняцца.

У тэксце «Буквара» маюцца таксама па-мастацку выкананыя гравіраваныя застаўкі, канцоўка, ініцыялы. Некаторыя элементы арнаменту выкананы ў стылістыцы віленскіх выданняў Ф. Скарыны, што паказвае на пераемнасць традыцый беларускага першадрукара.

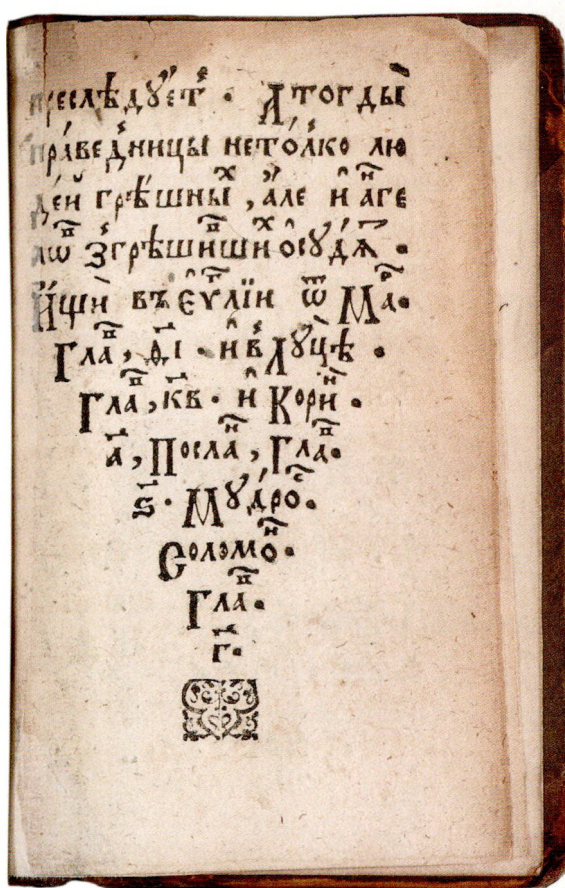
Але асаблівую мастацкую прывабнасць выдання ствараюць дзве буйныя і адна дробная гравюры, выкананыя ў тэхніцы дрэварыту (абразная гравюра па дрэве). Невялікая квадратная гравюра змешчана на тытульным аркушы. Яна выяўляе крыж у вянку. На крыжы-распяці шырока ўжыванае ў хрысціянстве



Тытульны аркуш «Буквара» з наборнай рамкай вакол і невялікай гравюрай «NIKA» (крыж у вянку)



Гравіраваная застаўка
на адной з першых старонак «Буквара»



Фігурны набор тэксту

скарачэнне «ІС ХС НІКА», што з’ўляецца лацінскай транслітарацыяй грэчаскага «Ісус Хрыстос Пераможац». Пад выявай — сентэнцыя на царкоўнаславянскай мове: «Моего живота едина наде(ж)да Іс Хс» («Адзіная надзея ў маім жыцці — Ісус Хрыстос»).

Вялікіх гравюр у выданні, як адзначана, дзве. Адна з іх знаходзіцца на 50-м аркушы і выяўляе крыж з дзідай і посахам. Яна выконвае эмблематычныя функцыі і скіроўвае ўвагу чытачоў на галоўны сімвал хрысціянства — крыж. Пры гэтым можна бачыць і некаторыя актуальныя сімвалізм гэтай выявы. На ёй распяцце прадстаўлена на фоне гарадской сцяны, яно размешчана нібы за сцяной, за горадам. Пры прамой інтэрпрэтацыі тут выяўлена гара Галгофа, на якой быў распяты Ісус Хрыстос і якая сапраўды знаходзілася па-за гарадскімі сценамі Ерусаліма. У той жа час выява

можа прадугледжваць і іншыя інтэрпрэтацыі, звязаныя з рэаліямі таго часу, у які яна была створана. Варта згадаць, што незадоўга да выдання «Буквара» з Вільні была выселена друкарня праваслаўнага брацтва, якая працягвала «несці свой крыж» па-за сталіцай — у невялікім мястэчку Еўе.

Яшчэ адна сімвалічная выява змешчана на адвароце тытульнага аркуша. Яна мае геральдычны характар і дакладна перадае інфармацыю, якую 400 гадоў таму мог «прачытаць» кожны адукаваны чалавек, але якая выклікае цяжкасці з расшыфроўкай для сучаснага чытача. Гаворка ідзе пра гравюру з выявай герба Багдана Агінскага.

АСОБНІКІ

У свеце захаваліся толькі два асобнікі першага Буквара. Адзін з іх, на жаль, няпоўны, знаходзіцца ў Даніі, у Каралеўскай бібліятэцы, а другі (поўны) экзэмпляр — у Вялікабрытаніі, у Бібліятэцы Ганаровага Таварыства Мідл Тэмпл.

Бібліятэка Мідл Тэмпл размяшчаецца ў самым цэнтры брытанскай сталіцы, у гістарычным раёне, дзе да XIV ст. мелі сваю рэзідэнцыю знакамітыя рыцары-тампліеры («храмоўнікі»). Менавіта там знаходзіцца старажытная царква, у якой пахаваны найбольш вядомыя рыцары-манахі гэтага ордэна. Калі ў Еўропе пачалося змаганне з тампліерамі і яны былі фактычна знішчаны, гэта тэрыторыя трапіла ва ўласнасць карпарацыі так званых судовых інаў (адвакатур). Пры гэтым тэрыторыя захавала гістарычнае найменне Тэмпл, якое перайшло і ў назву адвакатуры — Мідл Тэмпл. Сярэдневяковая традыцыя прыналежнасці адвакатаў («барыстэраў») да прафесійнага цэха



Уваход у Бібліятэку Мідл Тэмпл у Лондане

(карпарацыі) захоўваецца і цяпер без істотнага рэфармавання на працягу вось ужо некалькіх стагоддзяў. Традыцыйны ўклад брытанскага грамадства спрыяе працягламу захаванню культурных каштоўнасцей, якія некалі трапілі на Туманны Альбіён. Часам больш нідзе ў свеце гэтыя каштоўнасці не захаваліся, як і ў выпадку з першым Букваром.

Гістарычныя крыніцы дазваляюць нам рэканструяваць шлях, якім Буквар мог трапіць у Лондан. Справа ў тым, што Бібліятэка Мідл Тэмпл бярэ свой пачатак з 1641 г., калі адвакат Роберт Эшлі пакінуў ёй у спадчыну свой уласны кнігазбор. Менавіта ў складзе гэтай прыватнай калекцыі, якая лічыцца адной з найбуйнейшых цэласна захаваных гістарычных калекцый тых часоў у цэнтральным Лондане, і знаходзіўся першы Буквар.

Роберт Эшлі нарадзіўся ў 1565 г. у горадзе Дамерхэме графства Уілтшыр (цяпер — Хэмпшыр). У дзяцінстве ён атрымаў выдатную адукацыю і вельмі рана зацікавіўся замежнымі мовамі. Ён цудоўна валодаў і перакладаў з англійскай, французскай, лацінскай, грэчаскай, італьянскай, іспанскай моў, а па ўскосных сведчаннях можна меркаваць, што ён валодаў таксама галандскай, нямецкай, іўрытам і нават арабскай мовамі. Нямала падарожнічаў па Еўропе, вывучаў замежныя мовы, звычаі і палітыку. З 1588 г. яго жыццё было звязана з адвакатаўрай Мідл Тэмпл, а ў 1595 г. ён афіцыйна стаў адвакатам.

І ўсё ж галоўнай цікавасцю на працягу ўсяго яго жыцця заставалася не юрыспрудэнцыя, а вывучэнне і набыццё кніг. Сам Р. Эшлі пісаў: «Я ніколі не шкадаваў ні сіл, ні грошай на тое, каб купляць працы выдатных пісьменнікаў, напісаныя на розных мовах, каб пры іх дапамозе пазнаёміцца з самымі аддаленымі і невядомымі куткамі». Праз гэта знаёмства сэр Эшлі спадзяваўся раскрыць сваім сучаснікам больш шырокія магчымасці для спазнання свету: «Вывучаючы іх кнігі, я меў магчымасць дакрануцца да мудрасці гэтых нацый..., бо як не могуць на адной зямлі вырасці ўсе плады свету, так і ні адна краіна не можа даць у поўнай ступені ўсе яго веды».

Такое гуманістычнае памкненне штурхала Р. Эшлі да пастаянных пошукаў новых і новых выданняў, якія б маглі несці веды розных народаў. У выніку ім была сабрана надзвычай багатая калекцыя кніг. Як сведчаць першыя каталогі яго кнігазбору, ён быў надзвычай разнастайны паводле тэматыкі. Большая частка калекцыі складаецца з выданняў, якія пабачылі свет у кантынентальнай Еўропе, і толькі 5 % кніг маюць уласна англійскае паходжанне.



*Царква Тэмпл XII ст.
з пахаваннямі
тампліераў*

*Надмагіллі часоў
тампліераў
у царкве Тэмпл*

Пры гэтым сэр Эшлі набываў нямала вельмі рэдкіх і нават рарытэтных выданняў. Дзеля гэтага ён кантактаваў з вядомымі букіністамі і гандлярамі кніг з Еўропы, якія знаходзілі каштоўныя і цікавыя выданні, набываў кнігі на буйных еўрапейскіх кніжных кірмашах. Так, ён атрымліваў каталогі знакамітага Франкфурцкага кніжнага кірмашу да апошняга года свайго жыцця (1641). У выніку ў яго прыватнай бібліятэцы быў сабраны вельмі багаты збор унікальных выданняў з усяго свету. Некаторыя кнігі з'яўляюцца адзінымі ў сваім родзе і не вядомы больш ні ў адным іншым зборы. Пра гэта добра

ведаў і сам уладальнік. У сваім запавеце ён запісаў, што «шматлікія кнігі вельмі цяжка сустраць ва ўсім свеце...». Па падліках спецыялістаў, да нашага часу 41 выданне з калекцыі Р. Эшлі лічыцца ўнікальным. Адным з вельмі рэдкіх выданняў у яго кнігазборы стаў і першы Буквар.

Ёўеўскае выданне з'яўляецца адзінай кірылічнай кнігай у калекцыі Р. Эшлі, і малаверагодна, што ўладальнік быў здольны нешта ў ёй прачытаць. І ўсё ж яна сведчыць пра цікавасць лонданскага калекцыянера да Усходняй Еўропы. Больш таго, пра гэта ж сведчаць яшчэ 10 кніг пра Расію, сем — пра Польшчу, адна — пра Крым, а яшчэ адна непасрэдна прысвечана гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. У гэтым шэрагу «Буквар» выглядае абсалютна натуральна. А калі згадаць вялікую цікавасць Р. Эшлі да замежных моў і далёкіх народаў, то з'яўленне ў яго калекцыі «Буквара» можна назваць нават заканамерным.

Можна выказаць меркаванне, што да таго, як трапіць у калекцыю брытанскага юрыста-паліглота, «Буквар» меў іншага гаспадара. Справа ў тым, што нямала выданняў у кнігазборы сэра Эшлі трапіла да яго ад ранейшых уладальнікаў. Пра гэта сведчаць розныя подпісы, дэвізы на тытульных аркушах і заўвагі на палях старонак. Гэтаксама і на тытульным аркушы «Буквара» захаваўся надпіс «*Liber de Lingua Srlavonica Srlavonica*» («Кніга на славянскай славянскай мове»), які быў зроблены не рукой Р. Эшлі. Хаця можна дапусціць, што гэты тлумачальны лацінскі надпіс з'явіўся на кнізе ўжо калі яна захоўвалася ў Бібліятэцы Мідл Тэмпл. Падобнае ж пытанне трэба адрасаваць і да паходжання іншых рукапісных пазнак у кнізе, якія ўяўляюць сабой пераважна грэчаскую транскрыпцыю асобных слоў.

Так ці іначай, Р. Эшлі перадаў свой кнігазбор адвакатуры Мідл Тэмпл, якая на той час была ўжо не толькі выключна юрыдычнай арганізацыяй, але і буйным цэнтрам культуры і асветы. Уласна Мідл Тэмпл мае вельмі працяглую гісторыю і лічыцца адной з чатырох найстарэйшых адвакатур у Лондане. Апрача арганізацыі працы адвакатаў, у Мідл Тэмпл праходзілі поўны курс навучання будучыя юрысты, адбывалася іх акрэдытацыя. Акрамя спецыялізаванага юрыдычнага навучання студэнты атрымлівалі тут агульны комплекс ведаў, які быў неабходны кожнаму сапраўднаму грамадзяніну і джэнтльмену. У той жа час Мідл Тэмпл дзякуючы свайму месцазнаходжанню ў самым цэнтры Лондана з'яўляўся і буйной культурнай пляцоўкай. Тут ставіліся тэатральныя п'есы, праводзіліся балі,

маскарады і канцэрты. Напрыклад, тут у 1602 г. адбылася прэм'ера знакамітай камедыі У. Шэкспіра «Дванаццатая ноч».

Фактычна Мідл Тэмпл з'яўляўся адным з цэнтраў інтэлектуальнага жыцця Лондана. І пры гэтым у ім ажно да XVII ст. не было пастаяннай бібліятэкі. Менавіта дзякуючы ахвяраванню вялікага кнігазбору Р. Эшлі такая бібліятэка ў 1641 г. з'явілася і працягвае існаванне да нашых дзён. З таго часу ў бібліятэцы захоўваецца і першы Буквар.

Стан захавання Буквара быў, відаць, не найлепшым, бо ў 1990 г. стары пераплёт гэтага асобніка быў адрэстаўраваны. Аднак у працэсе вырабу новага пераплёту пры сшыванні кніжнага блока былі часткова пераблытаны аркушы ў першых сшытках выдання: аркушы 4—6 былі ўплецены пасля аркуша 9, а аркуш 16 — пасля аркуша 8.

УВЯДЗЕННЕ Ў НАВУКОВЫ ЎЖЫТАК

Выключная рэдкасць і вялікая каштоўнасць першага Буквара зрабілі яго амаль невядомым як для навукоўцаў, так і для шырокай грамадскасці: ні ў аднаго з беларускіх даследчыкаў раней не было магчымасці ўбачыць унікальнае выданне. На радзіме ні аднаго асобніка не захавалася — іх проста «зачыталі да дзірак», як часта бывае з вучэбнымі выданнямі. А атрымаць доступ да закрытай прыватнай калекцыі, якая знаходзіцца за сотні кіламетраў ад Беларусі, аказалася не так проста.



Каралеўская бібліятэка Даніі, дзе захоўваецца няпоўны асобнік «Буквара»

Упершыню кніга была згадана яшчэ ў 1700 г. у самым першым каталогу Бібліятэкі Мідл Тэмпл, аднак тады на «Буквар» ніхто асаблівай увагі не звярнуў. Адкрыццё «Буквара» адбылося толькі ў 2-й палове XX ст. Упершыню ён быў апісаны ў 1957 г. у аглядзе славянскіх выданняў Каралеўскай бібліятэкі ў Капенгагене, падрыхтаваным Хелен Кронэ. У выданні было змешчана вельмі кароткае апісанне кнігі — скарачанае назва, дата і месца выдання, фармат і аб'ём: «Bukvar' jazyka slavenska... trudoljubiem inokov v koinovii Vilenskom... naprecatan. (Abc.) Ev'e 24, VII, 1618. 8°. (49) bl.» Адзначана, што асобнік мае правіненцыі (уладальніцкія пазнакі) Універсітэцкай бібліятэкі ў Капенгагене. Аднак нават гэтай кароткай згадкі было дастаткова, каб звярнуць увагу славістаў і кнігазнаўцаў.

Даволі падрабязны і дэтальны аналіз выдання быў зроблены вядомым дзеячам беларускай эміграцыі ўніяцкім святаром Аляксандрам Надсанам. У 1973 г. на старонках рэдагаванага ім часопіса «Божым шляхам» ён апублікаваў артыкул «Еўеўскі буквар 1618 г.», у якім айцец Аляксандр зрабіў апісанне лонданскага асобніка «Буквара» з Бібліятэкі Мідл Тэмпл.

Першыя публікацыі ў Савецкім Саюзе, дзе разглядаўся «Буквар» 1618 г., былі падрыхтаваны расійскім гісторыкам кнігі і публіцыстам Аляксандрам Анушкіным. Ён атрымаў мікрафільм капенгагенскага асобніка «Буквара» і на аснове яго аналізу ў 1978 г. апублікаваў адпаведны артыкул-даследаванне. У далейшым да выдання эпізадычна звярталіся іншыя, пераважна расійскія, даследчыкі. Аднак у навуковай і тым больш масавай свядомасці Беларусі, за рэдкімі выключэннямі, гэты «Буквар» заставаўся амаль невядомым. Адзіным выключэннем з'яўляюцца навукова-папулярныя працы Марата Батвінніка, у якіх аўтар звярнуў на выданне асобную ўвагу.

Дзякуючы спрыянню брытанскіх беларусазнаўцаў, выкладчыкаў Лонданскага ўніверсітэта, і перш за ўсё Джыма Дынглі, у 2015 г. з'явілася магчымасць пазнаёміцца з каштоўным помнікам і вывучаць яго даволі дэтальна. Тады ж была зроблена першая



*Асобнік «Буквара»
з Каралеўскай бібліятэкі Даніі*



Першы друкаваны
каталог Бібліятэкі
Мідл Тэмпл,
дзе ўпершыню
згадваецца
«Буквар» 1618 г.

лічбавая копія выдання, а затым была выраблена больш якасная лічбавая копія, на падставе якой выканана факсімільнае ўзнаўленне.

Вяртанне цікавасці да першага Буквара, якое адбылося ў сувязі са святкаваннем у 2018 г. 400-годдзя з часу яго выдання, вядзе да актуалізацыі дасягненняў айчынай асветніцкай думкі і вучэбнай практыкі. Беларусам ёсць чым ганарыцца — першы ў свеце Буквар прыдумалі нашы продкі. І гэта быў пачатак новай традыцыі: большасць пазнейшых беларускіх выданняў Буквара мелі такую ж назву

і падобны змест. А сёння па кнігах з назвай «Буквар» вучацца ў многіх краінах свету.

Юбілей першага Буквара павінен быць выкарыстаны для развіцця сучаснай культуры Беларусі. Супольнымі намаганнямі многіх устаноў была рэалізавана праграма святкавання 400-годдзя «Буквара». Яна ўключала падрыхтоўку і правядзенне шматлікіх выставак. Адною з першых стала арганізацыя выстаўкі «Беларускі буквар: 400 гадоў гісторыі», на якой у сценах Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі дэманстраваліся знакамітыя айчынныя Буквары, Азбукі і Лемантары XVI—XXI стст. — розныя па складзе, графіцы, мастацкім аздабленні, педагогічных прыёмах навучання чытанню і пісьму. Яшчэ адна выстаўка — «Буквары народаў свету» — была заклікана прадэманстраваць агульнасусветную практыку падрыхтоўкі і выдання падручнікаў для пачатковага навучання грамаце. На гэтай выстаўцы дэманстравалася больш за тысячу Буквароў на амаль 600 мовах свету. Галоўным навуковым мерапрыемствам сталі Міжнародныя кнігазнаўчыя чытанні, якія былі таксама прыўрочаны да гэтага знакавага юбілею. Найважнейшай падзеяй з'явіўся выпуск факсімільнага ўзнаўлення першага Буквара.

Запланаваны комплекс мерапрыемстваў быў скіраваны на вяртанне ў навуковы і грамадскі зварот знакавай з'явы нацыянальнай культуры, каштоўнага помніка асветніцкай думкі Беларусі — «Буквара» 1618 г. У той жа час правядзенне святкаванняў паспрыяла і патрыятычнаму выхаванню сярод беларусаў, стала падставай для гонару за дасягненні нацыянальнай культуры.

ЯК ПАЎСТАЛА БЕЛАРУСКАЯ БУКВАРНАЯ ТРАДЫЦЫЯ



АЛЬТЭРНАТЫЎНЫ ПАДРУЧНІК

У некаторых бібліяграфічных паказальніках можна сустрэць звесткі, што ў тым жа 1618 г. у Віленскай друкарні Лявона Мамоніча пабачыў свет яшчэ адзін Буквар. Альбо нават не адзін, а два ці тры.

Сапраўды, у 1618 г. у Вільні выйшлі два выданні (дзве рэдакцыі) кнігі навучальнага характару, але іх назва была трохі іншая:



«Грамматика albo сложение писмена хотящимъся оучити словенскаго языка младолетнымъ отрочатомъ». Яны з'яўляюцца выключна рэдкімі. Кожнае з выданняў (рэдакцый) гэтай Граматыкі захавалася толькі ў адным асобніку. Абодва яны сёння захоўваюцца ў Бадлеанскай бібліятэцы Оксфардскага ўніверсітэта ў Вялікабрытаніі, таму маладаступныя для шырокай аўдыторыі. У выніку нават у навуковай літаратуры існуе многа спрэчак і непаразумеў у дачыненні да гэтай Граматыкі. Напрыклад, некаторыя аўтары прыводзяць недакладныя звесткі пра аб'ём выдання (68 аркушаў замест сапраўдных 40). Другія адносяць яе да катэгорыі Азбук і Буквароў. Трэція лічаць яе Граматыкай і называюць магчымым аўтарам кнігі Мялеція Сматрыцкага. Магчыма, такія разнапланавыя версіі нарадзіліся не толькі з-за недаступнасці даследчыкам арыгіналаў, але і з-за блытаніны дадзенага выдання з еўеўскім Букваром, які пабачыў свет у тым самым 1618 г.

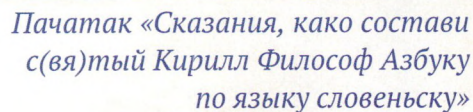
Першая гравюра з выявай навучальнага працэсу ва ўсходнеславянскай практыцы была ўжыта на тытульным аркушы віленскіх Буквароў 1618 г.

У рэчаіснасці існавала нават трэцяя рэдакцыя ці, дакладней, выданне гэтага падручніка, якое пабачыла свет у 1621 г. (поўны асобнік апошняга перавыдання сёння захоўваецца толькі ў Бібліятэцы Траецкага каледжа ў Кембрыджы ў Вялікабрытаніі, а невялікі яго фрагмент маецца ў зборах Расійскай нацыянальнай бібліятэкі).

Усе тры выданні былі моцна падобны між сабой. Іх памер (у восьмую долю друкарскага аркуша), аб'ём (40 аркушаў) і змест не адрозніваліся. Асобныя асаблівасці меліся хіба ў паліграфічным выкананні гэтых выданняў. Таму сапраўды можна было б лічыць іх трыма новымі Граматыкамі. Але сістэматызаваны курс ведаў пра мову — Граматыку — не трэба было выдаваць надта часта. Знаёмства з кнігай пераконвае, што перад намі не навуковая праца, а падручнік для школ, што адзначана і ў назве: «...писмена хотящимся оучити словенскаго языка младолетным отрочатом». Вацлаў Ластоўскі, які не ведаў пра існаванне еўеўскага «Буквара» 1618 г., назваў менавіта гэта выданне першым ілюстраваным Букваром ва ўсім усходнеславянскім свеце.



Разварот
«Буквара»
1618 г.



вучні сядзяць за сталом на лавах, а побач на адной з лаў непаслухмянага вучня сякуць дубцамі. Сёння ў школьнай адукацыі фізічнае пакаранне ўжо не сустракаецца, але 400 гадоў таму гэта было не проста магчымым, але і вельмі пашыраным педагагічным прыёмам. Фактычна падручнік ужо з тытульнага аркуша заклікаў вучыць дзяцей усімі магчымымі сродкамі, абы дзіця засвоіла патрэбныя веды і каштоўнасці. Гэта першая выява вучэбнага працэсу ў беларускіх і ўсходнеславянскіх падручніках.

Трэба адзначыць, што гэта была не адзіная гравюра ў выданні. Апрача яе з ілюстрацыйнай мэтай былі змешчаны выявы цара Давіда, стварэння свету, укрыжаванага Хрыста, Дабравешчання (у выданні 1621 г. таксама выявы Галгофскага крыжа і Ісуса ў храме). Дадатковае дэкаратыўнае аздабленне зроблена дзякуючы выкарыстанню ксілаграфічных заставак, канцовак, ініцыялаў, а таксама літога наборнага арнаменту. Такім чынам, гэта выданне нават праз сваю мастацкую аздабу імкнулася стаць цікавым і папулярным навучальным дапаможнікам, разлічаным на шырокую (найперш вучнёўскую) аўдыторыю. Верагодна, менавіта ён (у адрозненне ад больш акадэмічнага і сціпла аздабленага еўеўскага Буквара) стаў найбольш пашыраным тыпам падручніка для пачатковага навучання, у сувязі з чым неаднаразова перавыдаваўся.

У навуковай літаратуры замацавалася меркаванне, што ўсе тры выданні гэтага падручніка выдаў Лявон Мамоніч — апошні кіраўнік знакамітай друкарні Мамонічаў. Вядома, што ён у пачатку XVII ст. атрымаў друкарню ў спадчыну ад свайго бацькі Лукі і дзядзькі Кузьмы Мамонічаў. У адрозненне ад брацкай друкарні пры праваслаўнай царкве Святога Духа Мамонічы пасля абвяшчэння Брэсцкай царкоўнай уніі 1596 г. выдавалі літаратуру для ўніяцкай царквы. Лука і Кузьма Мамонічы былі прыхільнікамі царкоўнай уніі, а Лявон Мамоніч належаў да ўніяцкага брацтва Святой Тройцы. У канцы 1610-х — пачатку 1620-х гг. ён перадаў друкарню Віленскаму манастыру ўніяцкага ордэна базыльянаў.

У выніку навуковых дыскусій з бібліёграфамі Расійскай нацыянальнай бібліятэкі ўзнікла меркаванне, што дадзенае выданне магло быць выдадзена ўжо не Мамонічам, а ўласна Віленскім базыльянскім манастыром Святой Тройцы, які стаў галоўным цэнтрам уніяцкай царквы ў ВКЛ. Справа ў тым, што на той час Л. Мамоніч фактычна скончыў сваю выдавецкую дзейнасць і перастаў выпускаць кірылічныя

выданні, аднак ніякіх выданняў базыльянскай друкарні на той момант таксама яшчэ не з'явілася.

Як бы там ні было — ці кнігу выпусціў Л. Мамоніч, ці Траецкі манастыр, у любым выпадку гэты Буквар (вучэбная Граматыка) прызначыўся для адукацыі ва ўніяцкім асяроддзі. І ён быў у нейкім сэнсе альтэрнатывай праваслаўнаму еўеўскаму выданню. Так ці іначай, падобнае выданне было вельмі запатрабаваным.

Першая базыльянская школа ў Вільні ўзнікла на базе брацкай школы пры Траецкім манастыры і забяспечвала навучанне свецкіх асоб. У пачатку XVII ст. яна перайшла з-пад апекі брацтва ў поўнае падпарадкаванне манастыра, а некалькі пазней тут пачала дзейнічаць яшчэ і духоўная семінарыя, якая рыхтавала будучых святароў. Такім чынам, Віленскі Траецкі манастыр стаў важнейшым цэнтрам асветы ўніяцкай царквы.

Вельмі важна, што тут жа фарміравалася і сістэма падрыхтоўкі будучага ўніяцкага манаства. Яшчэ пры архімандрыце Іасафеце Кунцэвічу ў 1614—1617 гг. пры манастыры была распачата актыўная работа з моладдзю, якая мела намер пастрыгчыся ў манахі. Вынікі гэтай працы былі настолькі прадстаўнічымі, што было прынята рашэнне аб рэфармаванні ўсёй сістэмы манаства ва ўніяцкай царкве на ўзор Траецкага манастыра. У выніку гэтай рэформы ў 1617 г. узнік ордэн базыльянаў, які ў далейшым стаў адным з асноўных стваральнікаў адукацыйнай сістэмы ў ВКЛ. Пры гэтым менавіта на віленскіх манахаў ускладалася задача сваім прыкладам і справай садзейнічаць развіццю асветы ў іншых манастырах.

Такім чынам, становіцца зразумелым, наколькі вялікае значэнне мела пытанне арганізацыі на самым высокім узроўні адукацыйнага працэсу ў Віленскім Траецкім манастыры. Для яго паўнацэннага забеспячэння неабходна было мець дасканалы інструментарый, які ўключаў якасныя падручнікі і навучальныя дапаможнікі. У тым ліку і для гэтых мэт друкарня Віленскага Траецкага манастыра выпусціла цэлы шэраг навуковых, навучальных, мастацкіх і іншых выданняў. Падручнікі 1618—1621 гг. маглі быць аднымі з іх.

КУЦЕЇНСКІ «БУКВАР» СПІРЫДОНА СОБАЛЯ 1631 г.

Ва Усходняй Беларусі першай кнігай пад назвай «Буквар» стала выданне Спірыдона Собаля, якое пабачыла свет у знакамітай Куцеінскай друкарні пад Оршай у 1631 г. Менавіта з яго і пачалося кнігадрукаванне ва Усходняй Беларусі.

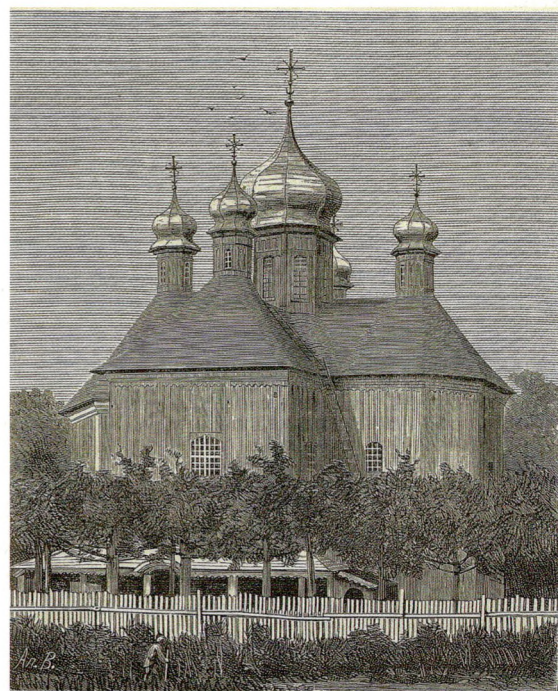
Спірыдон Собаль, ураджэнец Магілёва, выдатна разумеў патрэбы мясцовага насельніцтва і праваслаўнай царквы ў друкаванай кнізе. На той час адзіным цэнтрам праваслаўнага кнігадрукавання ў Вялікім Княстве Літоўскім заставалася Вільня — сталіца краіны. Аднак Вільня была геаграфічна аддалена ад Усходняй Беларусі і ў поўнай меры не магла забяспечыць патрэбы мясцовага насельніцтва.

Разумеючы гэта, С. Собаль свае планы па ажыццяўленні выдавецкай дзейнасці звязваў першапачаткова з суседнім Кіевам — цэнтрам мясцовай праваслаўнай мітраполіі, а пасля і з уласна магілёўскімі землямі. Папярэдне, магчыма ў Вільні, ён мог атрымаць неабходную адукацыю і набыць патрэбныя для друку абсталяванне і матэрыялы.

У Кіеве С. Собаль, верагодна, пазнаёміўся з Багданам Статкевічам, які актыўна падтрымліваў праваслаўныя царквы, манастыры, брацтвы і школы ва Усходняй Беларусі. Менавіта ён лічыцца заснавальнікам манастыроў

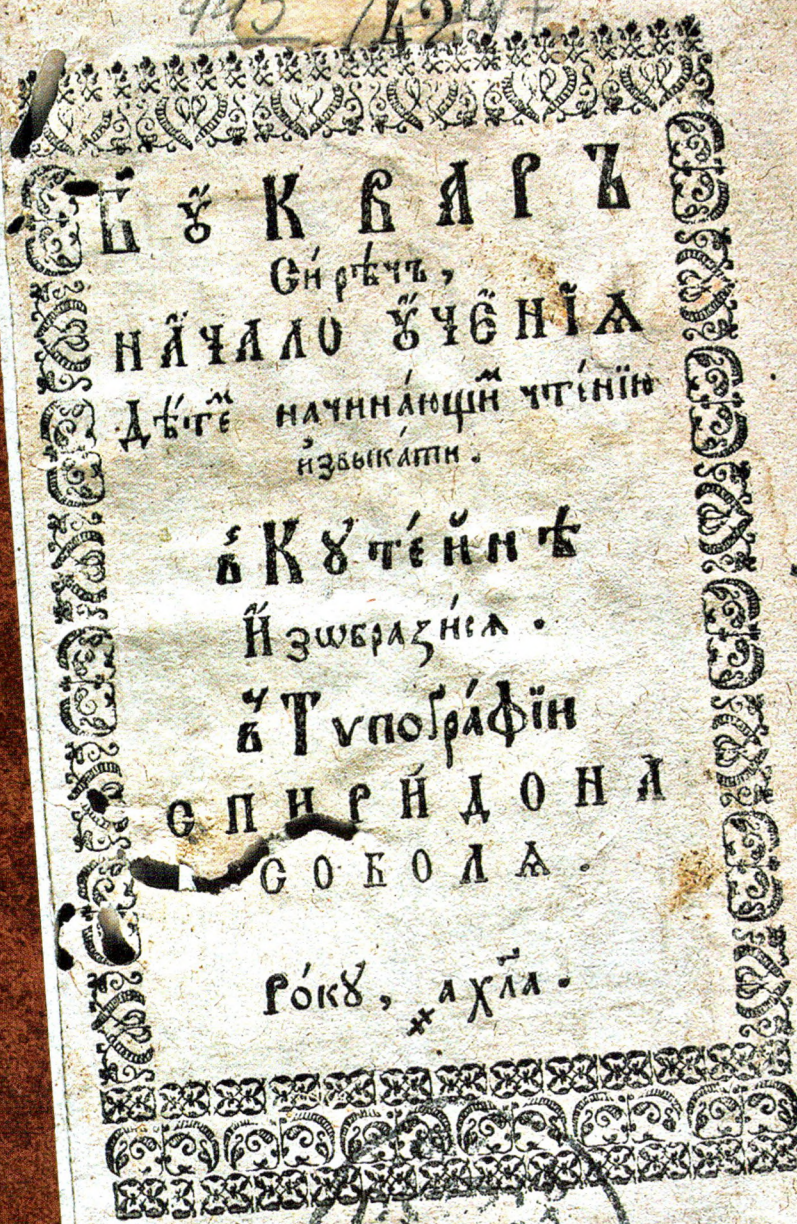


Спірыдон Собаль



*Куцеінскі Богаяўленскі манастыр
(гравюра 1883 г.)*

445 / 429



БѢКВАРЪ
Сирѣчь,
НАЧАЛО БУЧЕНІА
ДѢТЕЙ НАЧИНАЮЩІИ ЧТЕНІЕ
ИЗЪВѢКАТИ.

ВЪ КЪТѢИИ
ИЗЪВѢРАЖЕНА.
ВЪ ТУПОГРАФІИ
СПИРИДОНА
СОБОЛА.

РѢКЪ, АХЛѢ.

429



Б В Г Д Ж З К Л М Н П Р С Т
Ф Х Ц Ч Ш Щ З Ъ 4.

Проедіа. Препиніае стрѣ:

о́хїа'	черта́
ва́ріа'	запа́таа ,
шблече́на	дво́точіе :
пе́ліа'	то́чка :
да́сіа	ра́двіжна́
па́еркѣ	сопра́маа
е́рникѣ	вопро́сїтена ;
бра́хїа	о́уднвнїтенаа !
ма́гкаа	вме́тїтена ()
	нзме́тнаа .
	Пѣ

ПАРАДВІГНАТЯ

ПАТІСЛАВЕНСКІ ГРАМАТІКН
СКЛОНЕНІЙ .

Перваго : мъжеское : Числа
ЕДИНСТВЕННАГО .

То́вака , то́говѣка , то́мѣ
ва́цѣ , то́говѣка , со́вако ,
тѣ́мѣ ва́коу , ш́то́мѣ ва́цѣ .

Числа ДВОИСТВЕННАГО .

Та́вака , то́нѣва́кѣ , тѣ́ма
ва́кама , ты́ма ва́кома :

Числа МНОЖЕСТВЕННАГО .

Тѣ́нѣва́ки , тѣ́хѣва́кѣ , тѣ́мѣ
а́а ва́ка

у Баркалабаве, Буйнічах, а таксама ў Куцейне. Як мяркуецца, мецэнат запрасіў С. Собаля пераехаць у свой Куцеінскі маёнтак пад Оршай і заснаваць там новую друкарню, якая б цесна працавала на патрэбы мясцовага манастыра і шырокіх пластоў праваслаўнага насельніцтва Усходняй Беларусі.

З Кіева ў Беларусь С. Собаль прывёз сваё друкарскае абсталяванне і неабходныя матэрыялы: шрыфты, гравіраваныя дошкі ініцыялаў, заставак, канцовак, буйных гравюр. Тут у 1631—1632 гг. былі выдадзены «Буквар», «Малітвы штодзённыя» і «Часаслоў», а таксама перавыдадзены ранейшыя кіеўскія публікацыі — «Апостал», «Актоіх» Яна Дамаскіна (абедзве каля 1632) і «Ліманар» Яна Мосха (сярэдзіна 1630-х гг.). Найважнейшым дасягненнем у выдавецкай дзейнасці С. Собаля ў гэты перыяд стаў выпуск «Буквара» — першага выдання з падобнай назвай на тэрыторыі сучаснай Беларусі і другога ў свеце. Асветнікам была створана кніга, якая адначасова служыла справе выхавання маральных якасцей моладзі, пашырэння ведаў пра царкоўнаславянскую мову і падтрымкі праваслаўнай царквы.

Кніга выдадзена на царкоўнаславянскай мове, а яе назва перакладаецца на сучасную беларускую мову так: «Буквар, альбо Пачатак навучання для дзяцей, якія пачынаюць засвойваць чытанне» (поўная назва ў арыгінале — «Буквар сиреч Начало учения детем начинающим чтению извыкати. В Куцейне изобразися в типографии Спиридона Соболя року Жххла (1631. — А.С.)). У назве кнігі відавочная спроба аб'яднаць



*Апошні храм
Куцеінскага настыра,
які захаваўся*

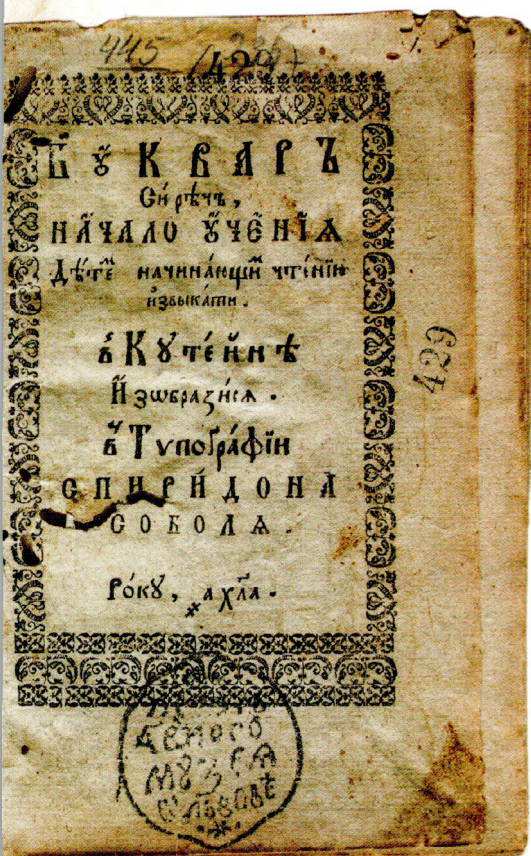
два варыянты наймення кнігі: спачатку слова «Буквар», якое звязвае з вынаходствам 1618 г., а потым «Начало учения», якое вельмі нагадвае назву падручніка братоў Зізаніяў і еўрапейскіх кніг для навучання чытанню і пісьму.

У далейшым, паколькі «Буквар» 1618 г. знаходзіўся ў далёкіх замежных зборах і быў амаль невядомы даследчыкам, менавіта выданне С. Собаля памылкова лічылася і часта называлася першай кнігай падобнага кшталту. Нярэдка ў навуковай літаратуры можна было сустрэць сцвярджэнні, што С. Собаль упершыню ўвёў ва ўжытак само слова «Буквар». Сёння вядома, што гэта не так. І ўсё ж выданне магілёўскага друкара стала вельмі важным у гісторыі асветы. Дзякуючы яму назва «Буквар» канчаткова замацавалася за выданнямі для пачатковага навучання грамаце ў Беларусі.

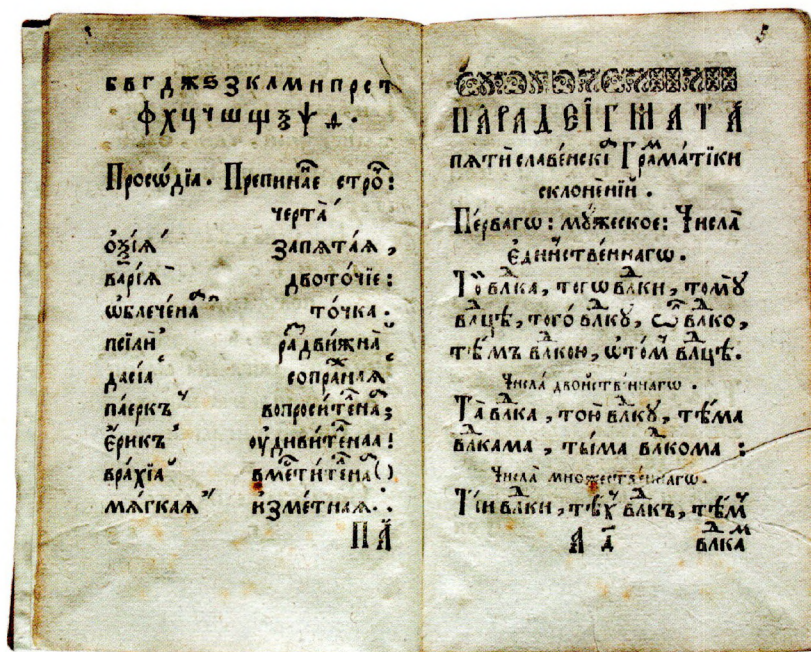
Выданне С. Собаля зрабіла вялікі ўплыў на кніжнасць суседніх краін. Як вядома, друкар падтрымліваў вельмі цесныя сувязі з украінскімі землямі ў складзе Рэчы Паспалітай (яны не ўваходзілі ў ВКЛ), а таксама з Маскоўскай дзяржавай. Так, напрыклад, неўзабаве пасля выхаду «Буквара» С. Собаля з'явілася і першае выданне Буквара ў Маскве. Ім стаў падручнік Васіля Бурцава 1634 г., які па сваім змесце моцна нагадваў навучальныя выданні Рэчы Паспалітай. Больш таго, Бурцаў падтрымліваў цесныя сувязі з Собалем і набываў у магілёўскага друкара шрыфты для сваіх выданняў.

Візуальна і змястоўна «Буквар» 1631 г. быў падобны на еўеўскае выданне. Ён меў такі ж невялікі памер, зручны для выкарыстання маладымі чытачамі, — у восьмую долю друкарскага аркуша. Тэкст на старонцы кнігі ўпісваўся ў прамавугольнік (тэкставы блок) памерам 7×11 см. Выданне складалася з 40 аркушаў (80 старонак). І ўсё ж «Буквар» меў і некаторыя адрозненні (пачынаючы з назвы кнігі).

Выданне ўключала Азбуку (алфавіт на 44 літары ў прамым і адваротным парадку); пералікі складоў з дзвюх і трох літар, знакаў



Тытульны аркуш
куцеінскага «Буквара»
Спірыдона Собаля



Разворот «Буквара»

прыпынку («черта, запятая, двоточие, точка, раздвижка, сопряжная, вопросителнаа, оудивителнаа, вместителнаа, изметная»), лічбаў; асновы граматыкі («Парадеигмата пяти славенских грамматик склонений»), прыклады слоў і словазлучэнняў, малітвы, Біблейскія заповеты, цноты, таінствы і інш.

Каб лепш адчуць дух «Буквара», прывядзём некалькі цытат з розных месцаў кнігі: «Памілуй мяне, Божа, па вялікай міласці Тваёй і па мноству шчодрасцяў Тваіх ачысці беззаконні мае... Бо вось ісціну ўзлюбіў Ты, невядомае і тайнае з мудрасці Тваёй адкрыў Ты мне... Сэрца чыстае ствары ўва мне, Божа, і дух праўды аднаві ўнутры мяне... Я навучу беззаконных шляхам Тваім, і грэшныя да Цябе звернуцца... І ўзрадуецца язык мой праўдзе Тваёй... І цяпер прасвятлі мае вочы духоўныя, адкрыў мае вусны, каб мне навучацца слову Твайму».

Мастацкая аздоба выдання даволі сціплая, але густоўная. У кнізе маецца прыгожа аздоблены пры дапамозе наборнага арнаменту тытульны аркуш, шэсць заставак, 12 ксілаграфічных ініцыялаў і адна прыгожая канцоўка. Самым прывабным элементам кнігі з'яўляецца вялікая гравюра «Хрыстос з серафімамі» памерам 68×109 мм, змешчаная на адвароце тытульнага аркуша. Гравюра займае амаль усю старонку, а пад выявай чытаецца дата яе стварэння — «Р(О)К(V) АХКН» (1628).

У той жа манеры пазначаны год выдання ўнізе тытульнага аркуша — не прывычнымі арабскімі лічбамі, а літарамі кірыліцы ў адпаведнасці са старажытнай традыцыяй. Каб зразумець, што гэта не літары, а лічбы, над імі ставіўся знак ~, які называецца «цітла».

У свеце захаваўся толькі адзін асобнік куцеінскага «Буквара» С. Собаля. Ён сёння захоўваецца ў Нацыянальным музеі імя А. Шаптыцкага ў Львове.

«Буквар» 1631 г. з’яўляецца адным з самых ушанаваных выданняў Беларусі. У 1998 г. на будынку Свята-Духаўскай царквы Куцеінскага манастыра ў Оршы ўсталявана мемарыяльная дошка С. Собалю, а ў 2014 г. побач з храмам быў урачыста адкрыты памяtnы знак у гонар Буквара. Імем сlynнага выдаўца ў Оршы сёння названа адна з вуліц горада. Копіі Буквара прадстаўлены ў экспазіцыі многіх музеяў Оршы, Полацка, Віцебска, Магілёва, Мінска і інш. Магчыма, некалі ў Оршы з’явіцца сапраўдны Музей Буквара.

У 2014 г. супольнымі намаганнямі Выдавецтва Беларускага Экзархата, Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі і іншых арганізацый было выпушчана факсімільнае выданне куцеінскага «Буквара». Яно складалася з дзвюх кніг. У першай было змешчана ўласна факсімільнае помнік, а ў другой — узноўлены тэкст «Буквара», уступныя артыкулы, слоўнік, у якім прыведзены ўжытыя пад цітай словы.

МАГІЛЁўСКІ «БУКВАР» 1636 г. СПІРЫДОНА СОБАЛЯ

Надзвычай рэдкім з’яўляецца і другое выданне «Буквара», выпушчанае С. Собалем у 1636 г. Гэта кніга таксама захавалася ў адзіным асобніку — у Дзяржаўным гістарычным музеі, які знаходзіцца ў Маскве.



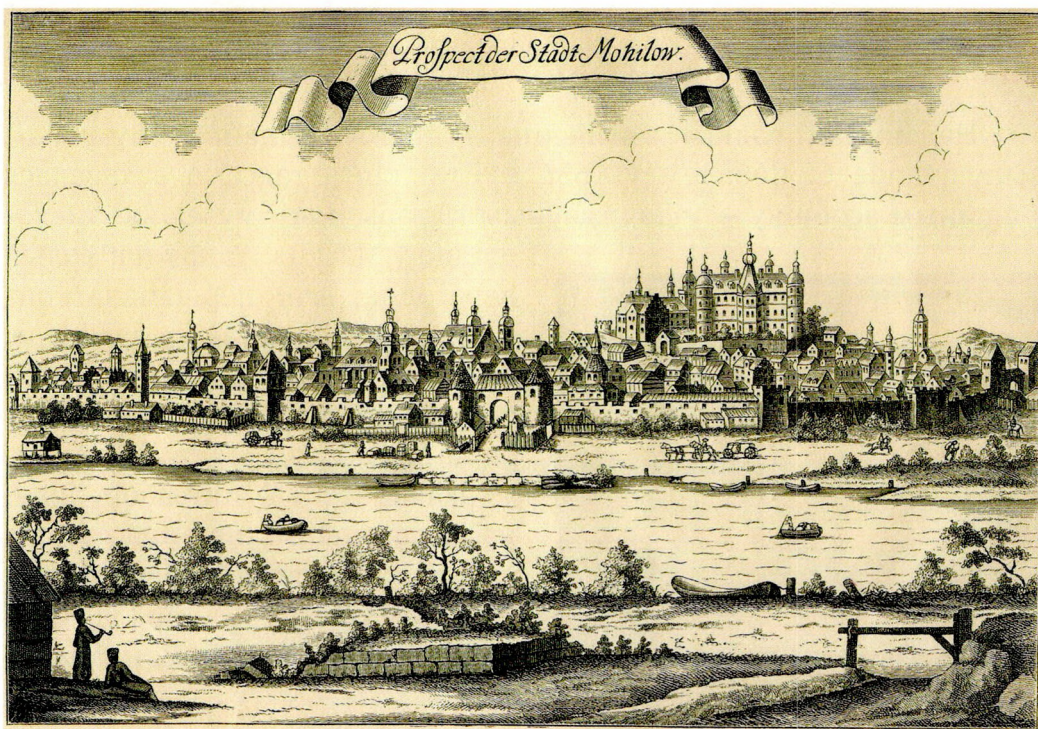
Аднак найбольш верагодна, што першапачаткова гэты асобнік захоўваўся далёка на Захадзе. На кнізе захаваліся запісы, якія сведчаць, што яна належала да распрададзенага ў Лондане ў сакавіку 1809 г. кнігазбору Джона Мадзісана. Пазней яна трапіла да Томаса Браянта Рычардса, кнігі якога таксама былі прададзены пасля яго смерці на Лонданскім

Рэльеф з выявай Спірыдона Собаля

аўкцыёне 18 ліпеня 1811 г. Толькі пасля гэтага Буквар трапіў у Расію, дзе захоўваецца дагэтуль. Пасля такіх падарожжаў магилёўскі Буквар трапіў у рукі даследчыкаў і доўгі час называўся першым у свеце выданнем пад назвай «Буквар».

Гэты падручнік быў выпушчаны С. Собалем у Магілёве і стаў першым выданнем, якое пабачыла свет у гэтым беларускім горадзе. У далейшым Магілёў ператварыўся ў адзін з галоўных цэнтраў айчынага кнігадрукавання, але пачалося ўсё, што сімвалічна, з «Буквара» ў 1636 г. Каб зафіксаваць месца выдання, друкар на тытульным аркушы прыгожымі кірылічнымі літарамі адціснуў словы: «З Могилева, з друкарни Спиридона Соболя, лета от рож(дства) Х(ристо)ва 1636».

З'яўленне першай Магілёўскай друкарні было абгрунтавана не толькі хуткім эканамічным ростам горада, але і яго ўмацаваннем у якасці цэнтра захавання і пашырэння праваслаўнай культуры на беларускіх землях. Як вядома, пасля доўгіх гадоў абмежаванняў праваслаўя 1 лістапада 1632 г. кароль Уладзіслаў IV зацвердзіў прывілей аб утварэнні Магілёўскай епархіі, якая заставалася фактычна адзінай праваслаўнай епархіяй у межах Беларусі да канца XVIII ст.



Магілёў на гравюры XVIII ст.

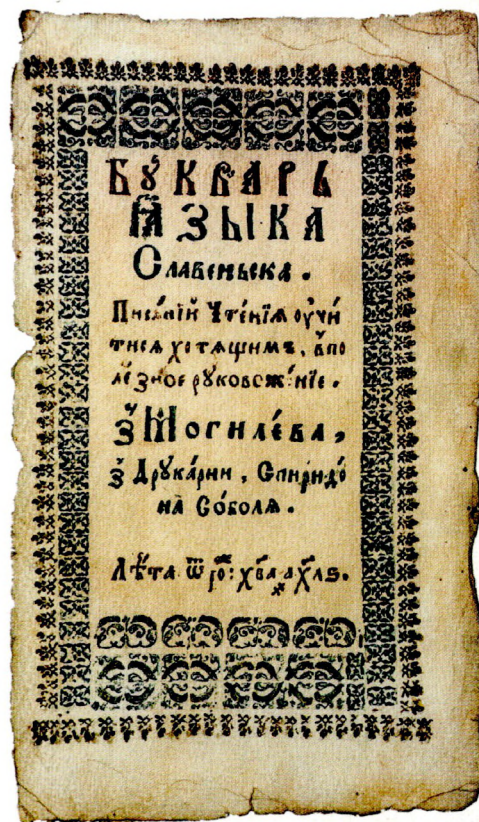
У хуткім часе — 19 сакавіка 1633 г. — Магілёўскае праваслаўнае брацтва атрымала каралеўскі прывілей на права адкрыцця друкарні і выданне вучэбных і іншых кніг на «рускай» (старабеларускай), грэчаскай, лацінскай і польскай мовах. Верагодна, менавіта з гэтым звязаны пераезд С. Собаля з Куцейны ў яго родны горад — Магілёў.

Назва магілёўскага «Буквара» 1636 г. не была падобнай да той, якую С. Собаль змясціў на тытульным аркушы свайго куцеінскага выдання. Магілёўскі «Буквар» на дзівя дакладна паўтарыў назву першага еўеўскага выдання 1618 г.: «Букварь языка славеньска, писаний чтения оучитися хотящим в полезное руководство».

Яго змест быў наступны: тытульны аркуш, малітва перад пачаткам навучання (малітва Тройцы), азбука «Буква или писмена», двух- і трохлітарныя склады, напісанне скарачэнняў слоў пад цітламі («Слози словес под титлами»), вялікая рэлігійна выхаваўчая частка з малітвамі, Сімвалам веры, апісаннем заветаў, цнотаў, добрых учынкаў, грахоў і дабрадзеяў.

На жаль, адзіны вядомы асобнік магілёўскага «Буквара» С. Собаля захаваўся не цалкам: у апошнім сшытку адсутнічае адзін з аркушаў. І хаця старонкі кнігі не маюць нумарацыі, тым не менш агульны аб'ём выдання можна ацаніць. У арыгінале кніга павінна была складацца з 32 аркушаў (64 старонак), раўнамерна падзеленых на чатыры сшыткі. Памер выдання быў традыцыйны для Буквароў таго часу — у восьмую долю друкарскага аркуша. Памер паласы набору — 74×109 мм.

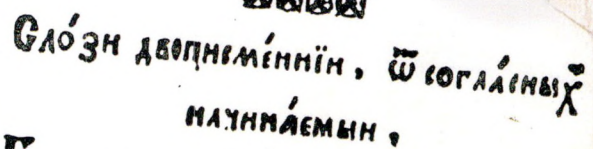
Выданне мела даволі сціплае, але яснае і характэрнае аздабленне. Кніга была надрукавана ў адну фарбу. Звяртае на сябе ўвагу прыгожа аформлены тытульны аркуш з тэкстам у рамцы з наборнага арнаменту. На адвароце гэтага аркуша змешчана графічная выява Багародзіцы з Ісусам Хрыстом (49×62 мм). Гравюра гэта абсалютна незвычайная: яна мае відавочна заходняе (каталіцкае) паходжанне і яе немагчыма



Тытульны аркуш першага магілёўскага «Буквара»



Я Б В Г Д Е Ж З И К
 Л М Н О П Р С Т У Ф Х
 Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь Э Ё Ю
 ЖИ А, Э О, з Ѹ Ѳ Ѵ ѵ и ѿ.

[illegible]

БѦ ВѦ ГѦ ДѦ ЖѦ СѦ ЗѦ
КѦ ЛѦ МѦ НѦ ПѦ РѦ СѦ ТѦ
ФѦ ХѦ ЦѦ ЧѦ ШѦ ЩѦ ЪѦ
ѢѦ ѤѦ ѦѦ .

БѢ БѢ ГѢ ДѢ ЖЕ ЗЕ КЕ
ЛЕ МЕ НЕ ПЕ РЕ СЕ ТЕ ФЕ ХЕ
ЦЕ ЧЕ ШЕ ЧЕ ЗЕ ЧЕ ДѢ .

БН БН ГН ДН ЖН ЗН
КН ЛН МН НН ПН РН СН
ТН ФН ХН ЦН ЧН ШН ЩН
ЪН ЫН ЭН.

Бо до го до жо во зо
А Г
ко

Молитвы

Слава стѣи единосущнѣи.

И прочая положенная въ началѣ.

Слава тебѣ бже нашъ

слава тебѣ.

и утѣшители

и нный: иже

и непоман:

и нжи

и нвсман

и н

къ исправленію языка
штрочате, слозн словесъ

Подъ Титлаи.

А

Аггъ, агган: архъггъ,
архъгган, архъггаскйн.

Б

Бгъ, бжтвѣ, бжтвѣнный.
Бца, бгѣорѣднчнъ, блжѣнъ,
блѣнъ, блгтъ, бгѣблгтный.

В

Вла, влчца, влчство,
Вокрѣнїе.

Д

Г

Ленити Гда Ба своіго все
рцемъ своімъ, вси дшю
свою, вси крѣпостн свою,
и всемъ помышленію своімъ.

Вторѣа.

Ленити близкаго своіго
иже самого себѣ.

Шестъ совершенствъ
Нѣбаго заветѣа совершанца

заповѣданъ вѣтхаго заветѣа.

Ма: Глава. ѿ.

Первоѣ.

Ла Іс Хс: слышите иже
речено бы дшю небѣиш:
иже

Ла Іс Хс
речено

ДЕСАТОС ЛО
НЛН Д'САТЬ ЗАПОВ
ВѢТАШ ЗАВѢТА
ЗАПО
А СЛОВЕС
А. Нех
Гдѣ
ТА
СД
БЗ
За
ин
по

было б уявіць у праваслаўных выданнях Маскоўскай дзяржавы. Аднак для беларускага друкара падобнае творчае ўзаемадзеянне традыцый Захаду і Усходу было цалкам прымальным і нават плённым. Выява Багародзіцы з Хрыстом стала адзінай буйной гравюрай у кнізе, але апрача яе ў тэксце сустракаюцца таксама ініцыялы ў рамках, застаўкі, канцоўкі з наборнага арнаменту.

Падсумоўваючы, трэба сказаць, што менавіта магілёўскі «Буквар» 1636 г. сінтэзаваў найлепшыя дасягненні Буквароў свайго часу і выпрацаваў варыянт падручніка для пачатковага навучання чытанню і пісьму, які ў далейшым быў прыняты і амаль без змен перавыдаваўся і выкарыстоўваўся на працягу амаль двух стагоддзяў і праваслаўнымі, і ўніятамі ў ВКЛ. Асаблівасцямі гэтага варыянта былі: вяртанне да наймення «Букварь языка славеньска», невялікі фармат і аб'ём выдання, скарачэнне ці выключэнне граматычнай часткі («Парадыгматы»), дамінаванне ў аб'ёме падручніка рэлігійнай маральна-выхаваўчай часткі з уключэннем у яе Сімвала веры і Вызнання веры Амброзія Медыяланскага і Аўгусціна Гіпонскага (іх няма ў «Буквары» 1631 г., але яны ёсць у «Буквары» 1618 г.).

На вялікі жаль, кніжная спадчына магілёўскіх першадрукароў дагэтуль вельмі недастаткова вывучана. Гэта непасрэдна тычыцца і самага першага магілёўскага выдання — «Буквара» 1636 г. Хаця ўвагу на яго ўжо звярталі некаторыя айчынныя даследчыкі, але сістэматычнае вывучэнне гэтага помніка яшчэ чакае свайго часу. Гэтаму спрыяе павышэнне грамадскай цікавасці да дзейнасці першай магілёўскай друкарні. Магілёўскі абласны выканаўчы камітэт



Гравюра ў заходняй стылістыцы на адвароце тытульнага аркуша Буквара

звярнуў увагу на працу С. Собаля ў Магілёве і падтрымаў выпуск асобнага грунтоўнага выдання, прысвечанага гісторыі ранняга перыяду магілёўскага кнігадрукавання і ў прыватнасці «Буквару» С. Собаля. Імем ўсходнебеларускага першадрукара ў Магілёве названа Магілёўская абласная ўзбуйненая друкарня. У горадзе ўсталявана мемарыяльная дошка ў гонар С. Собаля і яго «Буквара».



САМЫ ПРЫГОЖЫ БУКВАР XVII ст.

Самым прыгожым беларускім «Букваром» XVII ст. стала віленскае выданне 1637 г. Менавіта ў ім ўпершыню было выкарыстана вельмі шмат ілюстрацый, што ў наш час стала абавязковым патрабаваннем да Буквароў і кніг для дзяцей і моладзі. Складальнікі віленскага «Буквара» 1637 г. упершыню здолелі выкарыстаць шырокія магчымасці друкаванай графікі. Яны ўключылі ў выданне 6 вялікіх (памерам на ўсю старонку) і 10 меншых маляўнічых гравюр, 15 прыгожых ініцыялаў-дрэварытаў. У мастацкім аздабленні Буквара значную ролю адыгралі не толькі вялікія гравюры, застаўкі, віньетки, ініцыялы, але і мастацкая арганізацыя тэксту на яго старонках, афармленне з дапамогай выкарыстання розных шрыфтоў і наборнага арнаменту.

Пры сваёй візуальнай прывабнасці віленскі «Буквар» 1637 г. з'яўляецца і адным з самых невядомых. Пра яго нават не напісана ніводнага спецыяльнага артыкула. Яго даволі сціплыя апісанні можна знайсці ў некалькіх каталогах і зборных працах, але грунтоўнае вывучэнне гэтай кнігі яшчэ не здзейснена.

У свеце гэты Буквар захаваўся толькі ў адзіным асобніку. І той, на жаль, не поўны: у ім адсутнічае 34-ы аркуш. Адзіны вядомы асобнік захоўваецца сёння ў Чэхіі, у Навуковай бібліятэцы ў горадзе Оламаўцы.

Знаходка гэтага Буквара была амаль выпадковай. Упершыню пра яго стала вядома ў 1982 г. Тады ў Дзяржаўнай бібліятэцы Чэхаславакіі

*Памятны знак
на месцы працы
Магілёўскай друкарні
Спірыдона Собаля*



Тытульны аркуш «Буквара» 1637 г.

рыхтавалася выстаўка, прысвечаная 400-годдзю з дня смерці Івана Фёдарава. Для гэтай выстаўкі з усёй краіны ў Празе сабралі розныя кірылічныя старадрукі, якія б маглі праілюстраваць ранні перыяд усходнеславянскага кнігадрукавання. Сярод іншых на выстаўку трапіў і гэты Буквар. Ён адразу ж зацікавіў многіх даследчыкаў, а яго кароткае апісанне ўвайшло ў каталог выстаўкі.

Невядома, якім чынам гэты кніжны помнік трапіў у Чэхію. Калі кніга перапляталася ў новую аправу, былі моцна абрэзаны яе палі, на якіх знаходзіліся рукапісныя пазнакі, зробленыя кірыліцай. Месцамі засталіся толькі іх невялікія фрагменты. Гэтыя пазнакі маглі б дапамагчы вызначыць, кім былі першыя чытачы Буквара. Відавочна, імі былі жыхары ВКЛ. Толькі адзін надпіс, зроблены значна пазней на лацінскай мове, трошкі раскрывае таямніцу выдання: «Conventus Olomucensis ad S. Jacobum». Гэты надпіс азначае, што Буквар здаўна знаходзіўся ў Чэхіі і зберагаўся ў бібліятэцы Оламаўцкага манастыра

Святога Якуба, які належаў манахам-мінарытам. У 1785 г. манастыр быў закрыты і яго зборы перададзены бібліятэцы Оламаўцкага ўніверсітэта, якая з 1860 г. стала самастойнай Навуковай бібліятэкай.

Сёння Навуковая бібліятэка ў Оламаўцы з'яўляецца адной з гадоўных і багацейшых бібліятэк у Чэхіі з унікальнымі зборамі гістарычных дакументаў. У яе фондах захоўваецца больш 1450 рукапісаў, 1700 інкунабул і каля 80 тысяч старадрукаў.

У Чэхіі была замоўлена лічбавая копія «Буквара» 1637 г., якая дазволіла больш уважліва вывучыць кнігу. Першае, што кідаецца ў вочы, — гэта, безумоўна, мастацкая аздоба выдання. Адкрывае кнігу



Разварот «Буквара» з вялікай гравюрай (Васіль Вялікі), застаўкай, ініцыялам

прыгожы і дапоўнены графічнымі выявамі тытульны аркуш з тэкстам у рамцы з наборнага арнаменту. А далей на розных старонках кнігі змешчаны шэраг іншых гравюр (без уліку заставак і ініцыялаў): святы Васіль (аркуш 1 адв.), Іаан Златавуст (аркуш 6 адв.), зыходжанне Святога Духа (аркуш 7), Тройца (аркуш 7 адв.), цар Давыд (аркуш 8 адв.), зыходжанне Хрыста ў пекла (аркуш 12 адв.), херувім (аркуш 13), тры ўнутрытэкставыя гравюры — апосталы Пётр і Павел, Тройца (аркуш 13 адв.), Багародзіца (аркуш 14), распяцце (аркуш 17 адв.), цар Давыд (аркуш 26 адв.), евангеліст Мацвей (аркуш 30 адв.).

Урачыстасці выданню дадае і прыгожая аправа, зробленая са старажытнага нотнага рукапісу на пергаменце. Разліноўка аркуша карычневымі і чырвонымі чарніламі, прывабныя значкі нот і каліграфічны лацінскі почырк ствараюць у чытача святочнае ўражанне. Усё гэта робіць «Буквар» больш зручным і прыемным для ўспрыняцця.

Змястоўна кніга моцна нагадвала папярэднія выданні. Падобная да першага выдання 1618 г. назва, такі ж фармат, нenumараваныя старонкі, літарныя сігнатуры. І ўсё ж змест выдання адрозніваўся. Яно



Навуковая бібліятэка ў Оламаўцы (Чэхія), дзе захоўваецца «Буквар»

было значна скарачана. Адразу пасля так званай букварнай часткі, якая складалася з алфавіта, двух- і трохлітарных складоў, а таксама слоў пад цітламі, следавала маральна-выхаваўчая частка з малітвамі, Сімвалам веры, Вызнаннем праваслаўнай веры, Дэкалогам і інш.

Такім чынам, з «Буквара» 1637 г. цалкам выпаў граматычны раздзел, праз які можна было навучыць дзіця не толькі чытанню і пісьму, але і правільнаму карыстанню царкоўнаславянскай мовай. Верагодна, для складальнікаў падручніка больш важным было не навучанне тонкасцям і цяжкасцям царкоўнаславянскай мовы, а рэлігійна-выхаваўчая скіраванасць выдання на задачы духоўнай асветы, атрыманне галоўных ведаў у сферы царкоўнай практыкі.

Верагодна, падобны Буквар прыйшоўся даспадобы вучням і настаўнікам, таму віленскія манахі перавыдалі яго яшчэ некалькі разоў (з невялікімі адрозненнямі). Да нашага часу захаваліся два (магчыма, былі і іншыя) перадрукі «Буквара» 1637 г. Абодва яны захаваліся толькі ў адным асобніку і абодва — далёка ад месца выдання і магчымага бытавання. Першае з іх датуецца 1640 г. і зберагаецца ў Брытанскай бібліятэцы, а другое — 1643 г. і яго можна бачыць толькі ў Бібліятэцы Чартарыйскіх у Кракаве. Названыя перавыданні з'яўляюцца настолькі рэдкімі, што пра іх існаванне не згадваюць айчыныя бібліяграфічныя паказальнікі (нават такія грунтоўныя, як зводны каталог «Кніга Беларусі»).

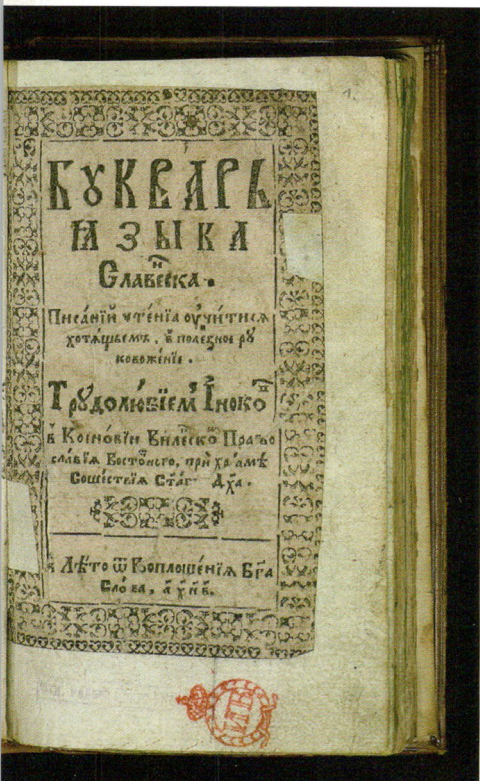
НЯПОЎНЫЯ БУКВАРЫ ВІЛЕНСКАГА ПРАВАСЛАЎНАГА БРАЦТВА

Як адзначана, самая першая кніга пад назвай «Буквар» была падрыхтавана Віленскім праваслаўным брацтвам, але надрукавана па-за межамі сталіцы — у Еўі. Паколькі ў далейшым брацкае кнігадрукаванне ў хуткім часе аднавілася і ў Вільні, то тут таксама пачалі выдавацца Буквары.

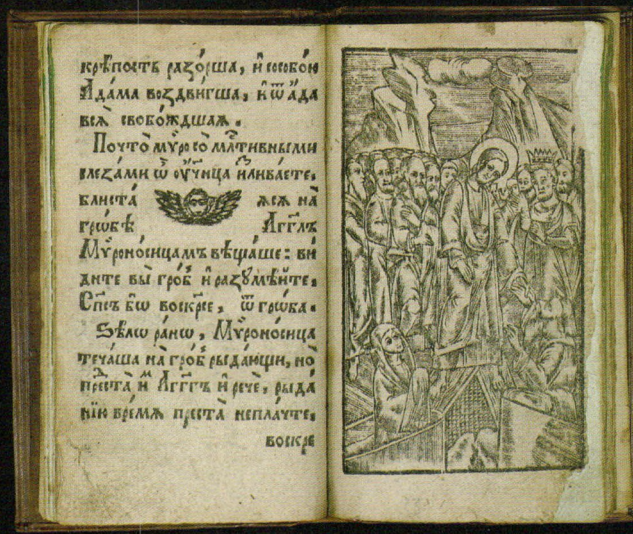
Віленскае і іншыя царкоўныя брацтвы па-ранейшаму сваю асноўную ўвагу скіроўвалі на апякунскую і асветніцкую дзейнасць, што было звязана з заснаваннем школ і друкарняў. Сярод выданняў брацкіх друкарняў усё большую ролю пачалі адыгрываць дыдактычныя выданні: падручнікі па чытанні і пісьме, выданні Граматыкі, слоўнікі. Прычым гэтыя выданні выходзілі вялікімі тыражамі і часта перавыдаваліся. Аднак сёння пабачыць многія з іх амаль немагчыма.

У Беларусі гэтыя выданні не захаваліся зусім. Асобныя старонкі гісторыі айчынай асветы дазваляюць прасачыць зборы замежных бібліятэк. Напрыклад, вельмі цікавыя і рэдкія беларускія выданні сёння можна адшукаць у Швецыі. Пры гэтым найбольшымі калекцыямі беларусікі валодае Бібліятэка Універсітэта Упсалы («Carolina rediviva»). У прыватнасці, у гэтай бібліятэцы захоўваецца адзіны вядомы ў свеце асобнік віленскага «Буквара» 1645 г.

Гэты Буквар быў выпушчаны брацкай друкарняй у Вільні пад назвай «Букварь языка славенска, писаний чтения оучитися хотящим в полезное руковождение. Трудолубием иноков в коиновии Виленской православия восточнаго при храме Сошествия С(вя)таго Д(у)ха в лето от воплощения Б(о)га слова 1645». Як бачна, назва выдання амаль дакладна паўтарала назву першага «Буквара» 1618 г. Ён меў і аналагічны фармат — у восьмую долю аркуша.



Мастацкая аздоба адзінага захаванага «Буквара» 1652 г.



Мастацкая аздоба адзінага захаванага «Буквара» 1652 г.

Да нашага часу захавалася толькі 35 аркушаў выдання. Паколькі апошняя з захаваных старонак завяршаецца кустодай «аще», якая ўказвае на пачатак наступнай страчанай старонкі, то можна ўпэўнена меркаваць, што ў кнізе было больш за 35 аркушаў. Змест кнігі даволі традыцыйны: тытульны аркуш, малітва Тройцы, алфавіт, склады, словы са скарачэннямі пад цітламі, малітвы, Сімвал веры, Вызнанне веры, Божыя заповеды і інш.

Выданне мела прыгожую мастацкую аздабу. Акрамя ксілагафічных ініцыялаў і дэкору, выкананага з дапамогай наборнага арнаменту, у падручніку дзевяць гравюр. На выявах змешчаны святы Васіль, Іаан Златавуст, зыходжанне Святога Духа, цар Давыд, зыходжанне Хрыста ў пекла, тры ўнутрытэкставыя гравюры (апосталы Пётр і Павел, Тройца), распяцце, цар Давыд, евангеліст Мацвей. Такім чынам, у кнізе былі выкарыстаны некаторыя гравюры, ужытыя ў папярэднім віленскім выданні (але не ўсе).

Цікавасць выклікае і наступнае віленскае выданне — «Буквар» 1652 г. Ён выйшаў пад цалкам аналагічнай назвай, меў той жа фармат (у восьмую долю аркуша) і аб’ём (поўны асобнік мог налічваць 36 аркушаў). Падобны ён, на жаль, і ў захаванасці: у свеце вядомы толькі адзін асобнік (у Расійскай нацыянальнай бібліятэцы), які таксама

захаваўся не цалкам (маюцца толькі 29 аркушаў). Некалькі падобнай з’яўляецца і яго мастацкая аздоба. Сярод адметнасцей можна адзначыць іншы набор гравюр, а таксама набор тэксту старонак у межах лінейных рамак. На думку В. Ластоўскага, гэты Буквар лёг у аснову школьнай асветы ў Масковіі.

БУКВАРЫ МАГІЛЁўСКАГА ПРАВАСЛАўНАГА БРАЦТВА

Феномен магилёўскага кнігадрукавання ўражвае і з’яўляецца прадметам гонару для жыхароў Магилёўшчыны ды і для ўсіх беларусаў. Увага да гісторыі кніжнай культуры Магилёва выклікана выключнай роляй, якую яна адыграла ў гісторыі Беларусі, у працэсе этнакультурнага развіцця беларускага грамадства. Выдадзеныя на Магилёўшчыне ў XVII—XVIII стст. кнігі з’яўляюцца нацыянальным скарбам і сведкамі багатай мінуўшчыны нашай краіны.

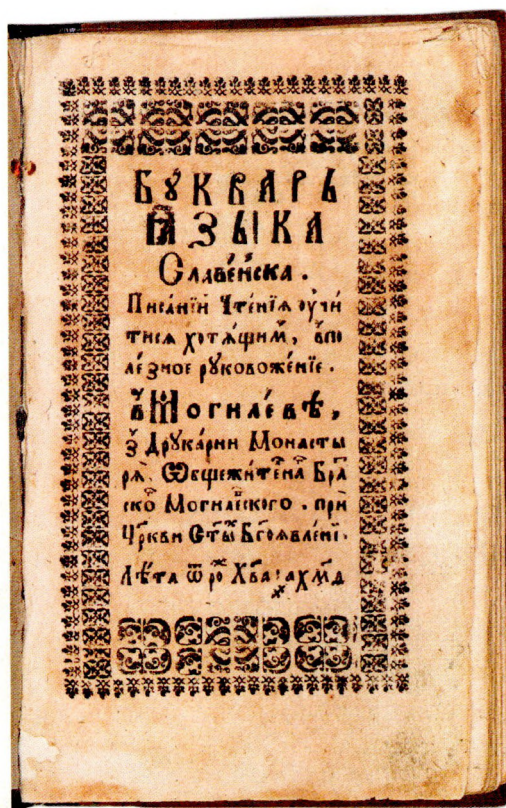
Магилёў таго часу — гэта горад, які вельмі дынамічна мяняўся. Ён, як і ўся Магилёўшчына, адыгрываў выключную ролю ў этнічных, ваенных, эканамічных і канфесійных падзеях XVI—XVIII стст. Магилёў хаця і не адносіцца да ліку самых старажытных гарадоў на беларускай зямлі, аднак дзякуючы хуткаму развіццю і спрыяльным абставінам здолеў дасягнуць велічы і стаў адным з вядучых цэнтраў таго часу.

Важнай падзеяй у гісторыі горада стала адкрыццё каля 1590—1592 гг. у Магилёве брацкай школы, у якой вывучалі царкоўнаславянскую, беларускую і лацінскую мовы. З дзейнасцю праваслаўнага брацтва звязаны і пачатак кнігадрукавання на Магилёўшчыне.

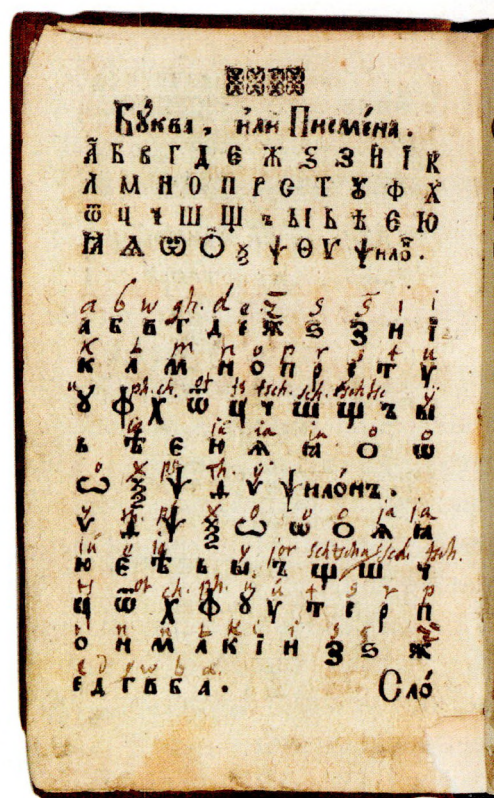
Трэба адзначыць, што яшчэ ў XVI ст. некаторыя магилёўскія дзеячы мелі самае непасрэднае дачыненне да працэсу станаўлення кнігадрукавання ў Беларусі. Так, адным з пачынальнікаў кнігадру-



Богаяўленскі манастыр у Магилёве, пры якім дзейнічала праваслаўнае брацтва (малюнак XIX ст.)



Тытульны аркуш
магілёўскага Буквара 1649 г.



Алфавіт у звичайному
і адваротному парадку

кавання ў Маскве разам з Іванам Фёдаравым быў Пётр Мсціславец (верагодна, паходзіў з беларускага Мсціслава). У далейшым яны разам пераехалі па запрашэнні найвышэйшага гетмана ВКЛ, гродзенскага і магілёўскага старасты Рыгора Хадкевіча ў яго маёнтак Заблудаў. Тут у 1569 г. яны разам і выдалі «Евангелле вучыцельнае». Стваральнікамі самай буйной беларускай друкарні XVI — пачатку XVII ст. сталі сыны віленскага купца, выхадца з Магілёўшчыны Івана Мамоніча — Кузьма і Лукаш. Найбуйнейшым апекуном выдавецкай справы ў Беларусі ў канцы XVI ст. быў, бясспрэчна, Леў Сапега. На многіх кнігах таго часу можна пабачыць пазначэнне, што яны выдадзены «коштом и накладом ясневельможного пана его милости пана Леона Сапегы, канцлера Великого князства Литовского, могилевського, шерешовского старосты и прочая».

І ўсё ж кнігадрукаванне ў самім Магілёве пачалося некалькі пазней — у 1636 г. Як адзначана, першым выданнем у горадзе стаў, што вельмі сімвалічна, Буквар. Гэта было выданне вандроўнага друкара С. Собаля, які, дарэчы, меў магілёўскае паходжанне. Аднак яго кнігавыдавецкая дзейнасць хутка завяршылася, і справу з выданнем праваслаўнай літаратуры ўзяло на сябе Богаяўленскае брацтва.

Магілёўская брацкая друкарня выпусціла ў 1648 і 1649 гг. два Буквары, якія сталі важным крокам у развіцці асветы (магчыма, існавалі і іншыя выданні). Падручнікі вельмі падобныя між сабой, маюць адзін фармат (у восьмую долю аркуша) і аднолькавы аб'ём (32 аркушы). Нават назва была аднолькавай: «Букварь языка славенска писаний, чтения оучитися хотящим в полезное руководство, в Могилеве, з друкарни монастыря общежителнаг(о) братског(о) могилевского при ц(е)ркви с(вя)тых Б(о)гоявлени(й) лета от рож(дства) Х(ристо)ва 1648 (адпаведна ў другім выданні — 1649. — А.С.)».

«Буквар» 1648 г. вядомы параўнаўча горш і ў крыніцах апісаны дрэнна. Адзіны выяўлены на сёння асобнік гэтага выдання захоўваецца ў Бібліятэцы горада Гота (Германія). «Буквар» 1649 г. таксама захваўся ў адзіным поўным асобніку, які сёння захоўваецца ў Бібліятэцы Упсальскага ўніверсітэта («Carolina rediviva») у Швецыі. Яшчэ адзін невялікі фрагмент гэтага выдання — чатыры аркушы — зберагаецца ў Расійскай нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу.

Спачатку брытанскія бібліёграфы (Дж. Барнікат і Дж. Сіманс), а потым і расійскія (А. Зёрнава і В. Лук'яненка) адзначылі поўнае супадзенне назвы, зместу і некаторых элементаў дэкору гэтага Буквара з магілёўскім «Букваром» С. Собаля. На гэтай падставе А. Зёрнава, В. Лук'яненка і некаторыя іншыя прыйшлі да высновы, што «Буквар» 1649 г. выдаў сам С. Собаль. Аднак апошнія даследаванні пераканаўча сведчаць, што магілёўскі друкар на той час ужо памёр, а праваслаўнае брацтва ў Магілёве працягвала карыстацца яго друкарскімі матэрыяламі і ідэямі. Пашырэнню памылкі спрыялі абмежаваныя магчымасці працы з выданнем для айчынных даследчыкаў.

«Буквар» 1649 г. меў і некаторыя адрозненні. Напрыклад, гравюра ў заходняй стылістыцы з лацінскім надпісам, якая была на адвароце тытульнага аркуша «Буквара» 1636 г., заменена гравюрай з выявай апостала Лукі, якую С. Собаль таксама ўжываў, але ў іншых выданнях — у куцеінскім і магілёўскім Апосталах.



Бібліятэка Упсальскага ўніверсітэта, інтэр'ер адной з залаў

Што цікава, для шведскіх бібліёграфаў было няпростай задачай вызначыць мову гэтага Буквара. І каб не памыліцца, яны ў электроннай бібліятэцы пазначылі адразу ўсе магчымыя варыянты: «Church Slavic; Old Slavonic; Church Slavonic; Old Bulgarian; Old Church Slavonic» («царкоўнаславянская, стараславянская, стара-балгарская, стара-царкоўнаславянская»).

АПОШНІ ПРАВАСЛАЎНЫ БУКВАР

Апошняе праваслаўнае выданне Буквара датуецца 1653 г. Яно выйшла з-пад друкарскага варштата ў Куцеінскім манастыры.

Па сваім змесце і афармленні кніга працягвала традыцыю «Буквара» 1618 г. і падручнікаў С. Собаля. Яна мела заглавак, які ўжо стаў традыцыйным, — «Букварь языка славеньска, писаний, чтения оучитися хотящим в полезное руководство, з типографии монастыря общежителнаго Кутеинскаго изобразися лета от рож(дства) Х(ристо)ва 1653». Тэкст «Буквара» 1653 г. амаль слова ў слова паўтарае тэкст магільёўскіх падручнікаў 1636, 1648 і 1649 гг., а ад віленскага выдання 1645 г. адрозніваецца толькі нязначна — выключэннем нямногіх малітваў (якія сустракаюцца на аркушах 10 адв. — 14 адв.).

Падобнымі на папярэднія выданні былі форма і мастацкая аздоба куцеінскага Буквара: невялікая кніга (32 нenumараваныя аркушы «ў васьмёрку») з традыцыйнымі для Буквароў таго часу тэкстамі,



Куцеінскі Богаяўленскі манастыр (гравюра 1901 г.)

надрукаванымі пры дапамозе толькі чорнай фарбы, з выкарыстаннем адносна вялікай колькасці гравюр. Як звычайна, адна вялікая і прыгожая гравюра змяшчалася на адваротным баку тытульнага аркуша, а тэксту папярэднічала застаўка.

Але былі і некаторыя не вельмі значныя па сваёй сутнасці асаблівасці. Так, напрыклад, вялікая гравюра на адвароце тытула была новай і не ўжывалася ў іншых куцеінскіх выданнях. У дадзеным выпадку была выгравіравана выява Грыгорыя Багаслова. Не вядомай па іншых выданнях была і прыгожая застаўка. У Буквары больш актыўна, чым звычайна, выкарыстоўваліся наборны арнамент на тытульным аркушы і іншых старонках кнігі, а таксама 18 ініцыялаў (з 13 дошак), выкананых у розных стылях і тэхніках.

Тым не менш гэтыя адрозненні мелі неістотны характар з пункту гледжання зместу і структуры выдання. У цэлым жа можна казаць, што «Буквар» 1653 г. засведчыў выпрацоўку пэўнага кананічнага вобраза праваслаўнага Буквара, які шматразова перавыдаваўся ў Беларусі ў 1-й палове XVII ст. Гэта традыцыя магла б мець далейшы працяг, аднак яна была нечакана перарвана...

Змест «Буквара», які быў традыцыйны і мала мяняўся

«Буквар» 1653 г. засведчыў апошні перыяд дзейнасці Куцеінскай друкарні і стаў адным з апошніх яе выданняў (сімвалічна, што дзейнасць друкарні пачалася і скончылася Букваром). Друкарня пры Куцеінскім манастыры ў 1630-х — пачатку 1650-х гг. стала адным з галоўных цэнтраў праваслаўнага кнігадрукавання ў ВКЛ. Тут пабачылі свет дзясяткі прыгожых і разнастайных па тэматыцы выданняў. Аднак у 1654 г. пачалася разбуральная вайна з Маскоўскай дзяржавай, падчас якой манастыр быў разрабаваны, а манахі і іх друкарня прымушова вывезены ва ўсходняе царства, дзе нейкі час працавалі ў Іверскім манастыры на Валдаі.

На гэтым слаўны перыяд працы Куцеінскай друкарні скончыўся. У вайну былі знішчаны і разрабаваны Магілёў і Вільня — два іншыя цэнтры праваслаўнага кнігадрукавання. Ды і самі пазіцыі праваслаўнай царквы ў грамадстве моцна пахіснуліся пасля вызвалення беларускіх зямель.

«Буквар» 1653 г. першапачаткова быў выяўлены ў адным асобніку і вельмі далёка ад Беларусі — у Бібліятэцы архіепіскапа Нарцыса Марша ў Дубліне (Ірландыя). Тут ён быў падрабязна апісаны англійскім даследчыкам Джонам Сімансам. Але ў 2-й палове XX ст. былі адшуканы яшчэ два асобнікі — у Расійскай нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу і Нацыянальнай бібліятэцы Польшчы.

УНІЯЦКІ БУКВАР, НЕ ВЯДОМЫ БІБЛІЁГРАФАМ

Даволі высокі ўзровень арганізацыі адукацыйнай сістэмы на тэрыторыі ВКЛ патрабаваў выпуску адпаведнай літаратуры для навучальных патрэб. Пераважная большасць насельніцтва краіны атрымлівала пачатковую адукацыю ў навучальных установах пры храмах і манастырах розных канфесій. У канцы XVII — XVIII ст. большасць нашых продкаў адносілася да той галіны хрысціянства, якая захавала прыналежнасць да ўсходняга абраду, але прызнала вяршэнства Папы Рымскага. Гэту канфесію прынята называць уніяцкай, або грэка-каталіцкай, царквой.

Як вядома, у XI ст. хрысціянства падзялілася на ўсходняе (праваслаўе) і заходняе (каталіцтва). Аднак даследчыкі адзначаюць, што да XIII ст. падзел хрысціянства захапіў славянскі свет у нязначнай ступені. Што ж датычыцца Беларусі, то можна казаць, што тут нават

назіралася пастаяннае ўзмацненне намаганняў захаваць адзінства хрысціянскай царквы. У якасці найбольш эфектыўнага сродку для гэтага быў абраны шлях уніі (саюзу) дзвюх частак адной царквы.

Пасля цэлага шэрагу спроб заключыць унію (саюз) у XV—XVI стст. нарэшце на Брэсцкім саборы ў 1596 г. усходняя (праваслаўная) царква ў ВКЛ заключыла пагадненне з заходнехрысціянскай царквой. Па сутнасці, ва ўсходняй царкве ВКЛ была праведзена рэформа перападпарадкавання. Да таго часу яна знаходзілася пад кантролем канстанцінопальскіх патрыярхаў, якія яшчэ ў XV ст. трапілі ў залежнасць ад турэцкіх султанаў і таму страцілі давер з боку шматлікіх мітраполій і цэркваў. У выніку Брэсцкай уніі 1596 г. царква перайшла ў падпарадкаванне самага аўтарытэтнага на той час рэлігійнага іерарха ў Еўропе — Папы Рымскага. Адбыўся саюз цэркваў.

Асаблівасцю культуратворчай дзейнасці ўніяцкай царквы ў Беларусі на працягу ўсяго перыяду яе існавання з'яўлялася пастаянная апора на дзве традыцыі — усходнюю і заходнюю. Царква шырока выкарыстоўвала культурную спадчыну праваслаўнай царквы ВКЛ, адстойвала права на захаванне ўсходнехрысціянскіх абрадаў і догматаў, падтрымлівала культурныя сувязі з Расіяй і іншымі праваслаўнымі краінамі, актыўна выкарыстоўвала працу творцаў з гэтых рэгіёнаў. У той жа час інтэнсіфікацыі заходняга ўздзеяння на культуратворчы працэс ва ўніяцкім асяроддзі спрыяла больш актыўнае ўзаемадзеянне з заходнехрысціянскімі краінамі, каталіцкімі манаскімі ордэнамі, запрашэнне заходнееўрапейскіх майстроў, пашырэнне выкарыстання польскай і лацінскай моў, павелічэнне цікавасці да еўрапейскай філасофскай і грамадска-палітычнай думкі, распаўсюджанне барочных уплываў і інш. У выніку сінтэзу традыцый Усходу і Захаду культуратворчая дзейнасць царквы суправаджалася стварэннем новых формаў, што абумовіла самабытны і непаўторны характар яе культурнай спадчыны.

Уніяцкая царква стварыла вялікую і разгалінаваную сістэму навучальных устаноў па ўсёй тэрыторыі Беларусі. Да таго ж пры манастырах уніяцкага ордэна базыльянаў існавалі буйныя друкарні, якія з'яўляліся важнейшымі цэнтрамі пашырэння кніжнай культуры. Як сведчаць сучасныя даследаванні, большасць беларускіх кірылічных выданняў у XVII—XVIII стст. пабачыла свет не ў праваслаўных і каталіцкіх, а менавіта ва ўніяцкіх друкарнях базыльянаў у Вільні і Супраслі. Сярод гэтых выданняў нямала было прызначана для патрэб навучання.

Аднак, на дзіва, у пераважнай большасці айчынных даследаванняў, прысвечаных вучэбнаму кнігавыданню, тэма ўніяцкіх падручнікаў цалкам абыходзіцца ўвагай. Гэта толькі часткова можа быць патлумачана ідэйнымі перакананнямі аўтараў і эпохі. Так, у часы Расійскай імперыі культуратворчая дзейнасць уніяцкай царквы жорстка крытыкавалася. За савецкім часам існаванне ўніяцкай царквы ў Беларусі і тым больш яе адукацыйная практыка наогул абыходзіліся ўвагай ці замоўчваліся. Але і сёння па нейкіх прычынах вучэбнае кнігавыданне ўніятаў у ВКЛ застаецца вельмі слаба даследаваным.

Так, абсалютна невядомым для даследчыкаў заставалася нават першае выданне пад назвай «Буквар», выдадзенае ўніяцкім ордэнам базыльянаў. Яно было ўведзена ў навуковы ўжытак толькі пасля таго, як у 2008 г. Нацыянальная бібліятэка Польшчы набыла асобнік віленскага «Буквара» 1691 г. Ён прадаваўся на аўкцыёне ў Лондане і выклікаў нямала дэбатаў, бо не быў апісаны ні ў адным бібліяграфічным паказальніку і каталогу. Прасцей кажучы, такое выданне раней не было вядома даследчыкам і не фіксавалася ні ў адной бібліятэцы свету.

Буквар было няпроста ідэнтыфікаваць, паколькі ў XVIII ст. ён быў пераплецены разам з чатырма іншымі выданнямі адукацыйнага характару — лаціна-ўгорскім, англійска-французскім, эстонскім і расійскім падручнікамі для пачатковага навучання. Дзякуючы гэтаму, а таксама знаходжанню кнігі



Назва ўніяцкага «Буквара» 1691 г. амаль не адрознівалася ад назваў праваслаўных выданняў

ў прыватнай калекцыі Буквар добра захаваўся і сёння ёсць магчы-масць яго даследаваць.

Буквар быў надрукаваны ў Віленскай базыльянскай друкарні ў 1691 г. Гэта зразумела, бо пры Траецкім базыльянскім манастыры ў Вільні не толькі знаходзілася буйная друкарня, але існаваў і адзін з найбуйнейшых у краіне цэнтр асветы. Яшчэ пры архімандрыце Іасафаце Кунцэвічу ў 1614—1617 гг. пры манастыры была распачата актыўная работа з юнакамі, якія мелі намер пастрыгчыся ў манахі. Вынікі гэтай працы былі настолькі прадстаўнічымі, што было прынята рашэнне аб рэфармаванні ўсёй сістэмы манаства ва ўніяцкай царкве на ўзор Траецкага манастыра. У выніку гэтай рэформы ўзнік ордэн базыльянаў, які ў далейшым стаў адным з асноўных стваральнікаў адукацыйнай сістэмы ў ВКЛ. Пры гэтым менавіта на віленскіх манахаў ускладалася задача сваім прыкладам і справай садзейнічаць развіццю асветы ў іншых манастырах. Гэта быў свайго роду метадычны цэнтр для ўсіх навучальных устаноў уніяцкай царквы ў ВКЛ.

Такім чынам, становіцца зразумелым, наколькі вялікае значэнне мела пытанне арганізацыі на самым высокім узроўні адукацыйнага працэсу ў Віленскім Траецкім манастыры. Для яго паўнацэннага забеспячэння неабходна было мець дасканалы інструментарый, які ўключаў якасныя падручнікі і навучальныя дапаможнікі.

Друкарня пры Віленскім Траецкім манастыры, якая распачала сваю дзейнасць у 1620-х гг. на падставе друкарні Мамонічаў, была знішчана падчас захопу горада Маскоўскім войскам у 1655 г., але аднавіла сваю

*Гравюра святога Ануфрыя
ў «Буквары» 1691 г.*



працу па ініцыятыве мітрапаліта Гаўрыіла Календы каля 1670 г. Тагачасныя выданні друкарні, на жаль, вядомы толькі па згадках у тагачасных крыніцах. Першыя кнігі з-пад варштата Віленскай Траецкай друкарні, захаваныя да нашых дзён, датуюцца якраз 1691 г. Гэта былі Служэбнік (надзвычай неабходная для набажэнства кніга) і названы Буквар. Таму можна лічыць, што менавіта з Буквара пачала сваю дзейнасць чарговая беларуская старажытная друкарня.

«Буквар» 1691 г. шмат у чым паўтараў ранейшыя праваслаўныя выданні: назва, фармат, памер, змест, мастацкая аздоба. Змест кнігі быў наступны: тытульны аркуш, «Буквар или писмена», «Слози двописменнии от согласных начинаеми», «Слози триписменнии», «Во исправление языка отрочат слози словес под титлами», «Молитвы утренние отрочати христианскому», «Молитвы перед обедом», «Благодарение по обеде», «Молитвы пред вечерею», «Молитвы на сонъ грядущому отрочати», «Десятословие», «Седмъ таинъ», «Наука о споведи», «Наука детям яко служити мають», «Антифоны», «Тропарь Христос Воскресе из мертвых». Як бачна, большасць раздзелаў ідэнтычная папярэднім праваслаўным выданням. Аднак ёсць і некаторыя навацыі, а ў назвы і змест некаторых раздзелаў паступова ўваходзіць беларуская лексіка.

Накшталт праваслаўных выданняў аформлены тытульны аркуш «Буквара» 1691 г., які цалкам заняты доўгай назвай кнігі ў рамцы з наборнага арнаменту. Адваротны бок тытула таксама аздоблены ў адпаведнасці з ужо сфарміраванай традыцыяй: усю старонку займае вялікая гравюра. У дадзеным выпадку гэта гравюра з выявай



Выява Хрыста Пантакратара на адвароце тытула — сведчанне пераемнасці традыцый праваслаўных гравюр

Пантакратара — Ісуса Хрыста на троне з адкрытай кнігай, над якім у кутах медальёны з вобразамі Багародзіцы і Іаана Хрысціцеля. Акрамя гэтай гравюры можна бачыць таксама некалькі меншых гравюр-канцовак: распяцце, галава анёла (двойчы), кветкі.

Такім чынам, дзякуючы цікавасці колішніх калекцыянераў з Вялікабрытаніі захаваўся да нашых дзён яшчэ адзін вельмі цікавы, рэдкі і вельмі каштоўны беларускі Буквар. Верагодна, уладальнікі пакінулі на тытуле кнігі свае рукапісныя запісы: «Lingua Rufsian. Litt. Rufsian abcdarium et Catechism» («На рускай мове і рускімі літарамі Буквар і Катэхізіс»). Калі б не гэта бібліяфільская ахвота займець у сваёй калекцыі дзіўную кніжку на незразумелай мове, то, верагодна, сёння і не ведалі б пра яе існаванне.

БУКВАРЫ З ПАДЛЯШША

Адным з галоўных кнігавыдавецкіх цэнтраў уніяцкай царквы стаў Супрасльскі манастыр, што знаходзіўся на паўднёвым захадзе ад Гродна (сёння гэта тэрыторыя Польшчы, бо ў 1944—1945 гг. рашэннем Сталіна гэтыя гістарычныя землі беларускага Падляшша былі аддзелены ад БССР і перададзены Польскай Народнай Рэспубліцы).

Сам манастыр быў заснаваны яшчэ ў 1498 г. у Гарадку-на-Супраслі, а ў 1500 г. па жаданні манахаў быў перанесены ніжэй па р. Супрасль ва ўрочышча Сухі Груд пасярод Блудаўскай пушчы. Адразу ж пачалося будаўніцтва манастыра. У 1501 г. была пабудавана драўляная царква Іаана Багаслова (згарэла ў час вайны з Расіяй у 1650 г.), а ў 1510 г. — знакамітая царква-крэпасць у імя Дабравешчання Прасвятой Багародзіцы.

Калі манастыру быў дадзены статут, ён стаў не толькі адным з найбуйнейшых цэнтраў праваслаўнай культуры ў ВКЛ, але і цэнтрам агульнаславянскага значэння (як сведчаць крыніцы, другім пасля Кіеўскай лаўры). Ён меў сувязі з усімі духоўнымі асяродкамі ў ВКЛ, а таксама з Кіевам, Масквой, культурнымі цэнтрамі Сербіі і Балгарыі. У ім фарміраваліся багаслоўска-філасофская, іконаграфічная і архітэктурная школы, склаўся своеасаблівы стыль царкоўных спеваў — супрасльскі распеў. Тут напісаны шматлікія літаратурныя творы, а таксама ствараліся або захоўваліся знакамітыя Супрасльскі летапіс, Валынскі летапіс, Кіева-Пячэрскі пацярык, дзейнічалі залатарская, пераплётная і іншыя майстэрні.



*Супрасльскі Дабравешчанскі манастыр
на фота 1870—1880 гг.*

З пачатку XVII ст. манастыр стаў адным з важных асяродкаў уніяцкага ордэна базыльянаў. Але найбольшай магутнасці ён дасягнуў у пачатку XVIII ст., калі ў ім знаходзілася галоўная рэзідэнцыя гэтага ўніяцкага ордэна (з 1722 г.), а таксама і рэзідэнцыя Кіеўскіх (уніяцкіх) мітрапалітаў. У той час манастыр стаў сапраўдным цэнтрам развіцця культуры, мастацтва, асветы, кнігадруку ды наогул духоўнага жыцця краю. Пры манастыры дзейнічала (з перапынкамі і пераўтварэннямі) духоўная школа. Шырокую вядомасць атрымала і манастырская бібліятэка, у якой захоўваліся сотні каштоўных рукапісных і старадрукаваных кніг. Яна стала адной з найбуйнейшых бібліятэк ВКЛ, кнігі з якой выдаваліся для чытання і царкоўным, і свецкім асобам. У XVIII ст. манастыр значна папоўніў бібліятэку пераважна за кошт кніг, у тым ліку надрукаваных у Супрасльскай друкарні, якая мела манапольнае права выпускаць і распаўсюджваць некаторыя выданні для ўніяцкай царквы. Сам Супрасль заставаўся адзіным месцам, дзе выдаваліся кнігі на беларускай мове.

Супрасльская друкарня стала ў некаторай ступені спадчынніцай традыцый Віленскай базыльянскай друкарні, атрымала ад яе некаторае абсталяванне і друкарскія матэрыялы. Напрыклад, вельмі цікава, што можна бачыць адну з гравюр з віленскага «Буквара» 1691 г.

у самым першым уласна супрасльскім выданні (калі не лічыць віленска-супрасльскі Служэбнік 1692—1695 гг.) — у «Житии преподобного отца нашего великаго Онуфрия царевича Перскаго» 1696 г.

Хаця Супрасльскі манастыр і знаходзіўся на самым захадзе беларускага этнічнага арэала, але ён і яго друкарня сталі аднымі з галоўных апорных пунктаў усходняй традыцыі ў ВКЛ. Ад самага засна-



*Дабравешчанская царква
ў Супраслі ў наш час*

вання ў канцы XVII ст. друкарня выпускала кірылічныя выданні, у тым ліку і Буквары (наогул у часы існавання ВКЛ у Супраслі не выйшла ніводнага польскамоўнага Буквара). Пасля некаторага перапынку ў сувязі з падзеямі Паўночнай вайны праца друкарні была адноўлена мітрапалітам Львом Кішкам, які імкнуўся захаваць усходнія пачаткі ў культуратворчай дзейнасці ўніяцкай царквы. Мітрапаліт дамогся прыняцця пастановы «з дакладнасцю захоўваць старажытныя абрады грэчаскай царквы і забараніў называць служэбнікі імшаламі, а паўуставы — брэвіярыямі».

Менавіта падчас мітрапаліцтва Л. Кішкі ў Супраслі быў надрукаваны і першы ў гэтай друкарні

Буквар. Ён меў назву «Буквар языка славенскаго, чтению, писани-ям оучитися хотящим в полезное руководство. Издася в обители Бл(а)говещения прес(вя)тыя Б(огороди)ци, тщанием иноков чину с(вя)т(аго) Василия Великаг(о) в Супраслю лета от рождеств(а) Х(ристо)ва 1715».

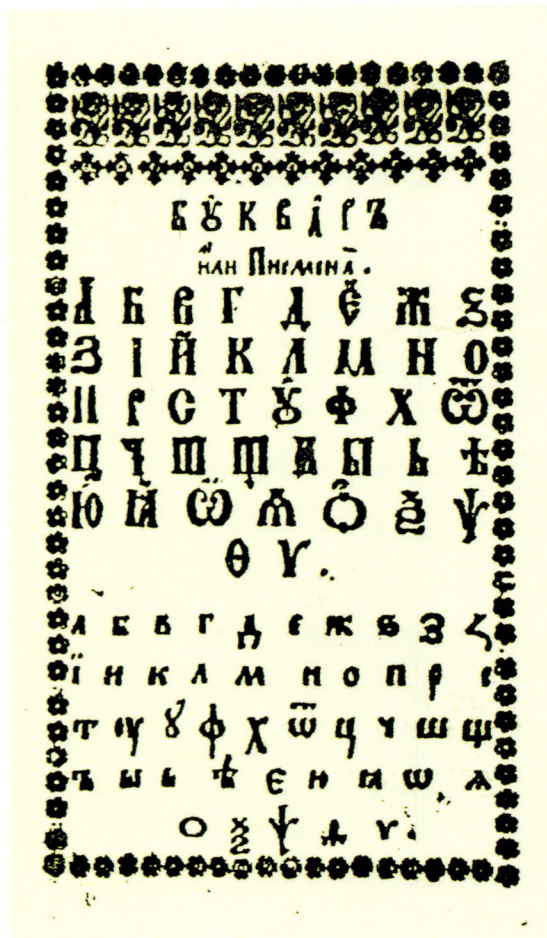
Гэта невялікая кніга (36 аркушаў) мела даволі традыцыйны змест. У ёй зноў бачны сляды «невядомага» віленскага «Буквара» 1691 г. Выданні вельмі падобныя па сваім змесце. Справа ў тым, што на адвароце тытульнага аркуша кнігі змешчана ўсё тая ж гравюра Хрыста Пантакратара, што была ў першым базыльянскім Буквары з Вільні. Такім чынам, супрасльскія базыльяне нават у візуальным плане

працягвалі старажытную традыцыю, імкнучыся ўводзіць як мага менш новых элементаў.

У той жа час падручнік 1715 г. (услед за выданнем 1691 г.) меў і некаторыя адрозненні ад першых Буквароў. У яго былі ўключаны ранішнія малітвы «отрочати», «Гимны в неделю на оутрни...», «споведь повшехная», «число» (табліца кірылічных літар для абазначэння лікаў).

Наступны вядомы сёння супрасльскі «Буквар» датуецца 1727 г. Ён меў падобны змест і аналагічную назву, аднак быў трохі большым паводле аб'ёму — складаўся з 40 аркушаў. Уключаў ужо традыцыйныя раздзелы з алфавітам, складамі, словамі пад цітламі, малітвы, гімны, Вызнанне веры, пералікі заповетаў, таінстваў, грахоў, дабрадзеяў і міласэрных учынкаў і г.д. У «Буквар» увайшло таксама вельмі важнае ў дыдактычным сэнсе «Наказание детям, како чтити родителей». Што цікава, у назвах і змесце некаторых раздзелаў сустракаюцца відавочныя беларусізмы. Адчуваецца і некаторы ўплыў уніяцкай рэлігійнай традыцыі. Напрыклад, у склад падручніка была ўключана «Литания или оумеленное м(о)ление к Прес(вя)тей Д(е)ве М(а)рии Б(о)городици», якая не магла б з'явіцца ў праваслаўным выданні.

Вельмі падобнымі да папярэдняга былі супрасльскія Буквары 1754 і 1761 гг. У цэлым выданні 1727, 1754 і 1761 гг. адрозніваліся вёрсткай, невялікімі зменамі ў пераліку тэкстаў. З найбольш заўважнага можна згадаць, што толькі ў «Буквары» 1727 г. была ўключана так званая заключная малітва, у той час як Буквары 1754 і 1761 гг. змяшчалі кароткі Катэхізіс — «Навуку для дзяцей». У апошнім з названых Буквароў з'явілася адсутная раней «Песнь Богородице Луки»



Старонка з літарамі кірыліцы ў «Буквары» 1715 г.



Тытульны аркуш «Буквара» 1754 г.



Тытульны аркуш «Буквара» 1761 г.

і «славословіе», але прапала Вызнанне праваслаўнай веры паводле Амбразія Медыяланскага.

Можна заўважыць і некаторае адрозненне ў мастацкай аздобе Буквароў. Так, галоўнымі мастацкімі элементамі кожнага з гэтых выданняў з'яўляюцца тытульны аркуш у рамцы з наборнага арнаменту, адваротная старонка тытула з гравюрай Багародзіцы і маленькага Хрыста, а таксама ксілаграфічныя застаўкі, канцоўкі і ініцыялы. І ўсё ж гравюры некалькі адрозніваюцца між сабой. Напрыклад, у «Буквары» 1761 г. на адвароце тытула была змешчана гравюра меншага памеру, чым у папярэдніх выданнях. Яна заняла толькі частку старонкі, а вызваленае месца засталася для «малітвы Багародзіцы».



*Выява Багародзіцы
(магчыма, Супрасльскай)
у «Буквары» 1761 г.*

Паводле меркаванняў даследчыкаў, гравюры Багародзіцы ў Букварах з Падляшша былі створаны пад уплывам цудатворнай іконы Маці Божай Супрасльскай, якая не захавалася да нашых дзён. Пры гэтым вобразы на гравюрах маюць рысы народнай творчасці. Характэрны для ўніяцкага мастацтва сінтэз традыцый заходняга натуралізму і ўсходняй духоўнасці прывёў да большай этнаграфічнасці, народнай прастаты і даступнасці вобразаў, нібы створаных сельскімі мастакамі-самародкамі. На гравюры Багародзіцы адлюстраваны не бесцясны і недаступны вобраз з праваслаўных ікон, але і не натуралістычная карціна з каталіцкіх касцёлаў. Перад намі абагульнены тып рэальнай маці з дзіцём, доб-

рай, пяшчотнай і эмацыйнай, у якім лёгка ўгадваюцца рысы беларускай жанчыны.

Сёння вядома імя аднаго з мастакоў-гравёраў, які працаваў у Супраслі якраз у сярэдзіне XVIII ст., калі выходзілі названыя Буквары, — Павел Камар. На думку В. Шматава, менавіта ён мог быць аўтарам гравюры Багародзіцы ў «Буквары» 1761 г.

Першыя тры супрасльскія Буквары з'яўляюцца вельмі рэдкімі і захаваліся ў адным асобніку кожны. «Буквар» 1715 г. зберагаецца ў Львоўскай нацыянальнай навуковай бібліятэцы імя В. Стафаніка, выданне 1727 г. — у Бібліятэцы Расійскай акадэміі навук, а падручнік 1754 г. — у Бібліятэцы Урублеўскіх Літоўскай акадэміі навук. І толькі «Буквар» 1761 г. можна знайсці адразу ў дзвюх бібліятэках свету: у Расійскай нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу і ў Расійскай дзяржаўнай бібліятэцы ў Маскве. Апошні з іх паходзіць са збору Маскоўскага Публічнага і Румянцаўскага музея, пра што сведчаць дарагая вокладка з мармуровай паперы блакітнага колеру і гербавы экслібрыс на форзацным аркушы.

САМЫ СТАРАЖЫТНЫ АЙЧЫННЫ БУКВАР, ЯКІ ЗАХАВАЎСЯ Ў БЕЛАРУСІ

На вялікі жаль, першыя выданні Буквара не захаваліся на радзіме. Хаця Беларусь можа лічыцца радзімай выдання з такой назвай, але нашы суайчыннікі, на жаль, амаль не маюць магчымасці пабачыць самыя раннія выданні гэтай кнігі. Храналагічна першым айчынным выданнем Буквара, якое можна адшукаць у беларускіх зборах, з'яўляецца віленскае выданне 1767 г.

На час яго стварэння ўжо канчаткова сфарміравалася мясцовая рэдакцыя Буквара царкоўнаславянскай мовы. Пры гэтым яна атрымала пашырэнне як у праваслаўным асяроддзі, так і ва ўніяцкім. Праваслаўныя Буквары выдаваліся ў Вільні, Еўі, Куцейне і Магілёве, а ўніяцкія — у Супраслі і Вільні. Знайсці істотныя адрозненні паміж імі для неспецыялістаў вельмі складана. Значна больш яны адрозніваліся ад замежных (напрыклад, расійскіх і польскіх) Буквароў, чым між сабой.

«Буквар» 1767 г. грунтаваўся на традыцыях часоў Скарыны і Фёдарова, Мамонічаў і Зізаніяў. Ён вельмі нагадваў і першы еўеўскі «Буквар» 1618 г. Нават яго назва мала чым адрознівалася: «Букварь языка славенскаго чтения и писания оучитися хотящим в полезное руководство». Але асабліва моцнай была яго сувязь з уніяцкімі супрасльскімі выданнямі Буквара, якія выходзілі ў 1715, 1727, 1754 і 1761 гг. Былі ў яго папярэднікі, што выходзілі ў той жа Віленскай друкарні Траецкага манастыра, аднак захаваліся з іх толькі адзінкі. Тым больш каштоўным з'яўляецца кожны захаваны асобнік навучальных выданняў таго часу.

У адпаведнасці з прынцыпамі літараскладальнага метаду і практыкай папярэдніх Буквароў пабудавана і структура выдання 1767 г. У самым яго пачатку быў змешчаны алфавіт: пералік вялікіх і малых літар. Верагодна, для лепшага запамінання таксама быў пададзены пералік літар у адваротным парадку: ад «іжыцы» да «аз». Пасля засваення алфавіта Буквар прапаноўваў прыступіць да складання літар у простыя двухлітарныя склады («ба», «бе», «бі», «бо», «бу»...), а затым і ў трохлітарныя («бла», «бле», «блі», «бло», «блу»...).

Царкоўнаславянская мова была даволі складанай для вывучэння моладдзю. І не толькі таму, што на той час яна ўжо не з'яўлялася жывой гутарковай мовай, але і таму, што мела даволі складаную граматыку. У кірылічным алфавіце, які прадстаўлены ў «Буквары»



Тытульны аркуш «Буквара» 1767 г.

Напрыклад, у Буквары можна знайсці «Павучанне дзецям, як шанаваць бацькоў»: «Шануй бацьку твайго, хай застанеца на табе яго блаславенне, бо бацькава блаславенне ўмацоўвае дамы дзяцей. Праклён маці вынішчае ад падставы. Дзіця, абарані ў старасці твайго бацьку і не засмучай яго пры жыцці: калі згасае яго розум, даруй яму, а не пазбаўляй яго гонару ўсёй сваёй сілай, бо бацькава блаславенне будзе незабыўным, і ў дзень твайго смутку яно будзе з табой, і твае грахі растануць як лёд ад агню. Як асуджаецца чалавек, які пакідае бацьку, і пракляты той, хто гнявіць сваю маці... Дзіця, згадвай Госпада Бога твайго на працягу ўсяго жыцця, захоўвай сябе ад грахоў і не парушай заветы Яго. Спыніся перад сівой галавою і паважай старога чалавека».

Некаторыя метадычныя падыходы, выкладзеныя ў Буквары, сёння могуць падацца састарэлымі, неадэкватнымі ці нават жорсткімі,

1767 г., мелася 41 літара. Для параўнання: у сучасным беларускім алфавіце — 32 літары, у рускім — 33. Як вядома, цэлы шэраг слоў царкоўнаславянскай мовы пішацца ў скарачаным варыянце з пропускам некаторых літар, што пазначаецца спецыяльным знакам — цітлай. Пералік такіх слоў таксама прыведзены ў Буквары. Для лепшага засваення граматыкі ў Буквары прыведзены пералік надрадкавых (дыякрытычных) знакаў і знакаў прыпынку, многія з якіх сёння ўжо не ўжываюцца.

Асноўную частку кнігі займае «матэрыял для набожнага чытання». Тут ёсць звароты да дзяцей і іх бацькоў, настаўленні, малітвы («молитвы отрочати христианскому»), павучанні, гімны, а таксама пералікі Божых заветаў, таінстваў і галоўных грахоў, дароў Святога Духа, дабрачыннасцей і інш.

як, напрыклад, прапанова фізічна караць непаслухмяных юнакоў. У тым жа «Павучанні дзецям, як шанаваць бацькоў» ёсць наступныя словы, якія грунтуюцца на біблейскім тэксце з Кнігі Ісуса, сына Сіраха: «Не пазбягай караць дзіця: калі ўдарыш яго, не памрэ. Ты яго ўдарыш, а душу яго выратуеш ад смерці. Выхавай дзіця, і будзе радаваць цябе. Не смейся з ім, і не будзе табе балець за яго. Не давай яму ўлады ў юнацтве і не пагарджай яго недасведчанасцю. Схіляй яго шыю ў юнацтве, зламай яго рэбры, пакуль ён малы, тады ён не счарсцвее, не стане непакорным і не будзе табе душэўнай хваробай».

Сучаснаму чалавеку цяжка ўспрымаць гэтыя рэкамендацыі. Але выданне адлюстравала рэаліі свайго часу і метады выхавання, якія былі выпрацаваны тысячагоддзямі рэлігійнай практыкі і адукацыйнай дзейнасці і сталі характэрнымі для тагачасных школ. Некалькі пазней, згадваючы свой уласны вопыт навучання, вядомы беларуска-польскі паэт Уладзіслаў Сыракомля пісаў:

Даўней Езуіты сцябалі нашых дзядоў,
Айцы Піяры сцябалі нашых бацькоў,
А нам згадваецца розга Базыліянская
Ці цвёрдая дысцыпліна Дамініканская.
Ха! Хай нябёсы аддзячаць за сцябанне то!
Праўда, таго паролі, калі было за што;
Але дзяцей сардэчна і шчыра любілі,
Па Божай навучы і веры вучылі,
Аберагалі строга мараль — іх бачна апеку:
Не аднаго для краю далі чалавека.

Яшчэ адна адметнасць Буквара звязана з моўным фактарам. Асноўнай мовай падручніка, натуральна, была царкоўнаславянская — мова кніжнасці таго часу, мова царквы (праваслаўнай і ўніяцкай). Але відавочны ў ім і мясцовы (беларускі) моўны і агульнакультурны каларыт. Вельмі каштоўным з'яўляецца прыведзены ў канцы Буквара кароткі Катэхізіс з пытаннямі і адказаў па асновах хрысціянскага веравучэння, дзе тэкст нярэдка даецца на старабеларускай мове.

Захаваў царкоўнаславянскай традыцыі пры паступовым пранікненні нацыянальнай моўнай стыхіі сведчыць пра тое, што ўніяцкая царква трымалася ўсходнехрысціянскіх каштоўнасцей, а таксама захоўвала цесную сувязь з мясцовай культурнай традыцыяй. Відавочна, што і праваслаўная, і ўніяцкая царквы да самага далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі працягвалі выкарыстоўваць



Першыя старонкі «Буквара» 1767 г.
з гравюрай Дабравешчання і алфавітам

царкоўнаславянскую мову не толькі ў набажэнстве, але і ў іншых сферах дзейнасці, у тым ліку ў выхаванні моладзі. Пачынаючы навучанне грамаце з царкоўнаславянскай мовы, маладыя людзі засвойвалі і шматвяковую традыцыю сваіх продкаў, захоўвалі да яе паважлівае стаўленне.

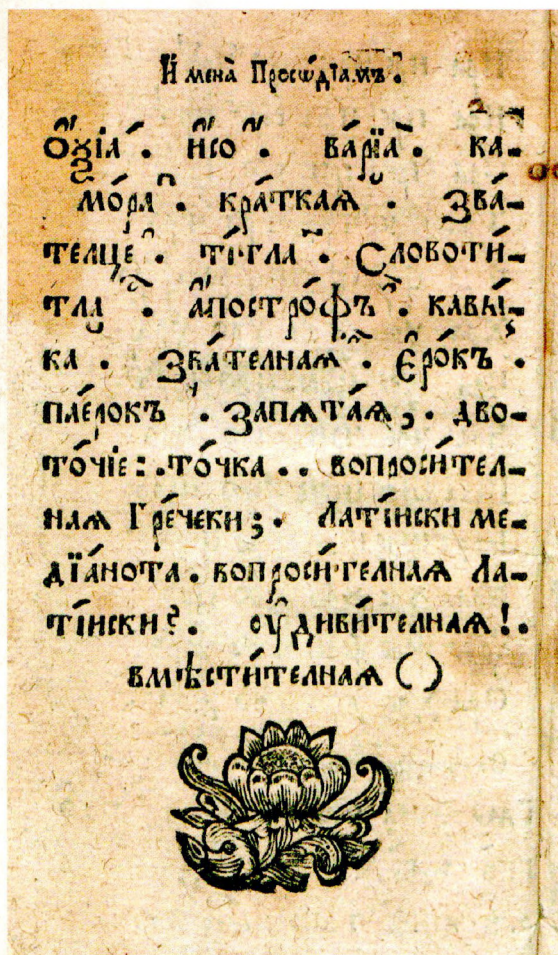
У змесце Буквара дамінуе рэлігійны кантэкст. Прычым відавочнай з'яўляецца спроба сінтэзу традыцый усходняга і заходняга хрысціянства, высокая ступень міжканфесійнага ўзаемадзеяння, што было характэрным для ўніяцкай царквы. Асноўны змест кнігі, у тым ліку малітваў, павучанняў, настаўленняў, мала чым адрозніваўся ад праваслаўных выданняў таго часу. Большасць прыведзеных у Буквары малітваў выкарыстоўваецца праваслаўнай царквой да сённяшняга

дня. Складальнікі ўключылі ў выданне «Исповедание православныя веры», паколькі ўніяцкая царква працягвала сябе афіцыйна называць праваслаўнай.

У той жа час выдавочнымі з'яўляюцца і некаторыя заходнія запазычанні. У тым жа «Исповедании православныя веры» да кананічнага тэксту пра паходжанне Святога Духа ад Айца дададзены словы «і Сына», што характэрна для заходняй хрысціянскай традыцыі. Некаторыя малітвы таксама маюць каталіцкае паходжанне (напрыклад, змешчаная ў канцы кнігі Літанія да Дзевы Марыі).

«Буквар» 1767 г. мае цікавае мастацкае афармленне. Як сёння, так і многа стагоддзяў таму для навучальных выданняў прынятае значэнне мелі знешні выгляд кнігі, яе памеры, выкарыстанне розных шрыфтоў, аздаба графічным матэрыялам і інш. Гэта кніга мае традыцыйны для тагачасных навучальных выданняў невялікі фармат — у восьмую долю аркуша. У ім выкарыстаны розныя варыянты кірылічных шрыфтоў, што аблягчае ўспрыняцце тэкстаў, стварае добрае візуальнае ўражанне.

На тытульным аркушы змешчана алегарычная выява, якая паказвае на сувязь выдання са светам навукі і мастацтва. На адвароце тытула змешчаны дрэварыт з выявай Дабравешчання — паведамлення архангелам Гаўрыілам Багародзіцы добрай весці аб чаканым нараджэнні Хрыста Збавіцеля. Гэта гравюра разам з тэкстам малітоўнага звароту да Багародзіцы ўзята ў дэкаратыўную рамку з наборнага літога арнаменту. Тут выдавочная пераемнасць традыцый ранейшых Буквароў, якія таксама ўключалі гравюры хрысціянскага зместу на адвароце тытула. Прычым як у С. Собаля, так і ў «Буквары» 1767 г. гравюры выкананы ў заходняй стылістыцы, што



Пералік старажытных знакаў прыпынку і надрадкавых знакаў

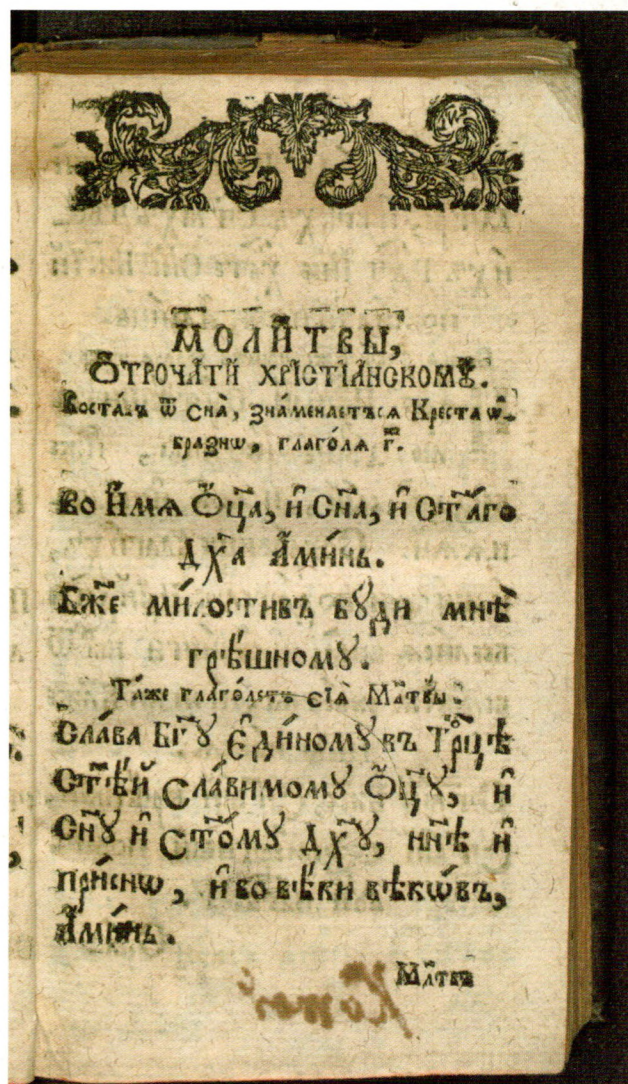
сведчыць пра блізкасць традыцый беларускіх праваслаўных і ўніяцкіх вучэбных выданняў.

У тэксце Буквара маюцца па-мастацку выкананыя гравіраваныя застаўка і канцоўка расліннага арнаменту. У пачатку Літаніі да Дзевы Марыі ўжыта вельмі цікавая буквіца таксама расліннага арнаменту.

«Буквар» 1767 г. не стаў выключэннем у плане захаванасці ў параўнанні з іншымі беларускімі Букварамі. Ён таксама з'яўляецца вельмі рэдкім: вядомы толькі два асобнікі. Адзін з іх захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі ў Мінску, другі — у Расійскай дзяржаўнай бібліятэцы ў Маскве.

Экзэмпляр Буквара са збораў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі мае шэраг уладальніцкіх пазнак, якія дазваляюць прасачыць лёс кнігі, вызначыць яе папярэдніх уладальнікаў. На некаторых аркушах маюцца рукапісныя пазнакі аб прыналежнасці кнігі Яну Камару («Ex libris Ioannis Komar»). Гэтыя пазнакі можна датаваць 2-й паловай XVIII — пачаткам XIX ст. (па ўскосных сведчаннях можна выказаць меркаванне пра прыналежнасць яго да ордэна базыльянаў). Верагодна, менавіта ён пераплёў віленскае выданне Буквара ў адзін канвалют разам з дапаможнікам для вывучэння польскай і нямецкай моў («Bardzo łatwe rozmowy dla chcących się uczyć polskiego u niemieckiego języka»). У выніку пад адным пераплётам былі сабраны падручнікі царкоўнаславянскай, польскай і нямецкай моў, што дазваляла вывучаць іх разам, ва ўзаемадзеянні, з аналізам падабенстваў і адрозненняў.

Як сведчаць адпаведныя пячаткі, у далейшым (у канцы XVIII — XIX ст.) кніга трапіла ў зборы Віленскага евангелічна-рэфармацкага сінода. У гэтай



«Молитвы отроцати христианскому»

бібліятэцы захоўвалася вялікая колькасць кніжных помнікаў, якія паходзілі з зямель ВКЛ. У 1941 г. асноўная частка гэтага кнігазбору была перададзена Бібліятэцы Акадэміі навук Літоўскай ССР (цяпер — Бібліятэка Урублеўскіх Літоўскай акадэміі навук). Вялікая частка кніг з бібліятэкі сінода была перададзена таксама ў Дзяржаўную бібліятэку Літоўскай ССР (цяпер — Нацыянальная бібліятэка Літвы імя М. Мажвідаса). Але, як бачна, далёка не ўсё трапіла ў дзяржаўныя кніжныя зборы Літвы. У тым ліку і «Буквар» 1767 г. У пасляваенны час кніга трапіла ў Рэспубліканскую кнігарню падпісных выданняў у Мінску, дзе ў 1968 г. была набыта Дзяржаўнай бібліятэкай БССР (сёння — Нацыянальная бібліятэка Беларусі).

Асобнік са збораў Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі (як і мінскі) поўны. Ён паходзіць з калекцыі Маскоўскага Публічнага і Румянцаўскага музея, пра што сведчаць гербавыя экслібрысы на форзацным аркушы і пазнака аб прысвоеным тады нумары — «1817». На другім форзацным аркушы маецца запіс чарніламі, зроблены ў XIX ст.: «Букварь униатский».

Імкненне данесці да шырокага кола нашых сучаснікаў тыя нешматлікія захаваныя да сённяшняга дня навучальныя дапаможнікі мінулых часоў і стала адной з асноўных прычын факсімільнага перавыдання Буквара, здзейсненага ў 2012 г. Дзякуючы гэтаму сёння можна пазнаёміцца з кнігай, па якой нашы продкі вучыліся грамаце, з якой пачынаўся шлях у навуку многіх нашых суайчыннікаў.

«БУКВАР» 1782 г. З ВІЛЕНСКОЙ ТРАЕЦКАЙ ДРУКАРНІ

У крыніцах захаваліся звесткі пра віленскі Буквар царкоўнаславянскай мовы 1778 г., які выйшаў ужо пад наглядам Адукацыйнай камісіі і быў надрукаваны ў Віленскай базыльянскай (Траецкай) друкарні. Гэта выданне ў XIX ст. яшчэ фіксавалася ў некаторых прыватных калекцыях і было апісана польскім бібліёграфам Каралем Эстрайхерам. Аднак ніводнага асобніка гэтай кнігі сёння не зафіксавана.

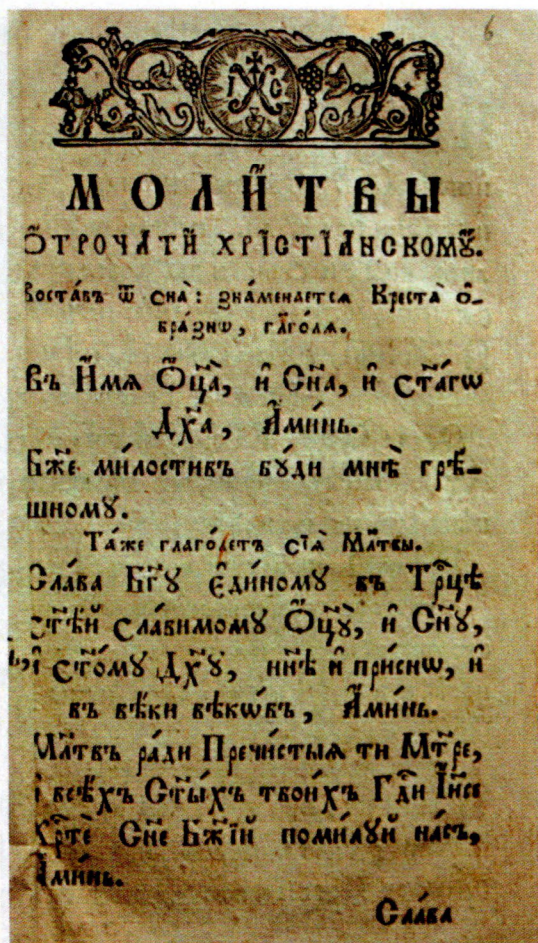
Адзінае аналагічнае выданне, якое захавалася да нашых дзён, — «Буквар» 1782 г., падрыхтаваны і выпушчаны той жа Віленскай Траецкай друкарняй. У свеце захаваўся толькі адзін асобнік гэтай кнігі, які сёння зберагаецца ў фондах Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі ў Маскве і паходзіць з калекцыі Маскоўскага Публічнага і Румянцаўскага музея.

Пра гэта сведчаць гербавы экслібрыс на форзацным аркушы і напісаны нумар «1113» з гэтага збору.

Дадзены Буквар, па-сутнасці, стаў перавыданнем падручнікаў 1767 і 1778 гг., але меў і некаторыя адрозненні. Кнігі мелі фактычна аднолькавую назву. Калі зірнуць на тытульныя аркушы гэтых двух уніяцкіх Буквароў, то выдавочнай становіцца не толькі ідэнтычнасць іх назваў, але нават характар іх напісання з разбіўкай тэксту на радкі. Назва на тытульным аркушы «Буквара» 1782 г. амаль цалкам паўтарае назву папярэдняга ўніяцкага выдання: «Буквар языка славенскаго чтения и писания оучитися хотящим в полезное руководство, типом издадесе в обители с(вя)тыя и живоначалныя Тро(и)цы чина с(вя)таго Василия Великаго в Вилне в типографии е(го) к(оролевского) в(еличества) року г(о)с(по)дня 1782».



Першыя старонкі адзінага захаванага «Буквара» 1782 г.



«Молитвы отрочати
христианскому» ў Буквары

Выданне мела стандартны памер, як і ва ўсіх старажытных Букварах, — у восьмую долю аркуша. І ўсё ж гэта ўжо было іншае выданне. Яно мела меншы аб'ём — толькі 32 аркушы (4 сшыткі па 8 аркушаў) замест 39 у выданні 1767 г. Гэта дазваляла зрабіць падручнік больш танным і даступным для пакупнікоў. Каб змясціць больш тэксту ў Буквары, набор ажыццяўляўся больш шчыльна: на старонцы змяшчалася не 17, а 19 радкоў, якія кампанаваліся бліжэй адзін да аднаго. Некалькі была павялічана і паласа набору: да 81×137 см.

Выданне адрозніваецца яшчэ і сваёй мастацкай аздобай, найперш іншай гравюрай, якая была размешчана на адвароце тытульнага аркуша. Калі ў «Буквары» 1767 г. гэта быў дрэварыт з выявай Дабравешчання, то ў выданні 1782 г. — святыя Ганна і Марыя з маленькім Хрыстом.

Такім чынам, уніяцкая царква таксама выпрацавала пэўную традыцыю ўласных Буквароў, якія рэгулярна перавыдаваліся з невялікі-

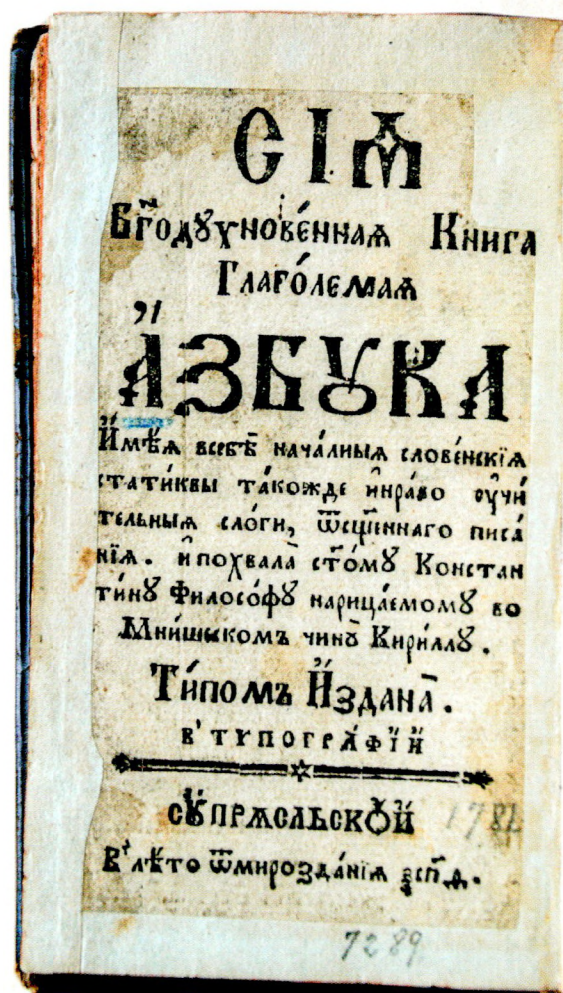
мі адрозненнямі. Прынцыпова яны працягвалі старажытную праваслаўную традыцыю і змястоўна мала адрозніваліся ад выданняў, падрыхтаваных на працягу папярэдніх паўтара стагоддзяў гісторыі гэтага падручніка ў Беларусі. Але, з іншага боку, кожнае новае выданне некалькі адрознівалася ад папярэдняга, найперш у афармленні, што сведчыць пра пастаянныя пошукі найбольш дасканалай формы.

АЗБУКА СТАРАВЕРАЎ

У XVIII ст. у Беларусі выдавалася нямала кніг для старавераў — носьбітаў старажытнай праваслаўнай традыцыі з Масковіі, якія не пагадзіліся прыняць царкоўныя рэформы патрыярха Нікана і былі вымушаны хавацца ад рэпрэсій. Многія з іх выехалі з Маскоўскай дзяржавы і былі даволі прызна сустрэты ў талерантным Вялікім Княстве Літоўскім. І калі ў Маскве ім адмаўлялі нават у праве на існаванне, то на беларускіх землях стараверы здолелі нават разгарнуць выдавецкую дзейнасць.

Першыя выданні для старавераў пачылі свет у праваслаўных друкарнях Магілёва ў самым пачатку XVIII ст. Пра іх сэння вядома не вельмі шмат. Для Расіі гэтыя кнігі былі па-за законам, нелегальнымі і непадкантрольнымі публікацыямі. У той жа час на беларускіх землях яны заставаліся выданнямі для іншаземцаў і сэння не ўспрымаюцца ў поўнай меры як культурная спадчына беларускага народа. І ўсё ж гэта частка нашай гісторыі, частка культурнай спадчыны нашых продкаў.

Адным з найбуйнейшых цэнтраў выпуску кніг для старавераў у 2-й палове XVIII ст. з'яўляўся Супрасльскі базыльянскі манастыр. У друкарні манастыра пачылі свет разнастайныя выданні для патрэб старавераў, якія дэманструюць багацце кніжнай спадчыны гэтай рэлігійнай супольнасці. На той час Супрасльская друкарня ўяўляла сабой адзін з найбуйнейшых выдавецкіх цэнтраў у краіне, выпускала кнігі на розных мовах (царкоўнаславянскай, беларускай, польскай, лацінскай, літоўскай) і рознымі шрыфтамі. Апрача выданняў для патрэб уніяцкай царквы яна нярэдка прымала знешнія заказы, якія давалі ёй немалы прыбытак.



Тытульны аркуш Азбукі старавераў
знаходзіцца ў самым канцы кнігі



Пачатак «Сказания, како состави с(вя)тый Кирилл Философ
Азбуку по языку словенску»

У прыватнасці, з 1772 г. пасля адпаведнай падрыхтоўкі і падбору неабходнага друкарскага матэрыялу друкарня пачала выпускаць першыя кнігі па замове старавераў. Першым такім выданнем стаў «Часаслоў», які з’яўляўся перавыданнем маскоўскага даніканаўскага «Часаслова» 1652 г. За наступныя тры дзесяцігоддзі ў гэтай друкарні было надрукавана каля 70 стараверскіх кніг. Сярод іх дамінавалі бога-служэбныя выданні і «чэціі» кнігі (гістарычныя, палемічныя, асветніцкія, жыццыйныя і апакрыфічныя творы). У асобную групу можна вылучыць і вучэбныя выданні.

Сярод іх былі так званыя вучэбныя Псалтыры і Часоўнікі. Напрыклад, стараверскі «Псалтыр» 1780 г. пачынаўся спецыяльным «Наказаніем ко учителем, како им учить детей грамоте», а Часоўнік, выдадзены пасля 1796 г., — з артыкула аб «учителехъ, иже учать младыхъ отрочать грамоте». І ўсё ж асаблівай увагі заслугоўвае выданне

«Азбукі» 1781 г., якое сёння можна знайсці ў многіх бібліятэках у даволі вялікай колькасці асобнікаў. Так, у Расійскай дзяржаўнай бібліятэцы налічваецца аж 10 асобнікаў гэтага выдання, першапачатковы наклад якога, верагодна, быў досыць вялікім.

Супрасльская стараверская «Азбука» працягвала традыцыі маскоўскага кнігадрукавання. Справа ў тым, што значную частку супрасльскіх стараверскіх выданняў складаюць перавыданні кніг, якія былі выпушчаны на Маскоўскім друкарскім двары да рэформаў патрыярха Нікана ў сярэдзіне XVII ст. Старыя «дарэформенныя» выданні стараверы імкнуліся перавыдаць «ні ў чым нязменна», гэта азначае як мага бліжэй да арыгінала як па змесце, так і па форме. І ўсё ж гэта правіла не заўсёды вытрымлівалася. «Азбука» 1781 г. у некаторай ступені працягвала традыцыю даўніх выданняў В. Бурцава, аднак не следвала за першаўзорам ва ўсім.

У некаторых асаблівасцях «Азбукі» бачна імкненне спалучыць старажытныя маскоўскія традыцыі з больш сучаснымі беларускімі падыходамі. Напрыклад, у «Азбуцы» з'явіўся тытульны аркуш, які быў абавязковым элементам беларускіх выданняў незалежна ад мовы і веры выдаўцоў, але адсутнічаў у даніканаўскіх выданнях Масковіі. У той жа час, каб не пужаць артадаксальных старавераў, гэты аркуш з выхаднымі звесткамі быў змешчаны не ў пачатку, а ў самым канцы кнігі. Гэта сапраўды незвычайна. Больш за тое, гэта быў не так званы калафон (пасляслоўе са звесткамі пра выданне), які сустракаецца ў маскоўскіх рукапісах і выданнях, а сапраўдны тытульны аркуш, аформлены па ўсіх правілах беларускага (еўрапейскага) кнігавыдання.



Пераплёт «Азбукі»



Кнігі старавераў у фондах Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі

Як паказалі апошнія даследаванні, гэты тытульны аркуш прысутнічае не ва ўсіх асобніках «Азбукі» 1781 г., і гэта не стала вынікам яго страты падчас выкарыстання кнігі. Верагодна, гэта было спробай зрабіць падручнік яшчэ больш падобным да ранніх маскоўскіх выданняў для найбольш артадаксальнай часткі стараверскага грамадства. Дарэчы, дата выдання на тытуле абазначана не ад Хрыстовага нараджэння, а ад стварэння свету («Типом издана в типографии Супрасльской в лето от мироздания 7289»). Такі падыход быў характэрны для стараверскіх выданняў.

Паводле зместу «Азбука» складаецца з прадмовы, алфавіта, складоў, граматычнай часткі, азбучнага акраверша (аналагічнага змешчанаму ў «Азбуцы» І. Фёдарова 1574 г.) і катэхітычнай часткі.

На старонках некаторых асобнікаў захаваліся вучнёўскія запісы, практыкаванні, перапісаныя літары алфавіта, якія сведчаць пра актыўнае іх выкарыстанне для навучальных патрэб. А часам можна сустрэць і такія запісы, пакінутыя на старонках «Азбукі» стараверамі яшчэ ў XVIII ст.: «Денись Иванавъ. Сия Азь Бука напечатана

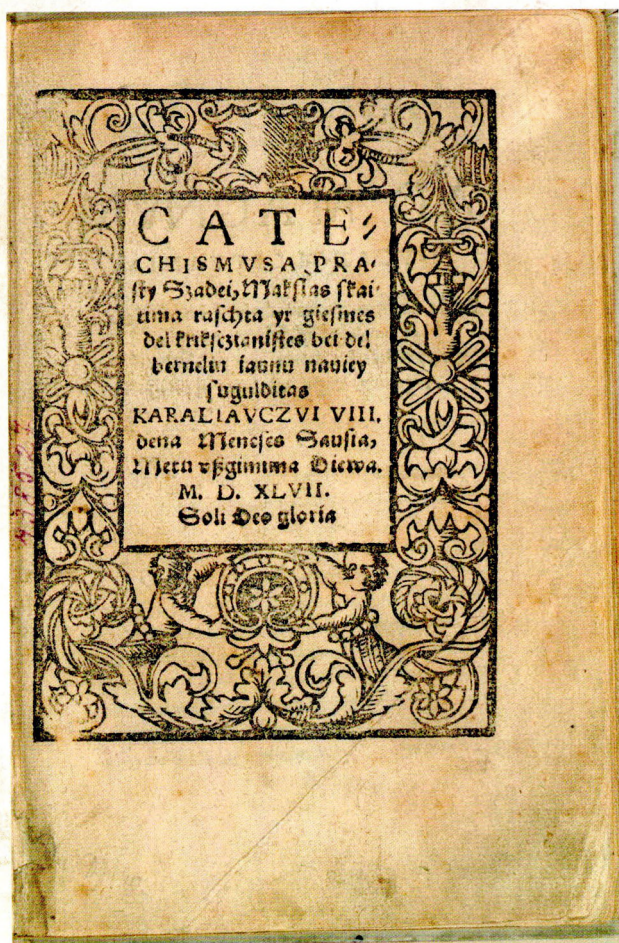
въ Супрасии стариная пичать. Братие вселюбезнейшия [л]юбвы хри-
стианская учите младыхъ детеи котория у васъ есь наблюдае. Базыль
Базовски». Так ці іначай, можна казаць, што падручнік быў вельмі па-
пулярны, бытаваў у розных рэгіёнах, перадаваўся з рук у рукі, пера-
пісваўся. Паўторна «Азбука» выйшла ў Супрасьляскай друкарні ў 1788 г.

Неабходна дадаць, што апрача выдання Азбукі стараверы здолелі
захаваць старажытную традыцыю навучання па рукапісных і дру-
каваных кнігах «дабукварнай эпохі» — Часасловах, Псалтырах, Еван-
геллях і інш. Калі ў праваслаўным, уніяцкім і каталіцкім асяроддзях
гэтыя кнігі даволі хутка выцясяліся спецыяльнымі падручнікамі для
пачатковага навучання, то стараверы ў Беларусі працягвалі карыста-
цца імі да самага канца існавання ВКЛ. Напрыклад, недзе пасля 1796 г.
у Супрасьляскай друкарні базыльянаў па замове старавераў выйшаў
Часоўнік, які пачынаўся зваротам да настаўнікаў, «якія вучаць ма-
ладых юнакоў грамаце». Неаднаразова (у прыватнасці, у 1768, 1778,
1780 і 1799 гг.) імі выдаваўся таксама Псалтыр, які ўключаў «Сказание
ко оучителем, како им оучити детей грамоте и како детем оучитися».
Пры гэтым стараверы ўсё ж бачылі мясцовы беларускі досвед і ўка-
ранялі яго ва ўласную практыку, што стала падставай для з’яўлення
прынцыпова новых і вельмі арыгінальных падручнікаў.

ПЕРШЫЯ БУКВАРЫ ЛІТОЎСКАЙ МОВЫ

Літоўцы складалі значную частку насельніцтва ВКЛ, аднак да
XVI ст. амаль не мелі свайго пісьменства. У прыватнасці, у ВКЛ у XV—
XVII стст. так і не ўзнікла ніводнага акта, цалкам створанага на літоў-
скай мове і адрасаванага жыхарам сваёй дзяржавы. Літоўская мова
таксама так і не здолела набыць статус адной з афіцыйных моў ВКЛ.
І ўсё ж яна выкарыстоўвалася на этнічных літоўскіх землях у гутар-
ковым ужытку.

Першай кнігай на літоўскай мове з’яўляецца «Катэхізіс» Марці-
наса Мажвідаса («Katechizmus prasty szadei...»), выдадзены ў 1547 г.
у Кёнігсбергу — тагачаснай сталіцы Прусіі. Гэта выданне ўключала
ў сябе раздзел адукацыйнага характару, прызначаны менавіта для
навучання чытанню і пісьму («Pygus ir trumpas mokslas skaititi yr
raschity»). Гэты раздзел зусім невялікі, ён займае толькі чатыры ста-
ронкі перад асноўнай часткай тэксту кнігі — самім Катэхізісам. І ўсё ж



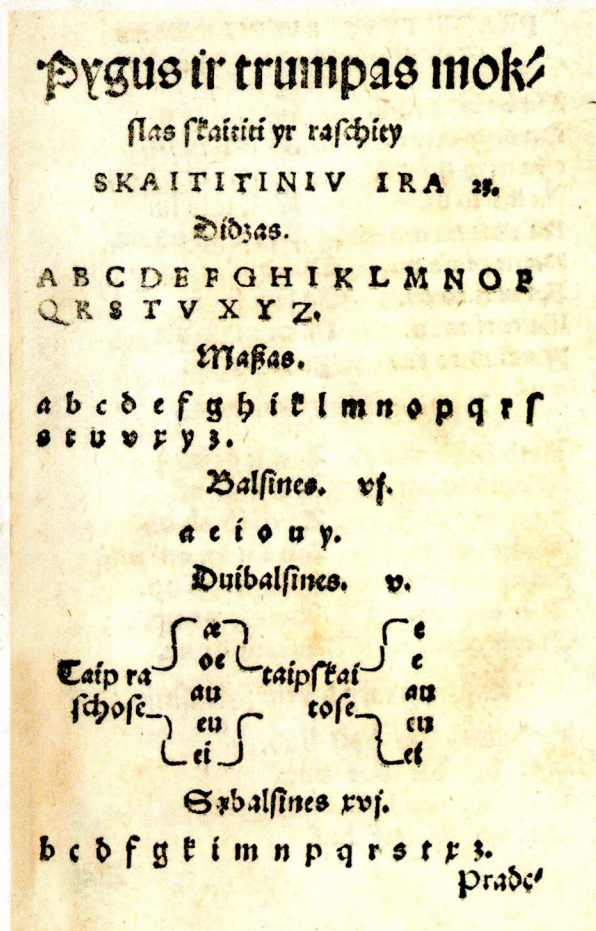
«Катэхізіс» Марцінаса Мажвідаса
(Кёнігсберг, 1547)

ён меў вялікае значэнне ў гісторыі літоўскай адукацыі і навучальна-га кнігавыдання. У гэтым раздзеле бачны пералік літар алфавіта (A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z), галосных і зычных гукаў, а таксама складоў з дзвюх і трох літар, дзе галосныя займаюць рознае становішча. Аднак сам пратэстанцкі «Катэхізіс» М. Мажвідаса не стаў вызначальнай з'явай у гісторыі літоўскай культуры і не знайшоў шырокага водгаласу ў Літве.

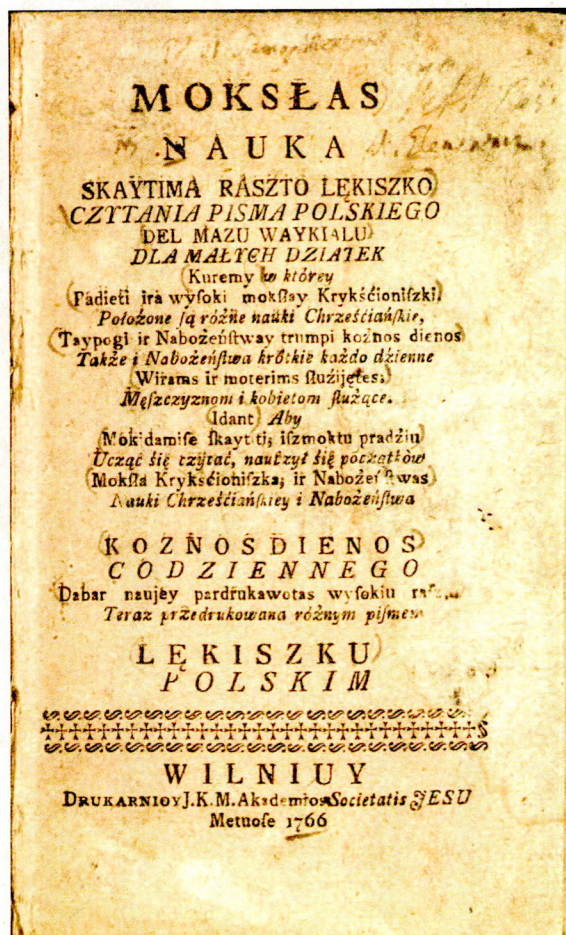
З канца XVI ст. першыя літоўскія кнігі пачалі друкаваць і ў Вільні. У 1737 г. віленскімі езуітамі была выдадзена «Граматыка літоўскай мовы» («Universitas linguarum Litvaniae in principali ducatus ejusdem dialecto Grammaticis legibus circumscripta»). Для патрэб адукацыі на літоўскай мове да сярэдзіны XVIII ст., верагодна, карысталіся выданнямі Катэхізіса, якія ўсё ж не былі прыстасаваны да навучальных задач. Маюцца звесткі, што ў

1752 г. у Вільні ў друкарні францысканцаў быў выпушчаны «Жмудскі Элементарчык», але ён не захаваўся.

Важнай падзеяй стала выданне каля 1759—1761 гг. акадэмічнай друкарняй у Вільні першага літоўска-польскага Буквара з паралельнай назвай «Moksłs skaytima raszto lękiszko del mazu waykialu = Nauka czytania pisma polskiego dla małych dziatek» («Навука чытання польскага пісьма для малых дзетак»). Калі «Катэхізіс» М. Мажвідаса з'яўляецца пратэстанцкім выданнем, то першы літоўскі Буквар быў выпушчаны Віленскай акадэміяй для патрэб каталіцкага насельніцтва. Пры гэтым Буквар, як сведчыць яго назва, прызначаўся не для вывучэння літоўскай мовы, а для навучання літоўскага насельніцтва польскай мове. Гэта тэндэнцыя адпавядала палітыцы паланізацыі



Азбучны раздзел «Катэхізіса»
Марцінаса Мажвідаса



Літоўска-польскі Буквар «Навука чытання
польскага пісьма для малых дзетак»
(Вільня, 1766)

Ў Рэчы Паспалітай у XVIII ст. Першае выданне гэтага Буквара не захавалася. Але неўзабаве за ім — у 1763 і 1766 гг. — пабачылі свет перавыданы падручнікі.

Першы падручнік для навучання ўласна літоўскай мове пабачыў свет у 1783 г., калі ўжо працавала Адукацыйная камісія. Ён меў падобную да папярэдняй кнігі назву «Mokslas skaytima raszta lietuwiszka dieł mazu wayku» («Навука чытання пісьма літоўскага для малых дзетак»). Гэты Буквар неаднаразова перавыдаваўся (амаль штогод) да 1790 г. у друкарні віленскай Вышэйшай школы накладам ад 325 да 2350 асобнікаў. Навучальны раздзел гэтага Буквара займае толькі 4 старонкі

(як і ў М. Мажвідаса), а ўслед за ім ідуць малітвы, Катэхізіс, царкоўныя песні, «панегірык розгам» і інш.

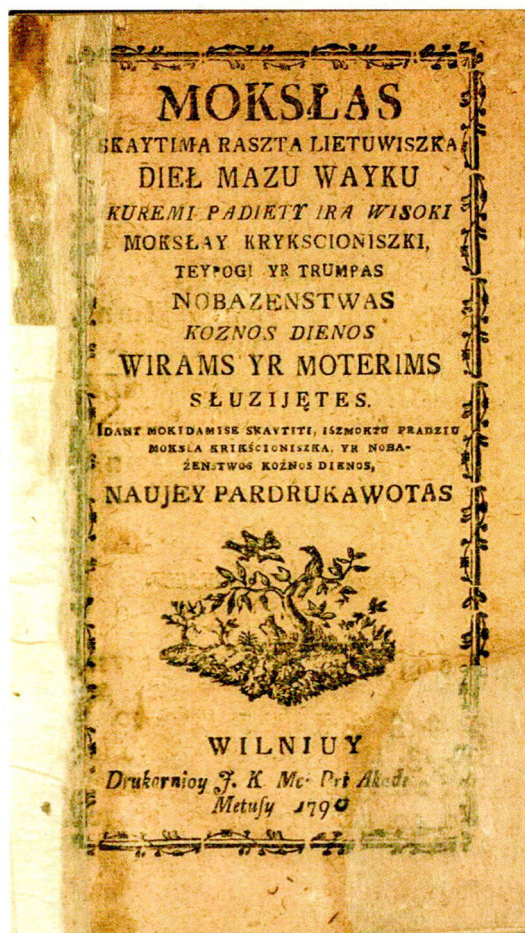
У далейшым гэты Буквар выдаваўся ўжо ў Расійскай імперыі ажно да 1864 г., калі пачаліся жорсткія дзеянні генерал-губернатара М. Мураўёва па русіфікацыі насельніцтва заходніх губерняў.

БУКВАРЫ ПОЛЬСКОЙ МОВЫ

У Беларусі ў XVI—XVIII стст. вялікае пашырэнне мела польская мова. Асабліва моцным яе ўплыў на штодзённае жыццё нашых продкаў стаў пасля заключэння Люблінскай уніі ВКЛ з Польшчай у 1569 г. У далейшым паступова адбывалася паланізацыя беларуска-літоўскай шляхты і яе збліжэнне з польскай. ВКЛ губляла свой нацыянальны характар, у ім усё больш развівалася польская культура.

Імклівае пашырэнне польскай мовы патрабавала развіцця польскамоўнай адукацыі. Напачатку беларускія вучні карысталіся пераважна выданнямі, прывезенымі з Польшчы. Дзякуючы ім можна было забяспечыць пачатковую адукацыю ў каталіцкім духу: навучанне чытанню і пісьму, малітвам (асабліва «Авэ Марыя»), Закону Божаму і лічэнню.

Але з часам падобныя публікацыі пачалі з'яўляцца і ў Беларусі. Прычым выдавалі іх не толькі каталіцкія школы і друкарні, як можна было б чакаць, але і праваслаўныя. Больш за тое, менавіта праваслаўная царква першай пачала выпус-



Адзін з першых падручнікаў літоўскай мовы (Вільня, 1790)



Тытульны аркуш першага польскамоўнага Буквара ў ВКЛ

каць польскія падручнікі з мэтай пашырэння свайго ўплыву ў польскамоўным асяроддзі. Такім чынам, прыход да выкарыстання польскай мовы быў навязаны не знешнімі сіламі, а ўнутраным імкненнем праваслаўных далучыцца да польскай культуры.

У якасці пацвярджэння можна прывесці прыклад падобнага падручніка, які захоўваецца ў Ягелонскай бібліятэцы ў Кракаве. Гэта вельмі рэдкі і цікавы «Буквар», які выйшаў у 1633 г. у Вільні пад назвай «Dla Dzieciątka Navka Czytania Pisma Polskiego» («Для дзетка Навука чытання польскага пісьма»).

На тытульным аркушы гэтай кнігі не пазначаны ні імя аўтара, ні нават друкарня. Але аналіз гравюр і шрыфтоў паказвае, што яна была выдадзена Віленскім праваслаўным манастыром Святога Духа. На тытульным аркушы гэтага выдання можна бачыць тую ж гравюру, што была змешчана ў «Буквары» 1618 г., а ў змесце кнігі прадстаўлены

шматлікія гравюры, якія ў далейшым былі ўжыты пры выданні «самага прыгожага Буквара XVII ст.» — «Буквара» 1637 г. Прычым гэтыя гравюры значна больш свежыя, чыстыя, а адбіткі з іх больш якасныя, таму гэты польскамоўны падручнік можа ўпэўнена лічыцца адным з найпрыгажэйшых айчынных Буквароў (у ім змешчаны 11 вялікіх, на ўвесь аркуш, гравюр, а таксама цэлы шэраг драбнейшых графічных выяў).

Некалькі незвычайна бачыць у дадзеным выданні спалучэнне тэксту на польскай мове і праваслаўных гравюр з кірылічнымі подпісамі на царкоўнаславянскай мове. Яшчэ больш незвычайна чытаць праваслаўныя малітвы і «Вызнанне праваслаўнай веры» па-польску. Але Буквар адлюстроўваў характар свайго часу: усё больш жыхароў Беларусі, незалежна ад веравызнання, пераходзілі на выкарыстанне польскай мовы.



*Польскі тэкст спалучаецца ў Буквары 1633 г.
з праваслаўнымі іконаграфічнымі вобразамі*

Буквар быў пабудаваны па тым жа прынцыпе і меў амаль ідэнтычны змест, што і кірылічныя праваслаўныя Буквары на царкоўнаславянскай мове: літары (вялікія і малыя), склады з дзвюх, трох і чатырох літар, малітвы і цытаты з Бібліі, Божыя заповеды, міласэрныя ўчынкі і інш. Фактычна праваслаўны Буквар на польскай мове аб'яднаў дасягненні дзвюх асветніцкіх традыцый — заходняй і ўсходняй.

Сёння вядомы толькі адзін асобнік гэтай кнігі. У 1859 г. яе набыў у Маскве доктар Антоній Бялецкі, прафесар Варшаўскага ўніверсітэта, а ў 1880 г. ён падараваў выданне як бібліяграфічную рэдкасць Ягелонскаму ўніверсітэту, пра што зрабіў адпаведны запіс у самой кнізе.

Насуперак распаўсюджанаму стэрэатыпу, уніяцкая царква не надта спрыяла паланізацыі і вельмі рэдка выдавала польскамоўныя Буквары. У ВКЛ былі толькі тры ўніяцкія друкарні: у Вільні, Супраслі і Мінску. Пры гэтым ні ў Супраслі (дзе выйшла багата царкоўнаславянскіх Буквароў), ні ў Мінску польскія Буквары за ўвесь час існавання ВКЛ ні разу не выдаваліся. А ў Віленскай базыльянскай друкарні першы вядомы нам Буквар на польскай мове пабачыў свет толькі ў 1783 г. — у канцы існавання Рэчы Паспалітай.

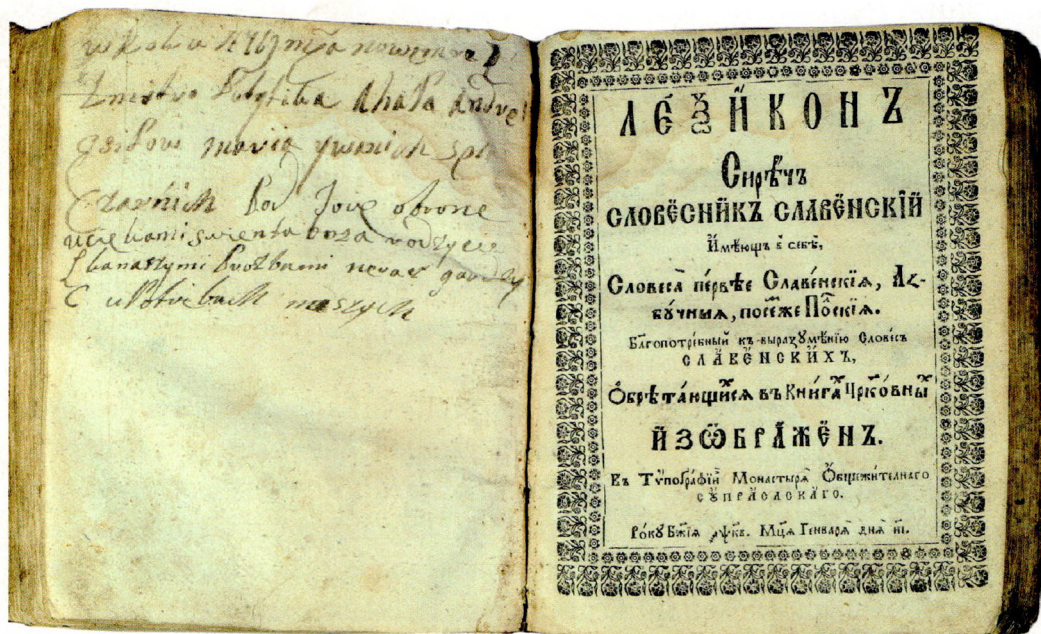
Пратэстантызм на тэрыторыі Беларусі меў найбольшае пашырэнне ў сярэдзіне XVI ст., калі кнігадрукаванне ў ВКЛ толькі пачыналася і да Буквароў на той час справа яшчэ не дайшла. Але ў эпоху Контррэфармацыі пратэстанцкае кнігадрукаванне не зусім заціхла: працавалі друкарні ў Вільні, Лоску, Любчы, Слуцку, Ашмяне, прыватная друкарня Я. Карцана і інш. У некаторых з іх выходзілі і Буквары. Напрыклад, польскамоўны «Elementarz» быў выдадзены ў Слуцкай друкарні, якая дзейнічала пад апекай Радзівілаў у XVII ст. Ён стаў самым шматтыражным выданнем друкарні: яго наклад складаў 3389 асобнікаў і пры гэтым, на жаль, ні адзін з асобнікаў не захаваўся да нашых дзён!

Галоўным распаўсюджвальнікам польскай культуры на беларускіх землях лічыцца каталіцкая царква. Аднак у афіцыйных навучальных праграмах каталіцкіх навучальных устаноў польская мова першапачаткова не значылася. Яна пачала ўводзіцца ў якасці абавязковай дысцыпліны (замест грэчаскай мовы) толькі ў 2-й палове XVIII ст. у сувязі з пашырэннем ідэй Асветніцтва і цікавасці да нацыянальных моў. Вялікую колькасць польскіх Буквароў выдавала друкарня Віленскай езуіцкай акадэміі. Іх наклады ў канцы XVIII ст. вагаліся ад 510 да 2805 асобнікаў (сярэдні наклад — 1600 асобнікаў).

БУКВАР ЦАРКОЎНАСЛАВЯНСКАЙ МОВЫ З ПОЛЬСКІМІ КАМЕНТАРАМІ

Уніяцкая царква, як вядома, спрыяла яднанню ўсходніх і заходніх традыцый у сваёй дзейнасці. Яе часам нават называюць інтэгральнай версіяй хрысціянства, сярэднім элементам паміж каталіцтвам і праваслаўем, функцыянальна размешчаным паміж гэтымі дзвюма традыцыямі.

Безумоўна, сінтэз традыцый Усходу і Захаду меў месца ў беларускай культуры задоўга да ўзнікнення ўніяцкай царквы. Але для гэтай канфесіі, якая сама была адным з вынікаў узаемадзеяння заходніх і ўсходніх традыцый у беларускай культуры, такі сінтэз стаў адной з вызначальных характарыстык. Вельмі выразна гэта праявілася ў моўнай сферы. З аднаго боку, уніяцкая царква працягвала традыцыі беларускага праваслаўя, захоўвала высокі статус царкоўна-славянскай мовы. З другога боку, яна працягвала актыўныя кантакты з заходнім светам. Узаемадзеянне гэтых дзвюх тэндэнцый выклікала актыўнае пранікненне паланізмаў у царкоўнаславянскія тэксты.



Царкоўнаславяна-польскі слоўнік (Лексікон),
выпушчаны ўніяцкай друкарняй у Супраслі ў 1722 г.

Супрасльская друкарня спалучала ў сваёй дзейнасці выпуск кніг на розных мовах, але сярод іх дамінавалі польская і царкоўна-славянская. У адпаведнасці з падлікамі Марыі Пидлыпчак-Маеровіч у XVII—XVIII стст. з гэтай друкарні выйшла 229 выданняў на польскай мове, 30 — на лацінскай, 1 — на літоўскай, 122 кірылічныя выданні, пра 134 выданні звестак недастаткова; некалькі іншыя звесткі прыводзіць Марыя Цубжыньска-Леанарчык: 304 — на польскай, 46 — на лацінскай, 1 — на літоўскай і 105 кірылічных выданняў.

Яркім і цікавым прыкладам сінтэзу гэтых традыцый з'яўляецца адзін вельмі рэдкі Буквар. Ён быў выдадзены ў 1792 г. у Супраслі пад даволі традыцыйнай назвай «Буквар языка славенскаго чтения и писания оучитися хотящим в полезное руководство». Няма нічога незвычайнага і ў месцы выдання: «Издадеса в обители Супрасльской тщанием иноков чина с(вя)таго Василиа Великаго лета от рождества Хр(и)стова 1792». Традыцыйныя таксама памер (у восьмую долю аркуша), сціплы друк, невялікі аб'ём (24 аркушы).

Але гэты Буквар быў у некаторым сэнсе не зусім звычайны. Ад папярэдніх выданняў ён адрозніваўся скарачаным раздзелам з настаўленнямі (Катэхізісам), а таксама цалкам арыгінальнай азбучнай часткай. Рэч у тым, што ў ім можна бачыць не толькі тэксты на царкоўнаславянскай мове і, як бывала раней, асобныя фрагменты на старабеларускай, але і некаторыя элементы, надрукаваныя па-польску. Напрыклад, пералік літар алфавіта ў гэтым Буквары ўяўляе сабой табліцу з загалоўкамі на польскай мове. У слупку пад назвай «Kształt» змешчаны літары кірылічнага алфавіта, у слупку «Nazwisko» даюцца назвы славянскіх літар у польскай транскрыпцыі, а ў слупку «Moc» — гукавое значэнне зноў жа ў польскай транскрыпцыі. Незвычайна называецца таксама раздзел пра кірылічныя лічбы — па-польску: «Liczba Ruska i Arabska».

У выданні адсутнічаюць буйныя гравюры, але можна бачыць сляды арнаментальнасці, ужываюцца прамавугольныя застаўкі з выявай голуба, віньеткі, канцоўкі, наборны арнамент. Увагу мастацтвазнаўцаў прыцягнула незвычайная канцоўка з выявай вазона, а таксама аздоба тытульнага аркуша, на якім матывы беларускага народнага мастацтва перамагаюць і прыходзяць на змену стылістыцы барока.

У пачатку XX ст. гэты Буквар яшчэ фіксаваўся на беларуска-літоўскіх землях (у адной толькі Віленскай публічнай бібліятэцы налічвалася два асобнікі). Сёння ж ва ўсім свеце вядомы толькі два

асобнікі: у Расійскай дзяржаўнай бібліятэцы ў Маскве і Расійскай нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу. Пазнакі ўласнікаў сведчаць пра іх беларускае паходжанне. Напрыклад, маскоўскі асобнік у XVIII ст. належаў прапаведніку-дамініканцу, бібліяфілу з Гродна Дамініку Сівіцкаму, пра што сведчыць штамп на тытульным аркушы: «Dominicus Siwicki O.[rdinis] P.[raedicatorum] Prov.[inciae] Litv.[anae] FR[ater]». У XIX ст. яго кнігазбор трапіў у Віленскую публічную бібліятэку, а адтуль, верагодна падчас Першай сусветнай вайны, — у Маскву.

БУКВАРЫ ЛАЦІНСКАЙ І ГРЭЧАСКАЙ МОЎ

Галоўнай мовай адукацыі ў тагачасным свеце заставалася лацінская. На ёй вучыліся ў большасці краін, у самых разнастайных навучальных установах. Яна была неабходнай для больш паглыбленага навучання і навуковай працы. Без яе ведання немагчымым было паступленне ва ўніверсітэты. У Беларусі засваенне лаціны адбывалася па падручніках рыторыкі іспанскага езуіта Цыпрыяна Суарыша «De arte rhetorica libri III» (упершыню выдадзены ў 1560 г.) і па надрукаванай у Вільні ў 1640 г. рыторыцы Міхаэля Радау «Orator extemporaneus». Граматыка лацінскай мовы вывучалася па падручніку Эмануэля Альварэша (Альвара). Пра яго папулярнасць сведчыць той факт, што на працягу XVIII ст. Віленская акадэмічная друкарня выдала гэты падручнік шэсць разоў: у адной кнізе ў 1744 г. і ў трох кнігах у 1762, 1764, 1767, 1770 і 1773 гг. Сярод школяроў пашыраліся рукапісныя падручнікі і курсы лекцый.

У пераважнай большасці лацінскія падручнікі паступалі з Захаду, найперш — з суседняй Польшчы, і толькі некаторыя з іх перадрукоўваліся ў ВКЛ. Яшчэ ў XVI ст. пашырэнне атрымала кніга «Elementaria institutio Latini sermonis, et pietatis Christianae» (Кракаў, 1575). Адным з найбольш папулярных выданняў стаў падручнік «Elementa Pverilis Institutionis» (Кракаў, 1692), які паклаў пачатак лініі Буквароў, што праіснавала аж да XX ст. (выйшла каля 44 перавыданняў). Яго спецыфічнымі рысамі былі двухмоўнасць (лаціна-польская), незвычайная лаканічнасць букварнай часткі (алфавіт і табліца галосных і зычных гукаў) і вялікая падборка тэкстаў рэлігійнага зместу. У пазнейшых перавыданнях бачна, што гэты Буквар шматразова рэдагаваўся



Навучанне ў Аршанскім езуіцкім калегіуме (макет)

R H E T O R I C Æ CYPRIANI SOARII EXPLANATIO

à Societate JESU.

Item

Orationes Ciceronis majores

Et ex classicis Authoribus selecta

Quæ in Gymnasiis Societatis JESU

prælegi solent

In

SCHOLA RHETORICÆ

N E S V I S I I

Typis RADIVILIANIS Coll: Soc: JESU.

Anno 1764.

і перапрацоўваўся. У XVIII—XIX стст. ён пера-
выдаваўся і на землях ВКЛ: у Вільні (на-
прыклад, у 1760), Гродне, Мінску.

Яго асноўны змест складалі малітвы (ін-
дывідуальныя і прызначаныя для чытання
падчас набажэнства), гімны, правілы набажэн-
ства, Сімвал веры, пералік абавязкаў хрысціян-
ніна, галоўныя правілы хрысціянскай навукі
(кароткі Катэхізіс), Літанія, царкоўны калян-
дар, кароткі польска-лацінскі слоўнік, а так-
сама два дзіцячыя вершаваныя творы, якія
маюць асабліва прывабны характар. Трэба ад-
значыць, што падобны змест быў характэрны
для большасці Буквароў і падобных падруч-
нікаў XVI—XVIII стст. Пры гэтым букварная
частка з навучаннем алфавіту і прыкладамі
напісання літар у некаторых выданнях зусім

Падручнік лацінскай рыторыкі
Цыпрыяна Суарыша (Нясвіж, 1764)

EMMANUELIS
ALVARI
E SOCIETATE JESU
DE
INSTITUTIONE
GRAMMATICA
LINGVÆ LATINÆ
LIBRI TRES



POLOCIÆ
In Privilegiata à SUA IMPERATORIA MAJESTATE
Typographico Collegio Societatis Jesu,
Anno 1794.

*Падручнік лацінскай граматыкі
Эмануэля Альварэша
(Полацк, 1794)*

адсутнічала, а ў іншых была зусім невялікая. У той жа час у некаторых выданнях дадзенага Буквара прысутнічала вершаванае павучанне аб карысці цалесных пакаранняў, што можна бачыць таксама як у іншых беларускіх, так і ў еўрапейскіх і расійскіх падручніках.

Адной з класічных моў навукі і адукацыі ў Еўропе ў часы Сярэдневякоўя і ранняга Новага часу была грэчаская мова. Першапачаткова ў праваслаўных, каталіцкіх, пратэстанцкіх і ўніяцкіх школах яе вывучалі па прывазных замежных падручніках, якіх нямала выдавалася ў Еўропе. Аднак у 1604 г. у сталіцы ВКЛ выйшаў уласны дапаможнік — «Institutionum linguae Graecae libri tres» Якуба Грэтсера. Яго выдаў віленскі друкар Ян Карцан у 1604 г., які, верагодна, у той час быў адзіным уладальнікам грэчаскіх шрыфтоў у Вільні.

Пазней ініцыятыву выдання грэчаскіх падручнікаў пераняла друкарня Віленскай акадэміі. Напрыклад, для паглыбленага засваення мовы старажытнай філасофіі і Бібліі тут у 1725 г. была выдадзена кніга прафесара Віленскай акадэміі Мацея Карвацкага «Grammatica Graeca» («Грэчаская граматыка»).



ПАДРУЧНІКІ ПЕРШАГА ЁЎРОПЕ МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ

Адукацыйная камісія (поўная яе назва — Камісія нацыянальнай адукацыі, па-польску: Komisja Edukacji Narodowej) — орган дзяржаўнага кіравання сістэмай адукацыі і выхавання, заснаваны сеймам Рэчы Паспалітай у 1773 г.

*Адзін з першых падручнікаў
грэчаскай мовы Якуба Грэтсера
(Вільня, 1604)*

З'яўленне Адукацыйнай камісіі было выклікана забаронай Папам Рымскім дзейнасці ордэна езуітаў, які да таго быў найбуйнейшым арганізатарам навучання на землях Рэчы Паспалітай. Яго ліквідацыя магла б прывесці да калапсу ў навучальнай сферы. У выніку рашэннем урада ўсе навучальныя ўстановы і іншая ўласнасць забароненага ордэна езуітаў былі перададзены пад кантроль навастворанай Адукацыйнай камісіі, якая распачала шырокую рэформу сістэмы адукацыі ў Рэчы Паспалітай. Фактычна гэты дзяржаўны орган стаў першым у Еўропе Міністэрствам адукацыі, першай афіцыйнай структурай з функцыямі цэнтральнай школьнай улады. Яе праца ў 1773—1795 гг. прывяла да рэальных змен у свядомасці грамадства, пераходу ад традыцыйных мадэляў у адукацыйнай дзейнасці да навукова асэнсаваных і практычна вывераных методак і практык. Дзякуючы рэформам Адукацыйнай камісіі асвета ўпершыню атрымала свецкі характар і выйшла з-пад поўнага кантролю царквы.

У стварэнні камісіі прымалі ўдзел вядомыя асветнікі, многія з якіх мелі беларускае паходжанне, — Гуга Калантай, Ігнацій Патоцкі, Рыгор Пірамовіч, Ян Снядэцкі, Яўхім Літавор Храптовіч і інш. Першым старшынёй (кіраўніком) камісіі стаў віленскі біскуп Ігнацій Якуб Масальскі, які паходзіў з Гродзеншчыны. Кіруючыся інтарэсамі



*Першы кіраўнік
Адукацыйнай камісіі
Ігнацый Якуб Масальскі
(мастак Францішак Смуглевіч)*



*Заснавальнік і першы кіраўнік
Таварыства пачатковай кнігі
Ігнацый Патоцкі
(мастак Аляксандр Кухарскі)*

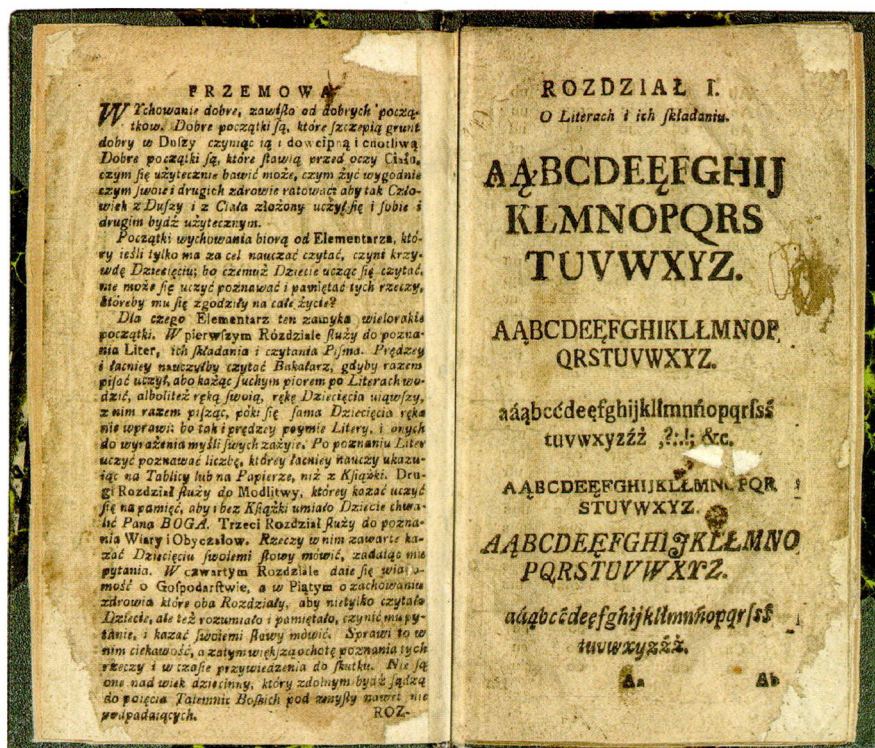
патрыятычных колаў шляхты і гараджан, што спрабавалі вывесці краіну з эканамічнага і палітычнага крызісу, Адукацыйная камісія ажыццявіла рэформу школ і ўніверсітэтаў у духу ідэй Асветніцтва.

Пры падтрымцы І. Я. Масальскага змены адбыліся не толькі ў сістэме сярэдняй і вышэйшай адукацыі, але і ў справе пачатковай асветы. На тэрыторыі ВКЛ актыўна стваралася сетка пачатковых школ пры каталіцкіх касцёлах і ўніяцкіх цэрквах. Гэтыя парафіяльныя школы забяспечвалі навучанне ўжо не толькі буйной шляхты і гараджан (якія раней вучыліся пры буйных храмах і манастырах, у брацкіх і прыватных школах), але і сельскага насельніцтва, што было вялікім дасягненнем у дэмакратызацыі адукацыі.

З мэтай падрыхтоўкі і выдання якасных падручнікаў на самым пачатку дзейнасці камісіі ў 1775 г. было створана Таварыства пачатковай кнігі, на чале якога стаў Ігнацый Патоцкі. У якасці важных паправаў да новых падручнікаў называліся іх даступнасць для разумення моладдзю і ўключэнне акрамя асноўнай часткі для вучняў таксама і метадычнай часткі для настаўнікаў, якая магла быць і большай паводле памераў.

Выбар найлепшага падручніка ажыццяўляўся, як і сёння, на конкурснай аснове. Патэнцыйным аўтарам падручнікаў было прапанава- на дасылаць свае рукапісы ў Адукацыйную камісію, дзе сярод іх пасля вывучэння ўсімі членамі гэтага дзяржаўнага органа абіраўся і зацвяр- джаўся найлепшы. Яго і накіроўвалі ў друк. Першыя па часе Буквары новага тыпу, якія пабачылі свет у Кракаве і Варшаве, прызначаліся не толькі для Польшчы, але мелі пашырэнне і на тэрыторыі ВКЛ. Аднак у хуткім часе тут з'явіліся і ўласныя падручнікі.

Адным з іх стаў Буквар для вучняў парафіяльных школ у ВКЛ — «Elementarz dla małych dziatek nowym sposobem u uzytecznym osobliwie dla szkół parafialnych ułożony za dozowleniem zwierzchności roku 1791...» («Буквар для малых дзетак, складзены новым і зручным спосабам, асабліва для парафіяльных школ, з дазволу старэйшых у 1791 г. ...»). Гэты Буквар, як і большасць падручнікаў часоў Адукацыйнай камісіі, быў надрукаваны на польскай мове. Ён быў выпушчаны ў Вільні акадэ- мічнай (універсітэцкай) друкарняй і меў невялікі памер — 32 аркушы.



«Буквар для малых дзетак, складзены новым і зручным спосабам, асабліва для парафіяльных школ...» (Вільня, 1791)

У адпаведнасці з поглядамі эпохі Асветніцтва падручнік павінен быў выконваць задачы не толькі навучання, але і выхавання ў малядых людзей маральных якасцей. У прадмове да выдання можна чытаць: «Пачаткі выхавання ідуць ад Буквара, які, калі б толькі меў за мэту навучаць чытанню, то чыніў бы шкоду дзіцяці; бо чаму ж дзіця ў навучанні чытанню не можа вучыцца спазнаваць і запамінаць тыя рэчы, якія яму спатрэбяцца на працягу ўсяго жыцця».

У адпаведнасці з гэтым падыходам быў сфарміраваны і змест «Буквара» 1791 г. Першы — азбучны — раздзел уключаў звесткі пра літары алфавіта і іх складанне ў склады і словы. Дзякуючы засваенню гэтай часткі вучань павінен быў на базавым узроўні навучыцца прынцыпам чытання і пісьма. Пры гэтым складальнікі адзначалі: «Хутчэй і зручней настаўнік навучыў бы чытаць, калі б разам і пісаць вучыў альбо загадаў сухім пяром па літарах вадзіць, альбо таксама калі б рукой сваёю ўзяў руку дзіцяці і разам з ім пісаў, пакуль сама дзіцячая рука не ўправіцца: бо так і хутчэй зразумее літары, і пачне іх ужываць для выражэння сваіх думак». У другім раздзеле кнігі былі прадстаўлены найважнейшыя хрысціянскія тэксты (найперш малітвы), якія завучваліся на памяць. Трэці раздзел прызначаўся для спасціжэння асноў веры і звычаяў, якія прапаноўвалася абмяркоўваць і засвойваць у дыялогу. У чацвёртым раздзеле прыводзіліся звесткі пра родную краіну, а ў пятым — пра ўмацаванне і захаванне здароўя.

Відавочна, што гэта былі ўжо падручнікі зусім новага пакалення, новага часу. Яны адлюстроўвалі змены ў грамадстве, а з іншага боку — вялі да новых змен, стымулявалі далейшую мадэрнізацыю грамадства. На патрэбы выпуску вучэбных выданняў ствараліся новыя ці абнаўляліся ранейшыя друкарні. У прыватнасці, дзякуючы намаганням кіраўніка Гродзенскай каралеўскай эканоміі Антонія Тызенгаўза ў 1774 г. была створана свецкая (каралеўская) друкарня ў Гродне. Аснову матэрыяльнай базы для яе забяспечыла перавезеная з Вільні частка абсталявання Віленскай друкарні езуітаў. Для эканамічнай і матэрыяльнай падтрымкі пры друкарні была створана буйная слоўвалітня, якая забяспечвала не толькі мясцовую, але таксама віленскія і варшаўскія друкарні. Усё гэта рабілася, як засведчана ў праекце адкрыцця Гродзенскай друкарні, для выдання Буквароў і рэлігійнай літаратуры.

БУКВАРЫ «ЖИВЫХ» ЗАМЕЖНЫХ МОЎ

Пашырэнне міжнародных кантактаў грамадзян ВКЛ, актывізацыя эканамічнага і культурнага супрацоўніцтва з многімі краінамі свету вымагалі падрыхтоўкі спецыялістаў з добрым веданнем замежных моў. Але калі ў Сярэдневякоўі і ў перыяд ранняга Новага часу асноўнай мовай міжнародных камунікацый была лацінская, то ў часы Асветніцтва ёй на змену прыйшлі «жывыя» нацыянальныя мовы: найперш французская, а таксама нямецкая, англійская, іспанская і галандская.

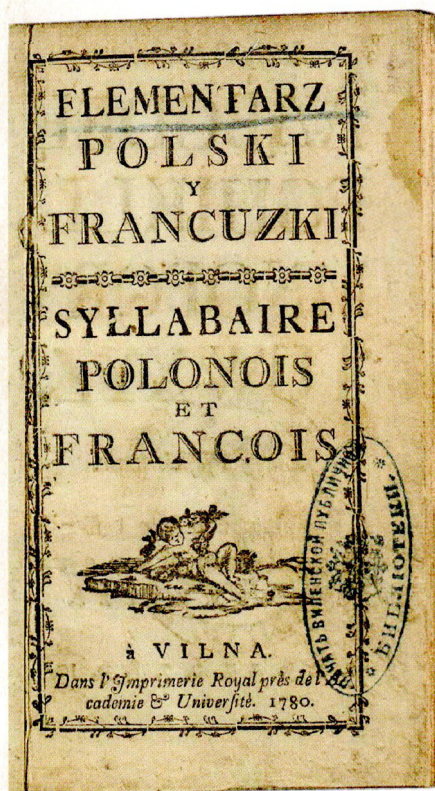
На працягу многіх стагоддзяў задача вывучэння замежных моў вырашалася нашымі продкамі або праз накіраванне юнакоў па веды за мяжу, або праз індывидуальныя ўрокі замежных настаўнікаў і гувернёраў, або праз навучанне па замежных падручніках. Аднак у нейкі момант крытычная вага запатрабаванасці ў навучанні замежным мовам была пройдзена, і ў ВКЛ пачаўся выпуск уласных падручнікаў для пачатковага навучання замежным мовам.

У перыяд дзейнасці Адукацыйнай камісіі многія з такіх падручнікаў былі выдадзены ў Вільні — адным з цэнтраў асветы і культуры. Найчасцей падобныя Буквары выдаваліся друкарняй Галоўнай школы ВКЛ (Віленскага ўніверсітэта).

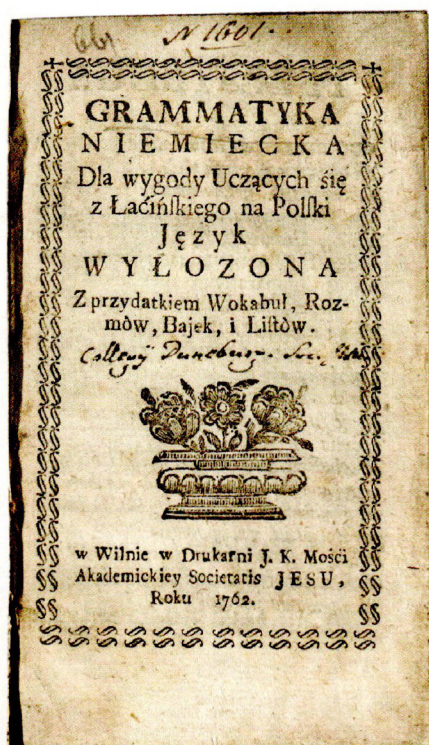
У тагачаснай Цэнтральнай і Усходняй Еўропе найбольшае пашырэнне мелі французская і нямецкая мовы. Адпаведна падручнікі менавіта гэтых моў былі самымі запатрабаванымі ў беларускім грамадстве. Так, у адной толькі Віленскай акадэмічнай друкарні ў 1762—1791 гг. выйшла пяць выданняў падручніка «Grammatyka niemiecka... z przydatkiem wokabuł, rozmów, bajek, listów» («Нямецкая Граматыка... з дадаткам вакабулаў, размоў, баек і лістоў») Ёгана Крыштофа Готшэда і не менш сямі выданняў «Граматыкі французскай мовы» (1774—1796 гг.). Аднак нельга ў поўнай меры назваць іх Букварамі. Гэтыя выданні, хаця і мелі невялікі фармат (у «васьмёрку»), але былі



Вобраз даўняга беларускага студэнта каля будынка Полацкага калегіума



«Буквар польскі і французскі»
(Вільня, 1780)



«Нямецкая Граматыка...»
Ёгана Крыштофа Готшэда
(Вільня, 1762)



«Малы польска-французскі
слоўнік» Юзафа Ушака
Кулікоўскага (Магілёў, 1782)

даволі аб'ёмныя і прызначаліся для паглыбленага вывучэння замежнай мовы. Напрыклад, «Нямецкая граматыка» 1783 г. налічвала ажно 254 старонкі, прычым на іх размяшчаўся мовазнаўчы матэрыял без ілюстрацый і іншых візуальна прывабных элементаў, якія былі так неабходны для пачатковага навучання чытанню і пісьму.

Разам з Граматыкамі выходзілі і самыя сапраўдныя Буквары на заходнееўрапейскіх мовах. Напрыклад, у бібліяграфіі засведчана выпусчанае ў 1773 г. акадэмічнай друкарняй у Вільні «Abecadło niemieckie». І ўсё ж трэба прызнаць, што ў ВКЛ падобныя Буквары амаль не выходзілі — занадта вялікай была канкурэнцыя заходніх друкарняў і шмат прасцей і танней было скарыстацца іх выданнямі.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Буквары, іншыя падручнікі, слоўнікі і дапаможнікі сталі сродкам назапашвання інтэлектуальнага патэнцыялу, які спрыяў агульнакультурнаму развіццю беларускага народа. Тым больш важна, што нашы продкі адыгралі важную ролю ў станаўленні сусветнай адукацыйнай прасторы. Фактычна менавіта яны далі свету такую з'яву, як кніга, што завецца «Буквар».

Старажытныя падручнікі для пачатковага навучання чытанню і пісьму, якія захаваліся да нашых дзён, уяўляюць сабой выдатныя помнікі асветніцкай думкі і духоўнай культуры нашага народа. Ім належыць ганаровае месца ў гісторыі айчыннай кніжнай культуры. Праз іх мільёны людзей далучыліся да інтэлектуальных набыткаў чалавечай цывілізацыі, засвоілі найважнейшыя грамадзянскія, рэлігійныя, этычныя, эстэтычныя і іншыя каштоўнасці.

Ад самага ранняга часу выдаўцы імкнуліся зрабіць Буквар найбольш даступнай кнігай, якую можа займець амаль кожны ахвотны. Яны былі самымі пашыранымі выданнямі, пастаянна выдаваліся і перавыдаваліся, друкаваліся вялікімі накладамі. У дачыненні да самых ранніх выданняў Буквара нам сёння даволі складана казаць пра іх наклад. На вялікі жаль, архіўныя крыніцы захавалі недастаткова звестак пра дзейнасць беларускіх друкарняў. Нешматлікія вядомыя факты пераканаўча сведчаць, што наклады навучальнай літаратуры былі самымі вялікімі. Яны маглi вагацца ад 500 да 5000. Такім чынам, Буквары былі аднымі з самых папулярных і запатрабаваных выданняў. Пры гэтым яны вельмі дрэнна захаваліся, і кожны з іх сёння выклікае выключны гістарычны і культурны інтарэс.

Сказанае можна праілюстраваць на прыкладзе згаданых выданняў, прызначаных для патрэб адукацыі. Сёння ва ўсім свеце вядомы толькі два асобнікі «Псалтыра» Францыска Скарыны (абодва ў Расіі і абодва няпоўныя). Вядомы два асобнікі львоўскай «Азбукі» Івана Фёдарова 1574 г. (у ЗША і Вялікабрытаніі), два асобнікі астрожскага яе перавыдання 1578 г. (у Даніі і Германіі), адзін асобнік «Азбукі» Мамонічаў 1590-х гг. (у Расіі), адзін поўны асобнік першага «Буквара» 1618 г. (у Вялікабрытаніі), адзін асобнік куцеінскага «Буквара» С. Собаля (ва Украіне) і адзін магілёўскі Буквар (у Расіі) і г.д. Гэта не толькі выклікае жаль, але і можа пакідаць надзею, што далёка не ўсе вядомыя выданні на сёння адшуканы і ідэнтыфікаваны, не пра ўсе беларускія Буквары мы сёння ведаем і новыя адкрыцці яшчэ чакаюць свайго часу.



«Букварь» В. Цірынавай
(Мінск, 2017)



«Страна Буквария» Н. Сторажавай
(Мінск, 2018)

нават уявіць сабе, што мы не проста не адставалі ў развіцці ад суседніх «вялікіх» народаў, але ў нейкім сэнсе нават апярэджвалі іх, паўплывалі на іх развіццё.

Вяртанне цікавасці да Буквара, якое адбылося ў сувязі са святкаваннем 400-годдзя з часу выдання першай кнігі пад такой назвай, вядзе да актуалізацыі дасягненняў айчыннай асветніцкай думкі і вучэбнай практыкі. А нам ёсць чым ганарыцца: першы ў свеце Буквар стварылі нашы продкі. З Буквара пачыналася першае навучанне нашых дзядуляў і бабуль, нашых бацькоў — ды і нас з вамі!

Kształt.	Nazwisko.	Moc.
А а	Az	A a
Б б	Buki	B b
В в	Wiede	W w
Г г	Hłahol	H h
Д д	Dobro	D d
Е е	Iest	E e
Ж ж	Zywieta	Z z
З з	Ziło	Z z
И и	Zemla	I i
Й й	I	I i
К к	Ize	K k
Л л	Kako	L l
М м	Lude	M m
Н н	Mysłite	N n
	Nasz	

Kształt.

О о

П п

Р р

С с

Т т

У у

Ф ф

Х х

Ц ц

Ч ч

Ш ш

Щ щ

Ъ ъ

Ы ы

Ь ь

Nazwisko.

On

Pokoy

Rcy

Słowo

Twerdo

Uk

Fert

Chir

Ot

Cy

Czer

Sza

Szcza

Ior

А а

БѢКВАРЬ
ЯЗЫКЪ
СЛАВЕНСКАГО

ЧТЕНІА И ПИСАНІА ОУЧЕНИКА ХО-
ТАЩИМЪ, ВЪ ПОЛЕЗНОЕ РУКО-
ВОЖДЕНІЕ.

Третье изданіе вообштен

СТЫА И ЖИВОПИСАНЫА ТРЦЫ

Уина Старо Басила
БѢЛЫАГО.



Въ Биланѣ Въ Типографіи Б. М. Б.
09 Рокъ ГЛА 1. У 28.
5492

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	5
ЯК ВУЧЫЛІСЯ НАШЫ ПРОДКІ ДА БУКВАРА	6
Узнiкненне пiсьменства ў Беларусi i першыя практыкаванні ў пiсьме	7
Пачаткi навучання i першыя падручнікi	9
Берасцяныя граматы	14
Васкоўкi	16
Першыя рукапісныя кнiгi ў дапамогу вучням	19
Рэлігійныя кнiгi для патрэб асветы	21
Францыск Скарына i яго падручнікi	24
«Евангелле вучыцельнае»	30
Катэхізіс — падручнік хрысціянскай навукi	33
«Азбука» Івана Фёдарова	38
Першыя беларускія друкаваныя падручнікi для пачаткоўцаў	42
«Навука» Лаўрэнція Зізанія	45
Граматыкi	47
Лексіконы	52
ЯК ВЫГЛЯДАЎ ПЕРШЫ БУКВАР	55
«Буквар» — новае слова i новая iдэя	56
Буквар мовы «славенскай»	58
«...у кiновii Вiленскай...»	62
Неназваны мецэнат	65
«...працалюбствам вандроўных манахаў»	66
Структура i змест выдання	73
Палiграфiчнае выкананне	77
Мастацкая аздаба кнiгi	79
Асобнiкi	81
Увядзенне ў навуковы ўжытак	85
ЯК ПАЎСТАЛА БЕЛАРУСКАЯ БУКВАРНАЯ ТРАДЫЦЫЯ	89
Альтэрнатыўны падручнік	90
Куцеiнскi «Буквар» Спiрыдона Собаля 1631 г.	95
Магiлёўскi «Буквар» 1636 г. Спiрыдона Собаля	101
Самы прыгожы Буквар XVII ст.	107
Няпоўныя Буквары Вiленскага праваслаўнага брацтва	111
Буквары Магiлёўскага праваслаўнага брацтва	113
Апошнi праваслаўны Буквар	116
Унiяцкi Буквар, не вядомы бiблiёграфам	119
Буквары з Падляшша	124
Самы старажытны айчынны Буквар, які захаваўся ў Беларусi	130
«Буквар» 1782 г. з Вiленскай Траецкай друкарнi	136
Азбука старавераў	139
Першыя Буквары лiтоўскай мовы	143
Буквары польскай мовы	146
Буквар царкоўнаславянскай мовы з польскiмi каментарамi	150
Буквары лацiнскай i грэчаскай моў	152
Падручнікi першага ў Еўропе Міністэрства адукацыi	155
Буквары «жывых» замежных моў	159
ЗАКЛЮЧЭННЕ	161



Навукова-папулярнае выданне
Беларуская дзіцячая энцыклапедыя

Суша Аляксандр Аляксандравіч

ВЫНАХОДСТВА БУКВАРА У БЕЛАРУСІ

Адказы за выпуск Л. У. Языковіч

Рэдактар Т. Б. Міхайлава

Мастацкае афармленне і камп'ютарная вёрстка: П. В. Баранаў

Мастацкі рэдактар П. В. Баранаў

Карэктары: Г. М. Малей, Т. Б. Міхайлава, С. М. Несцярэнка

12+

Падпісана да друку 25.11.2021. Фармат 84×108^{1/16}.
Папера мелаваная. Друк афсетны. Ум. друк. арк. 17,64.
Ул.-выд. арк. 13,45. Тыраж 1200 экз. Заказ 496.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецтва «Беларусь».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/4 ад 09.07.2013.

Пр. Пераможцаў, 11, 220004, Мінск, Рэспубліка Беларусь.

Адкрытае акцыянернае таварыства «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/3 ад 10.09.2018.

Вул. Каржанеўскага, 20, 220024, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь.

СІМ

БГОДУНОВЕННАЯ Книга
ГЛАГОЛЕМАЯ

21
АЗБУКА

ИМѢА ВСЕБѢ НАЧАЛНЫЯ СЛОВЕНКІА
СТАТІКВЫ ТАКОЖДЕ ИНРАВО ОУЧИ
ТЕЛЬНЫЯ СЛОГИ, ШЕЩЕННАГО ПИСА
НІА. И ПОХВАЛА СТОМУ КОНСТАН
ТИНУ ФИЛОСОФУ НАРИЦАЕМОМУ ВО
МНИШСКОМУ ЧИНУ КИРИЛУ.

ТИПОМЪ ИЗДАНА.

ВЪ ТИПОГРАФІИ

СЪ ПРАСЛАВСКОЙ

ВЪ ЛѢТО ШМИРОЗДАНІА 1781.

7289

7289
5508
1781

БУКВАРЬ
ПЪЯТОЕ ИЗДАНІЕ
ВЪ КРАСНОМЪ
ИЗДАВАНІИ
ВЪ ТИПОГРАФИИ
СИНЕРГОДИИ
СОВОЛА
ОУЛЕННЫ
ИСТ

ISBN 978-985-01-1476-1



9 789850 114761

EAC

В БИНАХОДСТВА БУКВАРА Ъ БЕЖАРУСИ

